

AFAQ ƏSGƏROVA

**“OĞUZNAMƏ” NİN
DİLİ**

+İxtisas redaktoru və ön sözün müəllifi:

AMEA-nın müxbir üzvü fil.e.d., professor, T.İ.Hacıyev

Rəyçilər:Əməkdar elm xadimi, fil.e.d., professor, N. M. Xudiyev
Fil.e.d., professor. B.Ə.Xəlilov
Fil.e.n, dosent. Ş.M.Kərimov
Fil.e.n, dosent. H.A.Mirzəyev

A.M.Əsgərova. “Oğuznamə”nin dili. Bakı, “Təhsil” NPM, 2011, 207 səh.

Kitabda XVI-XVII əsrdə yazıya alınmış şifahi ədəbi dil abidəsi olan “Oğuznamə”nin lüğət tərkibi leksik-semantik cəhətdən təhlil olunmuş, leksika və frazeologiyası sistemli şəkildə linqvistik təhlilə cəlb olunaraq ədəbi dil tarixində mövqeyi müəyyənləşdirilmişdir.

Dərs vəsaiti filologiya fakültəsinin müəllim və tələbələri, magistrələr, dilçi mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Kitab barəsində öz qeyd və təkliflərini çatdıracaq oxuculara qabaqcadan minnətdarlığımızı bildiririk.

Abidənin uğurlu tədqiqi

Əlimizdə olan “Oğuznamə” XVII əsrdə yazıya alınmış hesab olunur. Əlbəttə, abidənin dili Azərbaycan türkcəsinin XVII əsrdəki başqa yazılı bədii nümunələrinin dilinə uyğun gəlir. Ancaq heç bir tərəddüd etmədən demək olar ki, abidənin yaradılması tarixin dərinliklərinə gedir. Birinci ona görə ki, atalar sözü və məsəllərdən, hikmət – kəlamlardan ibarət olan bu toplu bir əsrin, iki əsrin məhsulu ola bilməz. Bilindiyi kimi, dilimizdəki atalar sözləri min illərlə davam edən düşüncə yaradıcılığının və həyati təcrübə ümumiləşdirməsinin nəticəsidir. O biri tərəfdən, Oğuz xalqlarının yaradıcılıq nümunələrinin ümumi şəkildə Oğuznamə adlandırılması qədim ənənəyə malikdir. O biri cəhətdən, eynən “Dəqə Qorqud Kitabı”nda olduğu kimi, istər qrammatika, fonetika, istər leksika və frazeologiya materiallarında Azərbaycan oğuzcasından kənara çıxmalar var. Bu da abidənin içindəki yaradıcılıq məhsulunun XVII əsrdən çox-çox qədimlərə getməsindən xəbər verir.

Başqa məsələlərlə yanaşı, bu deyilənlər də abidənin tədqiqini bir daha aktuallaşdırır. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Afaq Əsgərova bu kitabında “Oğuznamə”nin dilini tədqiq edir. Bu tədqiqat iki baxımdan diqqəti çəkir: birinci, “Oğuznamə” abidəsi elmi ictimaiyyətə təqdim olunandan bəri, ümumiyyətlə, tədqiqatə cəlb olunmayıb. Bu, ilk araşdırmadır ki, həmin qiymətli tarixi yazılı abidə tədqiqat obyektini seçilmişdir. Tədqiqat, ikinci, o baxımdan diqqəti çəkir ki, səviyyəsi ilə abidənin tarixi dəyərinə layiqdir. A.Əsgərova müasir dilçiliyin tələblərinə uyğun bir iş yazmışdır. Və yeri gəlmişkən deyim ki, tədqiqat boyunca yuxarıda deyilənlər nəzərə alınır.

Kitabda “Oğuznamə” dilinin leksika və frazeologiyası tədqiq olunur. Ümumən tarixi abidələrin dilindən danışarkən lüğət tərkibinin mənşəyi üzərində

dayanmaq böyük maraq kəsb edir. Bu məsələ ədəbi dilimizin tarixində milli və əcnəbi lüğətin nisbətini müəyyənləşdirmək üçün zəruridir. Bu nisbət konkret tarixi mərhələlərdə ədəbi dilin xəlqilik və ya qeyri-xəlqilik dərəcəsini əks etdirir. A.Əsgərova abidənin dilində milli leksikanın böyük üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Bu qənaət tarixi gerçəkliyə tam uyğundur. Belə ki, “Oğuznamə” atalar sözü külliyyatı olaraq folklor materialının yazıya alınmasıdır. Deməli, burada xalq danışığı dili, türk leksikası həqiqətən aparıcı olmalıdır. Bütün bölmələr üzrə təhlildə bu prinsip əsas tutulur: sinonim cərgədə türk sözlərinin üstünlüyü, söz yaradıcılığında milli sözlərin alınmalardan fəallığı və s. Hətta bu cəhətə fikir verilir ki, arxaikləşən leksik kütlənin içində diferensiallıq var, məsələn, adlarda milli sözlərin arxaikləşməsi alınma sözlərin müqaviməti ilə baş verdiyi halda, fellərin arxaikləşməsi daxili inkişaf faktı kimi təzahür edir. Çünki fellər istisnasız olaraq milli lüğətdən ibarət olur.

Bu, çox incə müşahidənin nəticəsidir. Fakt A.Əsgərovanın tədqiqatçı kimi müstəqil düşüncə sahibi olması və yetkinliyi ilə bağlıdır.

Söz yaradıcılığı bəhsində müəllif sözdüzəldici şəkilçilərin tarixi inkişafına diqqət yetirir, məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçiləri müəyyənləşdirir. Şəkilçilərin arxaikləşməsində şəkilçi sinonimliyi əsas tutulur və sinonim cərgədə başqa türkcələrlə tarixi rolunu açıqlayır.

Kitabda “Oğuznamə” dilinin frazeologiyası da yüksək elmi səviyyədə işlənmişdir. Frazeoloji birləşmələrin semantik qruplar üzrə tədqiqi abidənin bədii dil mənzərəsinin elmi qavranmasına imkan verir.

Dilçilik tədqiqatlarında adətən atalar sözləri və məsəlləri də frazeologiyanın bir növü kimi götürürlər. A.Əsgərova təbii ki, atalar sözlərinin linqvistik təhlilində bu yolla gedə bilməzdi və getmir. O, əsil frazeoloji ideomatik

birləşmələri seçib, semantik baxımdan qruplaşdırıb təhlil edir. Bu mənada A.Əsgərovanın frazeologiyasını bu şəkildə öyrənməsini gələcək tədqiqatçılara da tövsiyə edərdik.

A.Əsgərova Azərbaycan dilinin tarixi abidələrini yaxşı bilir, yeri gəldikcə “Oğuznamə”nin dil nümunələrini “Dədə Qorqud kitabı”, Nəsimi, Füzuli dili ilə müqayisə edir. Bu cəhət də elmi nəticə üçün gərəklidir ki, müəllif müasir dialektlərimizə də müraciət edir, müəyyən arxaizmləri orada tapır. Beləliklə, xanım tədqiqatçı dilimizi bir bütöv halında alıb araşdırır.

A.Əsgərova nəzəri dilçilik məsələlərinə bələddir və təhlillərdə türkoloji ədəbiyyatdan da səmərəli istifadə etmişdir.

Təkrar edirəm: A.Əsgərovanın tədqiqatı “Oğuznamə”nin tarixi məzmununa layıqdır. Abidənin leksika və frazeologiyası mükəmməl təhlil olunmuşdur. Ancaq eyni şəkildə abidənin dilinin fonetikasını bir, morfologiyasını bir, sintaksisini bir mövzu kimi öz istedadlı tədqiqatçıları gözləyir. Və hesab edirəm ki, abidənin bütöv filoloji tədqiqatı bizi gözləyir, tarixi – etnoqrafik araşdırılması tarixçi alimləri gözləyir. A.Əsgərovanın tədqiqatı başlanğıcdır. Hər halda, xanım elmi ictimaiyyətimizin diqqətini bu abidəyə lazımınca cəlb edə bildi.

T.İ.Hacıyev

I. «OĞUZNAMƏ»NİN LÜĞƏT TƏRKİBİ HAQQINDA

Folklor nümunələri aid olduğu xalqın heç silinməyən qan yaddaşı, əlindən alınmayan milli varlığı-varidatı, onu əsrlərdən-əslərə daşıyan mənəvi ruhunun, mentalitetinin möhürü sayılır.

Zəngin keçmiş olan Azərbaycan xalqının həyat fəlsəfəsini, yaşam tərzini təsdiq edən elə xalq ədəbiyyatı inciləri vardır ki, onlar var olduğu andan bu günə qədər tədqiq olunmuş və olunduqca da bu incilərin parıltısı dilimizi, ədəbiyyatımızı, ən əsası isə ruhumuzu işıqlandırmışdır. Bu xüsusda böyük müdriklik məzmunu və zəngin elmi-mədəni dəyəri ilə seçilən söz dəfinələrimizdən biri də XVI-XVII-əslərə aid «Oğuznamə» abidəsidir. «Oğuznamə» böyük «türk ağacı»nın ən möhkəm «budağı»olan Oğuzların yaşam və təfəkkür tərzini ifadə edən 2000-dən artıq atalar sözlərinin toplusudur. Bu atalar sözləri oğuzların tarixə, tarixin də oğuzlara verdiyi «ibrət dərşinin hamı tərəfindən qəbul və təsdiq edilən elə nəticəsidir ki, düzlüyünə və dəqiqliyinə şübhə yeri yoxdur».¹

«Oğuznamə» başqa abidələrdən fərqli olaraq ulu bir etnosun həyat fəlsəfəsini, tarixini, mədəniyyətini, dilini təşkil edir. Ədalətli ruhu ilə həyatımızı stimullaşdıran bu abidəyə oğuz övladı hansı prizmadan baxsa özünü, soy kökünü, ana dilini görəcək. «Oğuznamə»ni görmək və tədqiq etmək «ümumi kökə gedən yolu» aydınlatmaq

---

¹ S.Əlizadə. «Oğuznamə». Bakı: Yazıçı, 1987, səh, 11.

deməkdir.² Çünki bu atalar sözləri bir ozanın, bir şairin deyil, bütün oğuzların, ulu Azərlərin fikrindən, nitqindən süzülən kəlamlardır. Həmin vahidlərdə Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı, formalaşması, milli xüsusiyyətlərilə bağlı bir çox suallara cavab tapmaq mümkündür. Lakin təəssüflə qeyd edək ki, «Oğuznamə» hələ də Azərbaycan dilçiliyinin tədqiqat obyektı olmamış, dil-üslub xüsusiyyətləri, qədim lüğət tərkibi dərin məzmunlu təhlilə cəlb edilməmişdir.

Türkologiyada bir neçə dəfə öləri şəkilə adı çəkilmiş bu mənbəni Azərbaycan oxucusuna təqdim edən mərhum alimimiz S.Əlizadə olmuşdur¹. O, Leningrad Dövlət Universitetinin kitabxanasından əldə etdiyi ərəb əlifbası ilə yazılmış bu dəyərli əlyazmanı 1987-ci ildə bəzi elmi qeydlər və şərhlər də daxil olmaqla tam şəkildə çap etdirmişdir.

Burada abidənin elmi əhəmiyyətini qısa da olsa şərh etməyə çalışan müəllif mütəxəssislərə üz tutaraq onun əsaslı tədqiqinin vacib olduğunu bir daha vurğulamışdır. «Oğuznamə»də araşdırılmalı, öyrənilməli mətləblər çoxdur... o, qiymətli bir dəfinə olaraq qalır» (Oğz, 16).

XVII əsrdə yazıya alınmış, lakin yaranış yaşı bəlli olmayan bu pəremik ifadələr dərin məzmunu, zəngin leksikası və dil-üslub xüsusiyyətləri **ilə** təkə köçürüldüyü dövrün deyil, ondan çox-çox əvvəllərə aid qədim dil faktlarını əks etdirir. Bu mənada «Oğuznamə»nin ilk dəfə sistemli şəkildə linqvistik təhlilə cəlb olunması Azərbaycan ədəbi dil tarixinin öyrənilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

---

² T.İ. Hacıyev. Qırpaq çölü haqqında elmi ballada. //Qırpaq çölünün yovşanı. Bakı: Gənclik, 1997, səh, 186.

¹ Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 443; «Oğuznamə». S.Əlizadə. Bakı: Yazıcı, 1987, səh, 5. Əlizadə Z.. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıcı, 1985, səh, 25;

Abidənin lüğət tərkibi on mindən artıq sözü təşkil edir ki, onların da bir qismi arxaik vahidlərdən ibarətdir. Bu arxaizmlərin və türk dillərində müştərək olan bir çox vahidlərin hərəkəli nəş xətilə yazılmış «Oğuznamə»də fonetik cəhətdən dəqiq oxunuşu və düzgün leksik-semantik təhlili tarixi leksikologiyada təhrif olunmuş bəzi fikirlərə aydınlıq gətirə bilər.

«Dədə Qorqud kitabı» ilə müqayisə ediləcək həcmə ikinci ən böyük, lakin «tarixi varislik baxımından bəlkə də daha qədim olan «Oğuznamə» şifahi ədəbi dilin ən mükəmməl nümunəsidir (Oğz, 38).

Bu nümunədə şifahi ədəbi dilə məxsus ən xarakterik əlamətlər və qanunauyğunluqlar öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı XVI-XVII əsrdə yazıya köçürülmüş «Oğuznamə» həm də milliləşmə mərhələsində üslubların inteqrasiyası, leksik-qrammatik normalar və onların inkişafı məsələsinin həllində istinad ediləcək milli ədəbi dil abidəsidir.

Güman edirik ki, bu folklor abidəsinin dövrün digər klassik dil materialları ilə müqayisəli təhlili XVII əsr ədəbi dilinin daha geniş mənzərəsini və dəqiq şərhini verməkdə kömək edəcək.

Qədim türk-oğuz təfəkkürünün ümumi məhsulu olan «Oğuznamə» etnik mənşəyinə görə müştərək dil abidəsidir. Bu baxımdan abidənin dilinin tədqiqi ümumxalq dili əsasında milliləşən Oğuz dillərinin «əsas varisi və potensial üstünlüyü ilə bağlı fikirləri dəqiqləşdirəcək¹.

Bu tədqiqat yuxarıda qeyd olunan müddəalara aydınlıq gətirməklə yanaşı, dil tariximizi, tarixi leksikologiyamızı yeni və maraqlı faktlarla zənginləşdirəcək.

Türk mənşəli leksika

---

¹ N.Cəfərov. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı: Azərbaycan. Döv.Kit. Palatası, 1985, səh, 26.

XVI-XVII əsr Azərbaycan yazı abidəsi hesab olunan «Oğuznamə»nin dilinin təhlili türkcəmizin leksik-semantik inkişafı və qrammatik quruluşunun inkişafı və öyrənilməsi baxımından çox maraqlıdır. Bildiyimiz kimi, bu abidə atalar sözü və məsəllərdən ibarətdir. Deməli, abidə əslində Azərbaycan folklorunun ən qədim qaynaqlarındandır. Mənbədəki ifadələrin milli təfəkkürlə, türkcə ilə sıx bağlılığı dil vahidlərinin kənar müdaxilə ilə dəyişməsi və əks təsirə məruz qalmasının qarşısını alan əsas amillərdən biridir. Tədqiqat göstərir ki, «Oğuznamə»nin leksik qatının əksəriyyəti əsl Azərbaycan-türk mənşəli sözlərdir. 2000-dən artıq atalar sözü toplusunda təxminən 10.000-dən çox söz işlənmişdir ki, onların içərisində milli vahidlərin kəmiyyəti və işlənmə tezliyi əcnəbi sözlərlə müqayisədə olduqca yüksəkdir.

Onu da qeyd etmək ki, sözlərin böyük bir hissəsi təkcə XVI-XVII əsr dilinin deyil, minilliklərin fikri ifadəsidir. Məhz bu səbəbdən də yazılı və şifahi dilin milli normalarını əks etdirən «Oğuznamə» dilimizin bütün yaruslarının tarixi istiqamətdə öyrənilməsində çox zəngin mənbə rolunu oynayır.

Türk dillərinin budaqlanma dövründə yazıya köçürülsə də, türk mənşəli qohum dil elementləri də mövcuddur. Xüsusilə Qıpçaq dil vahidləri daha çox nəzərə çarpır. Lakin əsasən Oğuzlara məxsus olan bu abidənin lüğət tərkibi, demək olar ki, Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu adlanan türk mənşəli qədim sözlərdən ibarətdir. Bu cəhətlər nəzərə alınaraq lüğət tərkibinin ilkin təsnifi sözlərin mənşəyi prinsipi əsasında aparılır. Sözlərin böyük bir qismi tarixi inkişaf boyu sabitliyini qoruyan ümumişlək sözlər, digər qismi isə ədəbi dildə mövqeyini müxtəlif səbəblərdən itirmiş olan arxaizmlərdir.

Ümumişlək sözlər

Türk mənşəli leksika abidənin lüğət tərkibinin çox böyük bir hissəsinin təşkil edir ki, bu sözlər «Oğuznamə»də olduğu kimi, müasir dövrdə canlı danışığın ən anlaşılıqlı və ümumişlək vahidləridir.

Ümumişlək sözlər dilin lüğət tərkibinin əsas fondu hesab edilir və fonetik, leksik-qrammatik mühafizəkarlığını əsrlərlə qoruyur. «Oğuznamə»də işlənmiş olan bu tip sözləri konkret olaraq aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür:

1. Bitki adı bildirən sözlər: arpa, alma, armud, buğda, qoz, pambıq, yonca, taxıl, darı, saman, üzüm, soğan, sarımsaq, əncir, yemiş, ot;

Atı *arpasıyla* talaşdurma (47)¹. Bir *alma* bin aqçaya olursa, qabın soy (70)

Buçuqlu *armudun* nə sapı-supu (82) (Yarımqıq *armudun* nə saplağı?)

Buğdayı qonşuna sat, çörəgin bilə yeyəsən (70). Öldüğün yetməz, *qoz* ağacından tabut istərsən (30). Od ilə *pambığın* nə oyunu var? (19)

Sərçədən qorqan *darı* əkməz (116). Türk atının *samanı* bol gərək.

Üzüm üzümə görə qarar (33). Kələnin, qaravaşın yedigi *saramsaqla soğandır* (161), *Yemişin* ye, ağacın sorma (189), Padşahların basduğu yerdə *ot* bitənməz (83).

Atalar sözlərində işlənən bu sözlər bütün dövrlərdə olduğu kimi, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fəal lüğət vahidləridir.

2. Mənbədə rast gəldiyimiz quş, bəcək və həşərat adları bildirən qaz, toyuq, arı, qarğa, şahin, sərçə, bayquş, durna, leglək, kəpənək, yarasa, bildirçin, quş və s. bu kimi sözlər müasir dildə də işləkdir.

---

¹ Təhlilə cəlb olunan bütün nümunələr əsas mənbədən «Oğuznamə» kitabından götürülmüşdür (Bax: «Oğuznamə». B., 1987, 223 s.)

Borc başdan aşacaq yenən *qaz* ilə *tovuq* olur (68). Sarıca *arının* ininə ağac soqma (58). Ala *qarğada* alımım olsun, alamzsam ölümüm olsun (30). Bin *qarğa* ötməkdən bir *şahin* ötdüğü yegdir (70). *Sərçədən* qorqan darı əkməz (116). *Bayquş* viranələri sevər (75). *Turna* gördüğü baqla bitməz (129). *Turna* gördün yaz yarağın düz, *leqlək* gördün qış yarağın düz (132). Keçmiş yağmurun *kəpənək* kibi ardınca düşmə (156). Gündüz *yarasaya* gecədir (159). Qamu quşlar uçar, nəsnə yoq, *bildirçin* uçıcax havardı – derlər (146). Bir taş ilə iki *quş* uçulmaz (70).

Müxtəlif heyvanların adını bildirən: at, it, keçi, siçan, quzu, qoyun, köpək, bit, balıq, inək, öküz, qurd və s. bu kimi sözlərdə də leksik-semantik cəhətdən eynilik müşahidə olunur. *Atda* ayaq gərək, *itdə* quyruq gərək (63). *Keçi* haramzada olur (159). Kedi *siçanı* tanrıyçün tutmaz (161). *Siçanın* kediyə nə oyunu var (124). Qurd ilə *quzu* yeyib, *qoyun* ilə şivən urma (143). *Qurd qoyundan* tamam kəsməz (154). *Köpək* yad kişiyə quyruq bulamaz (160). Ərgənin qazancını *it* yer, yaqasını bit yer (124). *Öküz* ayıtmış: Bən ölicək gönümü *inək* üstünə sərün (30). *Balığın* başı simizin tatlu olur (yağlı balığın başı dadlı olar) (78). *Inək* südüne görə mələr (62).

3. Bədən üzvlərinin adını bildirən sözlərə misal olaraq, əl, üz, ayaq, baş, göz, diş, ağız, barmaq, dil, dodaq və s. bu kimi qədim dil vahidləri bütün dövrlərin yazılı ədəbi dil materiallarında olduğu kimi “Oğuznamə”də də eyniliyini qorumuşdur.

Əl əli yuvur, iki əl *üzü* yuvur (63). *Əl* ilə qoduğun əlli yil durur (63). *Ayağa* eşq yolunda çalı ilməz (66). Adəmi var, söhbətində *baş* yitər (66). Odunçu *gözü* umacda (42). Otuz iki *dişdən* çıxan ordaya yayılır (40). Açıq *ağız* ac qalmaz (40). Beş *barmaq* düz degildir (79). Çoq ağçadan çoq *dil* yegdir (89). Çirkinə gözəl desən, *dodaq* yalar (88).

4. Zaman anlayışı bildirən sözlərə misal olaraq, ümumişlək olan *axşam*, *bu gün*, *il*, *yaz*, *qış*, *yay* və s. göstərmək olar.

Axşam olsa yat, *sabah* olsa get (26). *Bu gün* yarına irməz (71). *İl* ildən qutludur. *Yaz* üyündüsü *qışa* qatıqdır (198). *Qış* yarağın *yaydan* düz.

Mənbədə işlənən: yer, tərəcik, göl, yurd, eniş, yoquş, düzənlik, oba, dağ və s. kimi sözlər məkan məzmunludur.

Yer qolayın yerli bilir. Yer in alçağın su bilir (201). Bir atun var isə *yoqusda* bin, bin atun var isə *enişdə* bin. Eyü dostuna *yurd* göstərmə (50). Kül *tərəcik* olmaz (169). *Göl* yerində su əskik olmaz (161). *Düzənlik* qanda isə bərəkət andadır (102).

Əsasən semantik sabitliyini saxlayan «yoquş» sözü dilin milliləşmə mərhələsində fonetik dəyişikliyə uğramış və müasir dildə «yoxuş» kimi formalaşmışdır.

5. Təbiət hadisələrinin adını bildirən sözlər. Məsələn: yağmur, qar, yel, günəş, ay və s.

Yağmur yağsın, *qar* yağsın, tək *qış* olmasın (201). *Qar* susuzluq qandırmaz (149). Yer gedüğün *yel* bilir (Yerin aşırımın *yel* bilir) (201). *Yel* əsməyəncə çöp dərpənməz (198). *Günəş* palçıq ilə tutulmaz (156). *Ay* var ikən yıldıza nə minnət (65).

Bu misallardan yalnız «yağmur» sözündə nisbətən semantik daralma müşahidə olunur. İfadədə «qar» sözü ilə paralel işlənən, «yağmur» çox güman ki, müasir Türkiyə türkcəsində olduğu kimi «yağış» mənasında işlənmişdir. Müasir Azərbaycan dilində isə bu söz daha geniş mənada ümumi yağıntıya aid edilir.

6. İnsan anlayışı bildirən sözlər “Oğuznamə”də işlənmiş xüsusi adlardan – antroponimlərdən və qohumluq münasibəti bildirən leksemlərdən ibarətdir.

Qeyd edək ki, antroponimlər içərisində əsl türk mənşəli vahidlər yoxdur. Yalnız bunlar bugün də müasir

onomastikamızda ümumişlək vahidlər hesab olunur. Ümumi məzmun daşıyan atalar sözlərində çox az sayda xüsusi ad işlənmişdir ki, onlar da dini təriqətlərlə və ya hadisələrlə bağlı tanınmış tarixi şəxs adlarıdır. Məsələn: Məhəmməd (İslam dininə görə Allahın elçisi), İsa, Musa (Xristian-yəhudi dininə görə Allahın elçiləri), Rəşid, Həllac Mənsur (təriqət mürşidi).

Ümməti *Məhəmmədin* qonuğu sapsın (60). *İsa* üçün *Musayı* qınama (136). Çün oldu adın *Rəşid*, bir söylə, bir eşit (91). Yalnız Həllacı sanma, hər könül *Mənsurdur* (196).

Qohumluq münasibəti bildirən ümumi sözlər sırasında ata, ana, oğul, qız, gəlin, ər, övrət və s. bu kimi vahidlər işlənmişdir.

Oğul ataya görə süfrə yayar (55). *Anaya* bax, *qızın* al (33).

Oğlum kimi sevsə, *gəlinim* odur (34). *Ər ər* gərək, *övrət övrət* gərək (38).

Bu qədim türk mənşəli sözlər müasir dilimizdə də leksik-semantik sabitliyini qoruyan ümumişlək vahidlərdir.

7. Coğrafi yer adları bildirən sözlər. Məsələn: Məşhəd (İranda dini mərkəz), Rum (indiki Türkiyə), Şam (Suriya Ərəb Respublikasının paytaxtı – Dəməşq şəhəri), Kəbə (Məkkədə dini ibadətqah), Bağdad (İraqın paytaxtı).

Enişsiz adam *Məşhədə* də yetər (62). Gövdəsi gözəli ortaya – döşəgə sor, surəti gözəli *Rumdan Şama* sor (162). Sora-sora *Kəbəyə* varırlar (126). Tək ayrıanın olsun, sinək *Bağdaddan* gəlir qonar (86).

Şərqi şər-sənət və dini mərkəzləri sayılan bu şəhərlər bir çox yazılı abidələrdə olduğu kimi Oğuznamədə də eyni mövqedə işlənmişdir. Bu o deməkdir ki, həmin astionimlər orta ərşifahi ədəbi dilinin də fəal anomastik vahidləri olmuşdur.

8. Ümumi məişət sözləri. Xüsusən məişət dilini təşkil edən «Oğuznamə»də belə sözlərin sayı daha çoxdur.

Məişət əşyalarının adını bildirən sözlər. Məsələn: yağ, bıçaq, ət, qaşığı, bal, yumurta, çıraq, yasdıq, divar, qapı, ət və s. bu kimi sözlər qədim türkcənin xüsusilə Azərbaycan dilinin ən fəal və dəyişməz vahidləri hesab olunur.

Ağ qoyunu görənlər içi dolu *yağ* sanır (25). Eyilügə eyilik olsa, öküzə *bıçaq* urulmazdı (53). Şorbanın imanı *ətdir*. Qaşığı ilə aş verib, sapıyla gözün çıxarma (141). Bir *tovuğun* başı sədəqəsi bir *yumurtadır* (76). *Çıraq* dibi qaranu olur (91). Uyku *yasdıq* istəməz (56). Dört divarı yoq, qoz ağacından *qapısı* var (108). Quş var *ət* yedirirlər, quş var, ətin yeyirlər (141).

Mücərrəd məfhumların adını bildirən sözlərdə abidənin dilində müəyyən qədər işlənmiş və bu sözlərin əksəriyyəti quruluşca düzəltmə sözdür. Məsələn: ağırlıq, ölüm, ucuz, inanc, sevgi, sağlıq, qorxu, yoxsulluq, acı və s.

Ağırlıq iki başdandır (38). Əcəlsizə *ölüm* yoq (40). *Ucuz* verən *tez* satar (58). *Inanclardan* ol. İki *sevgi* bir könüldə olmaz (62). *Sağlıq*-sayruluq bizim içindir (123). *Qorxu* xəyanətdür (148). Baylığa iyəvən kişi *yoxsulluğa* tez irər (78). Haq söz *acı* gəlür (93).

9. Əlamət və keyfiyyət məzmunu bildirən sözlər. Məsələn: qara, bərk, yeni, böyük, çürük, gənc, çirkin.

Qara xəbər yerdə qalmaz (148). Ölü yüzi *bərk* olur (25). Əski geyməyincə *yeni* bulunmaz (26). Birəgü tauşanı birəgüyə *böyük* gəlür (69). *Çürük* baqlanın kor alıcısı olur (87). *Gənc* alan aldanmaz (164). *Çirkinə* gözəl desən, *quyruq bular* (88).

10. Ədədin sayını və miqdarını bildirən sözlər. Məsələn: bir, iki, üçüncü, otuz, on bir, on iki və s.

Bir taş ilə *iki* quş urulmaz (70). *İkisinin* sözünü *üçüncü* tayar (37). Adam oğlunun qarnı *otuz* hücrədir (37). *On bir* gətirən, *on iki* də gətürür (47).

11. Hal-hərəkət anlayışı bildirən sözlər. Belə sözlər «Oğuznamə»nin dilində həm məzmunca, həm də

kəmiyyətə daha zəngindir. Çünki əsasən fellərdən ibarət olan bu sözlərdə milli mühafizəkarlıq daha güclü olduğu üçün dəyişmə zəifdir. Məsələn: qalmaq, istəmək, görmək, ölmək, gəlmək, getmək, kəsmək, yaramaq, işləmək, söyləmək, eşitmək, bilmək, düzmək, uçmaq, yürümək, ödəmək, bitmək, tutmaq və s.

Səndən ötrü sayru olan üçün, sən *öl* (113). Uyku yastıq *istəməz* (56). Ac toyuq kəndüyi taxıl bazarında *görər* (56). Ac evə *gəlir*, yalncıq yabana *gedər* (55). El içində itin quyruğun *kəsmə* (52). Adama iyilik (yaxşılıq) *yaramaz* (35). Ad *işlər*, işi sən işləməzsən (62). Sözü bişirip *söylə* (113). Sana söylərəm, qızım, sən *eşit*, gəlinim (117). Sayru halın sağ *bilməz* (123). Qış yarağın yaydan *düz* (150). Qulağızsız quş *uçmaz* (151). Ərənlər tağa *yürü* demiş, yürüməyincə kəndiləri yürümüş. Al ilə arslan *tutulur*, güc ilə köçən *tutulmaz* (33). Alım ilə borc *ödənməz* (38). Turna gördüğü baqla *bitməz* (129). *Tutulmayan* oğru bəgdən *duğru* (133).

Göründüyü kimi, yuxarıdakı atalar sözlərində verilən nümunələr işlənmə tezliyi yüksək olan ümumişlək sözlərdir. Bu qədim Azərbaycan sözləri, demək olar ki, bütün dövrlərin yazı dilində işlənmiş və müasir dildə də sabitliyini saxlamaqla dilimizin lüğət fondunun əsas leksik layını təşkil etməkdədir.

Köhnəlmiş sözlər

«Oğuznamə»nin lüğət tərkibindəki sözlərdən kifayət qədəri bu günümüz üçün arxaizm sayılır. Hətta həmin arxaizmlərin bəzisi məhz bu abidədə işlənmişdir. Ən qədim şifahi və yazılı dil elementlərini özündə birləşdirən «Oğuznamə» abidəsi bu xüsusiyyətinə görə tarixi leksikologiyamızın öyrənilməsində əvəzsiz mənbədir.

Məlumdur ki, arxaikləşmə hər hansı bir dilin inkişaf prosesi, yeniləşməsi ilə bağlı qanunauyğunluqdur. Bu dil

hadisəsi müəyyən zaman daxilində dilin leksik-qrammatik strukturunda baş verir və dil abidələrində əks olunur. Nəzərə alsaq ki,

«Oğuznamə» min illərin təfəkkür məhsulunun XVII əsr yazısıdır, o zaman mənbədəki arxaizmlərin təhlili məsələsi diqqəti daha çox cəlb edir. Təhlillər göstərir ki, arxaizmlərin bəzisi nəinki yazıldığı dövr, hətta XIII-XV əsr yazılı ədəbi dili üçün arxaik hesab olunur.

Bir **qisim** sözlər isə müəyyən dövrlər ədəbi dildə işlək olduğu halda müasir dildə arxaikləşmiş, bəzi dialekt və şivələrdə isə bu və ya başqa formada izini saxlamaqdadır.

«Oğuznamə»nin dilində işlək olan arxaik sözləri nitq hissələri üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırırıq:

1) Adlardan ibarət arxaizmlər. Abidənin dilində adlar qrupuna daxil olan köhnəlmiş sözlər çoxdur, lakin onlarda arxaikləşmə dərəcəsi eyni deyil. Bu sözlər müasir dillə müqayisədə fonetik və ya leksik-semantik dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu xüsusiyyətinə görə arxaizmləri aşağıdakı şəkildə təsnif edirik:

- a) Dildə tamamilə köhnəlmiş – leksik arxaizmlər;
- b) Səs tərkibini qorumaqla yeni məna qazanmış semantik arxaizmlər;
- c) Fonetik cəhətdən dəyişikliyə uğramış fonoarxaizmlər.

Leksik arxaizmlər – müasir ədəbi dildə leksik vahid olaraq heç işlənməyən sözlərdir, lakin bu arxaizmlərin bəzisi ya dialekt və şivələrdə, ya da Oğuz qrupuna daxil olan digər türk dillərində bu gün də fəal işlənməkdədir. Məsələn:

Assı – fayda, xeyir. İş qolayın *issi* bilir, anınçun *assı* bulur. (İşin asanını sahibi bilir, ona görə fayda görür) (40). Son peşmanlıq *assı* qılmaz (122). (Aqçayı tavara ur, *assıyı* allahdan um) (60).

M.Kaşğarlının divanında və Qədim türk lüğətində eyni mənada izah olunan bu söz «*asığ*» şəklində göstərilir (DLT, I c., 64): *Asüğ* – polza, vıqoda (xeyir, fayda) – *üküs*

sözdə artuq asüğ körmüdim. (Çox sözdə fayda görmədim)
(DTS, 60).

Klassiklərin dilində, demək olar ki, təsadüf olunmayan «assı» sözü «Oğuznamə»də fəal şəkildə işlənmişdir.

Aqınçı – döyüşçü. Əygənci *aqınçı* satun almışdır (49).

Qədim türkcəyə aid olan bu söz Kaşğarlı lüğətində də eyni mənada izah olunmuşdur. *Akınçı* – *geceleyin gidip düşmanı basan asker* (DLT, I c., 134).

«Dədə Qorqud kitabı»nda bir neçə dəfə işlənən «aqınçı» sözü döyüşçü mənasındadır. *Aqınçı dərildi* – (Döyüşçü yığıldı) (KDQ, 110). İşləndiyi mənaları nəzərə alaraq, demək olar ki, bu leksik arxaizm Azərbaycan yazılı ədəbi dilində mövqə tuta bilməmişdir.

Baqır – qiymətli metal, mis. *Söylənən söz baqırdır, söylənməyən söz altundur* (114). Qədim türk sözü olan *baqır* əski lüğətlərdə eyni mənada izah olunmuşdur. *Baqır - medğ (mis) bar baqır, yoq altın* (var olan mis, yox olan qızıl) (DTS, 82).

Dədə Qorqudun dilində işlənmiş bu söz Azərbaycan ədəbi dilində tamamilən arxaikləşmiş, müasir Türkiyə türkcəsində isə sabitliyini saxlamışdır. «Qızıl altın götürdülər, bağırdır dedim» (KDQ, 118), «Bakır – kimyəvi element, *bakır* kap» (T.söz, 59).

Göründüyü kimi, söz «Oğuznamə»də və Qədim türk lüğətində «q», «Dədə Qorqud Kitabı»nda «ğ», Türkçə sözlükdə isə «k» samit dəyişməsi ilə işlənmişdir.

Çələb – Allah, Tanrı. *Tonuza çələbi demə, çalıyı dolaş* (Donuza allah heyvanı demə, kol-kosu gəz-dolaş (131)).

Çətik – pişik. *İki çətik bir arslana tapdır.* – (İki pişik bir aslana bərabərdir) (21). Qədim lüğətlərdə Oğuz sözü kimi göstərilən *çetik* pişik mənasında izah olunmuşdur. «Kök çetik» - erkək pişik (DLT, I c., 388), (DTS, 145).

Ədəbi dildə işlənməyən bu söz danışıqda və şivələrdə də izini itirmişdir.

Çorlu – xəstə, azarlı. Əski varlı varlı, yeni varlı *çorlu* (22). *Çorlu* lüğətlərdə göstərilməyən, «Oğuznamə»yə məxsus maraqlı arxaizmlərdən biridir. Morfoloji üsulla düzələn bu sözün kökü *çor* asemantikləşib. Digər abidələrdə rast gəlmədiyimiz bu ləksəm cənub şivələrində semantik izini nisbətən saxladığı üçün qədim şifahi dil elementi sayıla bilər (sinonimlər bəhsi). Qeyd edək ki, Naxçıvan şivələrində bu gün də «azar-çor» ifadəsinin tərkibində «çor» sözü qeyri-müstəqil vahid kimi işlənməkdədir. Bundan əlavə bitkilərdə quruma, büzülmə (məsələn, üzüm salxımları və ya yarpaqları ovularkən) halları olduğu zaman xəstəlik düşüb mənasında «çor vurub» deyirlər.

Ədük – çəkmə, ayaqqabı. İç ədügi olanın yarı əbdəsti bilədir (40).

Ədük eyni mənada «Dədə Qorqud kitabı»nda da işlənib. *Ədügini yardı, içindən çıxdı* (KDQ, 107). Dilçilik ədəbiyyatlarında bu arxaizmin yalnız dastana aid olduğu göstərilir¹. Lakin «Oğuznamə»də də işlənməsi isə onun fəal danışıq vahidi olduğunu və sonradan arxaikləşdiyini göstərir.

Əkşi – turş. *Yoğurdum əkşidür» demiş qarı yox* (Qatığım turşdu deyən qadın yoxdu) (203). *Uzun olan sarıq kibi, əkşi olur qoruq kibi* (Sarıq kimi uzun olan, qora kimi turş olur) (41).

Yalnız «Oğuznamə»də işlənən bu arxaizm müasir Türkiyə türkcəsində leksik-semantik müstəqilliyini qoruyur. *Ekşi* (sıfat və ad). Sirke, ya da limon tadında olan, bu tadı verən şey. *Bu yemeyin ekşisi fazla kaçmış* (T.söz, 180; T.söz, I c, 442).

---

¹ V.Aslanov. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. Bakı: Elm, 2003, səh, 254.

Görklü – gözəl, göyçək. Könül kimi seversə, görklü oldur (170).

Bu ifadənin müasir variantında *görklü* arxaizmini «göyçək» sinonimi əvəz edir. *Könül sevən göyçək olar* (A.söz, 403). «Dədə Qorqud kitabı»nda *görklü* sifəti daha çox müqayisə məqamında istifadə olunub. Bu da həmin sözün asemantik kökündəki ilkin məna ilə bağlıdır. Məsələn: *Ol Məkkəyə sağ varsa, əsən gəlsə, sidqi bütün Hacı görklü* (KDQ, 32).

XVIII əsrə qədər abidələrin dilində fəal işlənən *görklü* sözünü müasir ədəbi dildə *görməli* əvəz edib (ADİL, I c., 203). Ağdam şivəsində isə söz eynilə işləkliyini qoruyur (DL, 205).

İs – sahib, yiyə. *İssinə bənzəməyəm oğurluqdur* (Yiyəsinə bənzəməyəm oğurluqdur) (24). *İssin ağırlayan itinə kəmik verər* (Sahibinə hörmət edən itinə sümük verər) (23). İtin issi var isə, tovşanın tanrısı var (30).

Burada *is* sahib, yiyə mənasında işlənmişdir. Qeyd edək ki, Türk dillərində çox müxtəlif şəkillərdə çıxış edən yiyə sözünün tarixi qədim olub, ağa, şah, hökmdar, təbiət hadisələrinə təsir göstərən ruh, şər qüvvə, allah mənasında da özünü göstərir. Oxşar semantikalar Dədə Qorqud dastanlarındakı *iyə, əya, aya, is* morfemlərində izlənilir: Oğul ocağını *issiz* qoyma. Qonur atın *ayası*. Qantural camal və kamal *iyəsi* idi.¹ Bu nümunələrdə folklor abidələri ilə yanaşı, Nəsimi leksikasına da aid olan bu arxaizmə qədim lüğətlərimizdə və müasir Azərbaycan dilinin dialekt-şivələrində rast gəlmirik.

Bu cəhətləri nəzərə alaraq güman edirik ki, «iss» əslində «yiyə» lekseminin kök-morfem şəklində daşlaşan tələffüz variantıdır. Yəni *is* ilkin kökdəki (yiyə – iyəsi – iysi

---

¹ M.İ. Adilov «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənmiş bəzi söz və ifadələrin təsfiyinə dair. //Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Bakı: ADU-nun nəşri, 1983, səh, 42-43.

– isi – is) morfonoloji inkişafın nəticəsidir. Məhz tələffüz hadisəsi olduğu üçün də yazıda kifayət qədər mövqe tutmamışdır.

İyəvən – inadkar, burada tamahkar. Baylığa *iyəvən* kişi yoxsulluğa tez irər. (Dövlətə can atan adam yoxsulluğa düşər) (78). *İyəvən* qız ərə varmaz, varırsa da bəxt bulmaz (38).

Tarixi abidələrdə təsadüf olunmayan bu söz, fikrimizcə, analitik üsulla yaranan danışiq vahididir. Yəni söz *ige* (inad etmək, *olanğar igedi* – onlar inad etdi) və ban (yüksək) tərkibinin tələffüzdəki dəyişik formasıdır.¹ *İgeban* – *iyəvən*. (DLT, III c., 255). Bu söz pəremidə çox inad edən, istəyən, hətta tamahkar, haramzada mənasında ifadə olunub. Onu da qeyd edək ki, asemantik «ige» kökünün mənasındakı mənfi çalar müasir şivələrdə işlənən «icəşməx» sözündə də hiss olunur. «İcəşməx – Sən ma: nə icəşirsən, canım» (Şahbuz) (DL, I c., 255).

Keyik – ceyran, dağ keçisi. Ulu-ulu tağları keyiklər bilür (31). İssiz yerləri keyiklər bilir (burada: insan getmədiyi yerləri dağ keçisi gedir) (30).

Bu arxaik söz «Dədə Qorqud kitabı»nda da məzmunca oxşar olan ifadədə işlənmişdir. Məsələn: *Getdikdə yerin otlaqların keyik bilir* (KDQ, 32).

Türkoloji lüğətlərdə eyni məna ilə izah olunan *keyik* arxaizmi milli dil nümunələrimizdə XVII əsrə qədər işlək olmuş, müasir dövr Azərbaycan dilinin Meğri şivəsində «geyiy olmaq» ifadəsində semantik izini saxlamışdır. Məsələn: «*Geyiy olmaq* – geyiklər qədər gözib-yorulan».- Gədələ geyiy oldula bu yamaşlarda. Müasir Türkiyə türkçəsində isə «geyik» ilkin mənası ilə işlənməkdədir (T.söz, 217).

---

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, səh, 29.

Kələçi – söz. *İki kişiyə bir kələçi* (İki adama bir söz)
(21).

M.Kaşğarlı divanında eyni mənada izah edərək bu sözün Oğuz dil qrupuna aid olduğunu göstərir. *Kəliçü* – söz (Oğuzca) (DLT, I c., 445).

Dədə Qorqud dastanında «düşüncə» mənasında işlənən *kəliçə*, fikrimizcə, sözügedən vahidin geniş mənada və metatezaya uğramış şəkildə ifadəsidir. Məsələn: Bəkil gördi, xatun kişinin əqli-*kəliçəsi* eyüdür (KDQ, 105). V.Aslanov *kələçi* sözünün abidələrdə XVI əsrə qədər işləndiyini qeyd edir.¹ Müasir dialekt və şivələrimizdə bu söz olduğu kimi işlənsə də, Gədəbəy şivəsində *çoxbilmiş* mənasında deyilən *kələçər* sözünün semantik kökündəki ümumi təfəkkür məzmunu bu vahidlərin eyniliyinə işarə edir. Məsələn: Yamanca *kələçər* (çoxbilmiş) kişidi, alladammasan onu sən. (DL, 272).

Köy – kənd. *Köydə yoğurd bol olur* (Kənddə qatıq bol olur) (160).

Köyün dövlətli sinəgi yoğurd tulquğuna qonar, şəhərə varır (Kəndin dövlətli milçəyi qatıq qabına qonar, şəhərə gedər) (158).

Azərbaycan dili abidələrinin bir çoxunda bu sözü «kənd» əvəz etmişdir. Müasir dilimiz üçün arxaik olan *köy* Türkiyə türkcəsinin fəal lüğət vahididir. *Köy* – özəllikləri ilə şəhrdən ayut edilən yerləşmə birimi. *Cüma akşamı köye buyurun* (T.söz, I c., 917).

Qarınca – qarışqa. *Qarincaya qəza gəlcək qanatlanır* (Qarışqaya qəza gəlsə qanadlanır) (146). *Qarincanın məlullüğün qurbağanın şənliyinə tut* (Qarışqanın qəmlənməyin qurbağanın şənlənməyindən bil) (153).

Qarınca leksemi də M.Kaşğarlının lüğətində Oğuz qrupuna aid söz kimi göstərilib. *Karınçak* – qarışqa. Oğuzca

---

¹ V. Aslanov. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. Bakı: Elm, 2003, səh, 261.

karınca dahi denir (DLT, I c., 501). Azərbaycan dilində «qarışqa» kimi sabitləşən bu söz Türkiyə türkcəsində ilkin forma və məzmununda işləkliyi qoruyub. *Karınca – hayvan bilimi termini, incə kanadlarından bir türün adı* (T.söz, 311).

Qulağız - bələdçi, gözətçi. *Qulağızsız quş uçmaz* (Bələdçisiz quşlar uçmaz) (151). *Görünü duran köyə nə qulağız?!* (Görünən kəndə bələdçi nə lazım?) (163) Qulağısın qarğa olursa ... (149)

Kaşğarının lüğətində bələdçi mənasında işlənən bu arxaizm «kulabuz, kulavuz» səs tərkibi ilə qeyd olunub.

Divanda sözün işləndiyi ifadənin məzmunu da «Oğuznamə»dəki ifadəylə oxşardır. Məsələn: *Qalın qaz qulavuzsuz bolmaz*. (Qaz sürüsü bələdçisiz uçmaz) (DLT, I c., 487).

“Qədim türk lüğəti”ndə də söz bələdçi mənasında göstərilir. *Qulavuz – provodnik (bələdçi) – bu kökdəki yulduz bir ança bezik, bir ança qulavuz...* (Göydəki ulduz bir yandan bəzək, bir yandan bələdçidir) (DTS, 465).

XVII əsrə qədər türk dilli abidələrində işlənən bu söz, görünür, dillərin budaqlanma mərhələsində Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş, müasir türkcədə isə işləkliyi saxlamışdır. Kulavuz – genel olaraq yol göstərən, rehber. «Mum tutan kulavuzların arxasından içeri girdik». F.R.Atay (T.söz, I c., 848).

Qarağu – kor. Qarağı legləgin yuvasın haq yapar (142). *Qarağıdan şaşı yegdir* (Kordansa çaş olmaq yaxşıdır) (146). *El qarağuyu ənsəsindən bilür* (El kor adamı arxadan tanıyır) (64).

Bu söz Kaşğarının lüğətində «qarağu» kimi qeyd olunur və kor mənasında izah edilir (DLT, I c., 446). Qədim türk lüğətində isə «qarağu» formasında verilir. Əski lüğət vahidi olan «qara» sözünün polisemiyası nəticəsində düzələn *qarağu* əsasən qədim türk yazılarında daha məhsuldar işlənmiş, müasir Azərbaycan dilinin bəzi

şivələrində isə fərqli səslənmə ilə eyni mənanı ifadə etməkdədir.

Azarradım gözdərim *qaroy* olmuşdu, sonra doxdurrat sağaltdı (Şəmkir şivəsi), (DL, 119). *Qarav* adamlar gecə görməzdər (Zəngilan şivəsi) (DL, 112).

Göründüyü kimi, kor mənasında işlənən «qaroy, qarav» sözləri *qarağu* arxaizminin dialekt variantlarıdır. Bu dialektizmlərin son hecasındakı səs fərqləri isə – *ağu* - *əgü* morfeminin səciyyəvi olaraq ov-öv; oy-öy şəklinə doğru tarixi inkişafının nəticəsidir. Bu fonetik hadisə tələffüzdə daha çox nəzərə çarpır.¹

Qıyu – səs (yüksək səs), qu – söz-söhbət. Ər gəlsə *qıyu* artar, övrət gəlsə *qu* artar (Ər gəlsə səs-küy artar, arvad gəlsə söhbət artar) (24). Söz-söhbət mənasında işlənən «*qu*» sözü Dədə Qorqudun dilində də işlənmişdir:

Ulu – kiçi qalmıya – söz ayıdana,
Qarı-qoca qalmuya – qu ayıdana

Fikrimizcə, danışq dilində işlənən «dedi-qodu» ifadəsindəki «qodu» hissəsi də (qu – qo + du) asemantik kök morfemdən ibarətdir. Qədim türkcəyə aid olan «qu» kökü abidənin dilində işlənən bir çox sözlərin tərkibində daşlaşmış vəziyyətdə müşahidə olunur.

Qıyu sözü türkoloji lüğətlərdə qeyd edilməsə də, oxşar fonetik tərkibdə «Divanü lüğət-it-türk»də «kıkı» - gurultu, «kıkır, kıyır» - yüksək səslə çağırmaq mənasını verən sözlərlə izah olunur. Bu fonoarxaizmlərlə eyni kökdən olan «qığırmaq» çağırmaq, səsləmək mənasında işlənib. «Qığırduqları yerə var ərinmə, qığırmaqları yerdə görünmə» (152). Görünür müasir dildəki çağırmaq sözlərində «qu» morfemi fərqli fonetik variantda («-ç»

---

¹ V. Aslanov. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. Bakı: Elm, 2003, səh, 78.

səsilə) sabitləşmişdir. Bəzi dialektlərdə isə ilkin fonomorfe daha aktivdir.

Belə ki, qu köklü *qıyu* arxaizminin semantik izi Azərbaycan dilinin Gəncə, Şəmkir, Naxçıvan şivəsində «səsləmək, çağırmaq» mənasında işlənən «*quylamax*» və *qıya* (bağırıtı) sözlərində aydın müşahidə olunur. Quyla, o Məmmədi qaytar (Şəmkir şivəsi). Əlini quyla gəlsin (Gəncə şivəsi) (DL, 134). Arvad bir qıyya çəkdi ki, aləm yığıldı (Naxçıvan şivəsi).

Q.Qeybullayev öz tədqiqatlarında «qu» kökünü şumer-türk leksik paralelləri sırasında göstərmişdir.¹

Bu arxaizmlərdə «qu» kök-morfeminin müxtəlif fonetik variantlarda olması dilin ümumi qanunauyğunluqları ilə bağlıdır. «Qu» köklü sözlərin təhlilinə türkoloji aspektdən yanaşan F.Cəlilov da kökdəki fonomorfoloji dəyişməni etnogenetik inkişaf əlaqələndirərək yazır: «Ulu azər türkləri hələ uruq (qəbilə) şəklində yaşadıkları dövrdə onların dilində hər hansı bir sözün müxtəlif məna çalarları və fonetik variantları üzrə dəyişməsi üçün həm dil daxili, həm də dilxarici imkanları olmuşdur. Bu imkanları bir tərəfdən daxili inkişaf qanunları hesabına eyni uruqda işlənən sözün allafon və allomorflarının yaranmasında, digər tərəfdən qohumdilli uruqların qovuşma və çarpazlaşmasında görmək olar. Ona görə də müasir dildə *qu* morfeminin müxtəlif semantik çaları və allomorfları bizi təəcübləndirməməlidir».²

Quşluq – səhərlə günorta arası vaxt. *Axşamadək yoldaş olacağa quşluğadək göymək gərək* (Axşamadək yoldaş olmaqdan sonra, günortaya qədər kömək etmək (can yandırmaq) yaxşıdır) (61). Sabah iştahı *quşluğun* bulunmaz (128).

---

¹ Q.Qeybullayev Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı, 1994, səh, 14.

² F. Cəlilov Azər xalqı. Bakı, 2000, səh, 228.

Zaman məzmunu bildirən «quşluq» arxaizmi, çox güman ki, quş ovlanan vaxtı bildirir. Belə ki, söz işləndiyi ifadələrdə də quş məfhumu deyil, zaman məfhumu ifadə edir.

M.Kaşğarlının lüğətində də bu söz «quş ovlanan vaxt» («kuşluk vaxtı») kimi qeyd olunub (DLT, I c., 474). Qədim divanda izah olunmuş bu arxaizmə digər bədii dil materiallarında, demək olar ki, rastlaşmırıq. «Oğuznamə»nin dilində isə iki dəfə işləndiyini müşahidə edirik.

Orda – oba, oymaq, düşərgə. Otuz iki dişdən çıxan *ordaya* yayılır (40).

Bu sözə eyni mənada və eyni ifadə daxilində Dədə Qorqudun dilində təsadüf edirik. Dastanın «Bəkil oğlu Əmran boyu»nda Bəkilin ayağının sınması xəbəri yayılarkən ozan deyir: *Otuz iki dişdən çıxan bütün ordaya yayıldı* (Oğz, 208). «Dirse xan oğlu Buğac boyu»nda da «ordu» şəklində işlənib. Məsələn: Oğlanı ata bindirdilər, alubanı ordasına gətirdilər (KDQ, 39). «Divanü lüğət-it-türk» və «Qədim türk lüğəti»ndə də *ordu* sözü «*xanın oturduğu yer, düşərgə*» mənasında izah olunub (DLT, I c., 124; DTS, 370).

Həm atalar sözü tərkibində, həm də müstəqil şəkildə işlənməsi bu arxaizmin tarixən qohum və işlək olduğunu göstərir.

Ögdül – tərifli, şanlı. At evdən olıcaq ögdül olmaz. – Evdən gedən at tərifli olmaz (25).

Bu söz «ög» fonoarxaik kökündən morfolji üsulla yaranan düzəltmə sifətdir.

M.Kaşğarlının lüğətində «alqış» mənasında göstərilən «ögdi» sözü bu sifətin asemantik kök morfemidir. Əlamət məzmunlu - ıl⁴ şəkilçisi qəbul etmiş «ögdül» sözü həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən arxaikliyə uğramışdır. Dədə Qorqud dastanında «ög» kökü müxtəlif morfoloji variantlarda işləndiyi halda, *ögdül* sözü müşahidə olunmur. Məsələn: *Ol ögdigim yuca Tanrı dost olubanı*

mədəd irsün (KDQ, 41). *Öğ* vahidi müasir dildəki *öy* felinin fonoarxaik variantıdır.

Öksüz – yetim. Atası ölən *öksüz* qalmaz, anası ölən *öksüz* qalır (62). *Öksüzün* qarnı toymaz (57). *Öksüz* oğlan göbəgin kəndi kəsər (34).

Əski türkcədə ana mənalı «ök» sözündən -«sız» şəkilçisi ilə düzələn *öksüz* Azərbaycan ədəbi dilində, xüsusilə bədii üslubda XX əsrin əvvəllərinə qədər fəal işlənmişdir. Atası, ya da anası ölmüş adama deyilən *öksüz* müasir dilimiz üçün arxaizm sayılır. Müasir Türkiyə türkcəsində isə ümumişlək sözdür (T.söz, 479).

Sındu – qayçı. *Tərziyə köç demişlər, sındusun belinə soqmuş, arşının əlinə almış* (Dərziyə köç deyiblər, qayçısının belinə salıb, parçasını əlinə alıb) (85). «Oğuznamə»nin lüğətində xarakterik olan arxaizmlərdən biri də qayçı mənasında işlənən *sındu* sözüdür.

Kaşğarlı lüğətində eyni mənada qeyd olunan bu sözə bədii nümunələrdə, demək olar ki, təsadüf etmirik (DLT, I c., 415). Bu da «sındu»nın ümumi türkcədə şifahi dil elementi olduğunu və yazıda sabitləşmədiyini göstərir.

Sağır – kar. *Sağırla söyləşmək güc olur* (Karla danışmaq çətindir) (125). *Sağır yanşaq olur* (Kar adam danışqan olar) (123).

«Oğuznamə»də bir neçə dəfə işlənən «sağır» arxaizminə qədim lüğətlərdə rast gəlmirik. Kar mənasında işlənmiş bu söz müasir Azərbaycan dili və şivə danışığında işlək olmadığı halda, müasir Türkiyə türkcəsində ümumişləkdir. Sağır – *işitmə duyğusundan yoksun* (T.söz, 491).

Sağış – hesab, vaxt (burada: məşhər günü). *Düşmənin günü sağışlı olsun* (Düşmən məşhər günündə olsun) (101)

«Dədə Qorqud kitabı»nda da «sağış» «Oğuznamə»də olduğu kimi, zaman etibarilə qiyamət gününü bildirir.

Məsələn: *Sağış günündə ayna görklü, ayna günü oqıyanda qütbə görkli* (KDQ, 32).

Qədim türk lüğətində də bu arxaizm *saqış* şəklində göstərilir: *Saqış birlä saqlar kişi iş ködüx* (Adam hesab gününü öz işi, zəhməti ilə qoruyar) (DTS, 487).

İ.Nəsiminin divanında işlənmiş olan bu söz XVII əsrdən sonra Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşmiş, dialekt-şivə danışıqında da təsadüf olunmur.

Hesabun sağışı gəldi, nə sanırsın, nə sanırsın?

Şumarun sağışın bil kim, hesabun bi – sūmar oldı.

Simiz – yağlı, kök. *Balığın başı simizin tatlu olur* (Balıq yağlı olanda, başı dadlı olur) (78). Semizlik adamın yaraşığıdır (113).

Birinci misalda *simiz* sözü zaman məzmunlu - in zərf şəkilçisi qəbul etmişdir. Dədə Qorqudun dilində isə *simüz* şəklində işlənərək eyni mənanı ifadə edib. Məsələn: *Simüz qoyun, ariq toqlı sənin qapından kafərlərə vermədim* (KDQ, 46). Görünür bu söz dillərin budaqlanma mərhələsində Oğuz qrupu türk dilləri üçün arxaikləşmişdir.

Sum – pul vahidi. *Sumunu böyük istəyən evinə qabmaq gərək* (126) (Pulunu çox istəyən evinə qapanmalıdır).

«Oğuznamə»dən başqa bu sözə bir də Dədə Qorqud dastanının dilində təsadüf olunur. Burada da *sum* dəyər, qiymət mənasında işlənib. Məsələn: *Qayın tolu yeləgümdən sum altunlu mənim okum* (KDQ, 95).

Türk dillərinin bəzində *sum//sam* pul vahidi kimi bu gün də işləkliyini qoruyur.¹ Müasir Azərbaycan dilində və şivələrində isə sırf arxaizmdir.

Tan – təəccüb, qorxu. *Şunun ki, gözü aya ögrənmişdir, yıldıza nə tanı vardır* (Bunun ki, gözü aya

---

¹ V.Aslanov Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. Bakı: Elm, 2003, səh, 265.

öyrənmişdir, ulduza niyə təəccüb edir?) (120). Görmədügə küpə *tan* gəlir (158).

Təəccüb, heyrət mənasında işlənmiş bu söz Kaşğarlı lüğətində də eyni mənada izah olunub. *Tanğ* – *şaşacak, şaşılacaq nesne* (DLT, IV c., 570).

V.Aslanov qeyd edir ki, «XVII əsrə qədər yazılı mənbələrdə təsadüf olunan «tan» sözü sonralar şivə danışıqında qorunmuşdur. *Bu iş mana dan gəlir* (Bu iş mənim üçün təəccüblüdür).¹

Tapu – xidmət, qulluq. Dünya girsə araya, qul qaçan tapuya yaraya (108). Qul tapusu keçərgüdür (152).

Müasir dilimizdə işlənən «tapınmaq» felinin asemantik kökü əsasında yaranan «tapu» ismi qədim türkcədə fəal leksemlərdən sayılır. Belə ki, XVII əsrə qədərki dilçilik lüğətlərində və klassik ədəbiyyat nümunələrində bu sözə rast gəlirik. *Tapuğ* – *Tengri tapuğu* (Tanrıya xidmət, tapınmaq) (DLT, IV c., 373).

Ey Nəsimi, çü sana Fəzli-ilah oldu yəqin,
Mənə eyb eyləmə kim tapına sultan demişəm
(Nəsimi).

Tasa – həyəcan, səbrsizlik. *Tasa kişiyə xeyir verməz* (Səbrsizlik insana xeyir etməz (84)). Bu arxaizm müasir Türkiyə türkcəsində ümumişləkdir. *Tasa – üzüntülü düşüncə durumu, kayqı: Bunun tasası sanamı düştü?* M.Ş.Esendal. (T.söz, II c., 142).

Tamu – cəhənnəm. *Tama olmasaydı olmazdı tamu* (Tamah olmasaydı, cəhənnəm olmazdı) (130).

Bir çox türkdilli abidələrdə fəal işlənən bu arxaizm Kaşğarlının lüğətindən başlayaraq eyni mənada ifadə olunmaqdadır. *Tamu – cəhənnəm* (DLT, IV c., 569).

---

¹ V.Aslanov Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. Bakı: Elm, 2003, səh, 118.

Nəsimi «Divan»ında da bu söz eyni mənada işlənib.
«Ustad ilə rizvan bənəm, *tamu* ilə şoban bənəm».²

Dillərin milliləşmə mərhələsində *tamu* Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşərək ərəb mənşəli cəhənnəm sözü ilə əvəz olunub. Lakin bir çox dialekt və şivələrdə ilkin mənada işlənməkdədir. *Xoşəməl adam damıda qalmaz* (Şuşa) (DL, 170).

«*Tamu*» müasir Türkiyə türkcəsində isə işləkliyi qoruyur (DLT, II c., 1412).

Tobalaq – yabanı bitki. Tonuz tobalaq yeməgə tövbə etməz (132). «Oğuznamə»də yabanı ot bitkisi kimi ifadə olunan bu arxaizm «Divanü lüğət-it-türk»də dərman bitkisi kimi izah olunur. *Topulqak – yaraya konulan bir ot, topalak otu* (DLT, IV c., 502).

Bəzi türkoloqların tədqiqat obyektinə olmuş qədim «tobalaq» leksemi müxtəlif məfhumlara aid edilsə də, əsas etibarilə «yumru, dairəvi» mənasında izah olunmuşdur.¹

Uçmaq – cənnət. Baxıl uçmağa girməz (81). *Çomaq uçmaqdan çıqmışdır* (Kötək cəhənnəmdən çıxıb) (90). *Eyü gəmmazi uçmaqlıqdır* (Yaxşı xəbərçi cənnətlkdir) (28).

«Oğuznamə»də cənnət mənasında işlənən *uçmaq* Kaşğarlının lüğətindən başlayaraq bütün türkoloji lüğətlərdə qeyd olunan qədim türk sözüdür. *Uçmaq yeri körüldi* (Cənnətin yeri görüldü) (DLT, I c., 118).

Dədə Qorqud dastanında da təsadüf olunan bu söz XIX əsrə qədərki yazılı abidələrimizdə eyni mənada işlənməmişdir. Məsələn: *Ağsaqqallı baban yeri uçmaq olsun* (KDQ, 41). Şah İsmayıl Xətai, Q.Zakirin şerlərində rast gəldiyimiz «uçmaq» sözü müasir Azərbaycan ədəbi dili və şivə danışığında tamamilə arxaikləşmişdir.

---

² M. Qəmərli Atalar sözü. //Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri seriyası. Bakı: Səda, 2003, səh, 336.

¹ М. Моллова Тюркские слова Тулум, Тобалак, Ёез, Гапса в «Кодекс Куманикус». //Советская тюркология. Баку, 1982, səh, 36.

- Oldur bu gecə ki, əhli iman,
Uçmaq ilə cavidan qavışdı (Xətai)
- Bir aşiq can verə canana əgər,
Bişübhə uçuban uçmağa gedər (Q.Zakir)

Qeyd edək ki, «uçmaq» sözü müasir türk ədəbi dilində cənnət sözü ilə paralel işlənərək milli mühafizəkarlığını saxlamışdır.

Uz – yaxşı, düz, kəsərli. *Az söylə, uz söylə* (Az söylə, düz (ağıllı) söylə) (29).

«Uz» sözü qədim türkcədə geniş semantik imkanlara malik atributiv vahidlərdəndir. Türkoloji lüğətlərdə «mahir, usta, ağıllı» mənasında izah olunub. «*Uz kişi* – usta, mahir adam (DLT, I c., 46). «Uz – iskusniy, opıtniy, umelny». *Uz kişi* - yaxşı insan (DTS, 620). Dədə Qorqud kitabında isə «uz» daha çox «iti, böyük» mənalarını ifadə edir. *Çalışanda qara polad, uz qılıncın güdəlməsin* (Çalışanda qara polad iti (böyük) qılıncın güdəlməsin) (KDQ, 41). Geniş təhlilərə əsaslanan Ə.Quliyev «uz ünsürünün qüvvətli olmaq, gücə sahib olmaq, bacarmaq mənasını ifadə edən qədim «u» felindən törədiyini» ehtimal edir.¹

Uslu – ağıllı, huşlu. *Dəludən uslu xəbəri al* (Dəludən ağıllı xəbəri al) (105). Dəli uslanınca uslu işini bitirər (dəli ağıllanınca ağıllı işini bitirər) (103).

Nümunələrdə ağıl mənasında işlənən qədim *us* sözündən morfoloji yolla düzələn *uslu, uslanmaq*, kök morfemləri bir çox yazılı abidələrdə eyni mənada istifadə olunur. Dədə Qorqudun dilində asemantik kök mürəkkəb

---

¹ Ə.A. Quliyev Orxon-Yenisey yazılı abidələri leksikasının Azərbaycan dili dialekt və şivələrində bəzi izləri. //Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri. ADU-nun məq.məc. Bakı, 1984, səh. 68.

ismin tərkibində işlənmişdir. Məsələn: *Necə kim bu düşi gördüm, şündan bəri əqlim usun dəərə bilməm* (KDQ, 44).

M.Kaşğarlı lüğətində bu sözü Oğuz dil elementi kimi göstərmişdir. *Mən eylə usdım* (Mən elə sandım) (DLT, I c., 166).

Şah İsmayıl Xətəinin əsərlərində *us* eyni mənə ilə işlənmişdir.

Usum yeridi bulandı beynim,

Öz yolumu görmək oldu cynim (Xətai).

V.Aslanov göstərir ki, *us* sözü öz derivatları ilə XVI əsrə qədər yazılı abidələrimizdə müşahidə olunub.¹

Fikrimizcə, ədəbi dildə fəal işlənən *hus* bu qədim vahidin fonetik variantıdır.

Yanğu – səs, əks-səda. *Yanğudan qaya yıqılır* (Əks-sədadan qaya aşar) (193). *Tağ deyü yanğulanır* (Dağ əks-səda verir) (131).

Bu nümunələrdə *yanğu* – əks-səda, *yanğulan* – əks səslənmə mənasında işlənmişdir. Bu arxaizmlər məhz dağlıq, qayalıq ərazi ilə bağlı pəremilərdə işləndiyi üçün səsdən çox, əks-səda mənasını ifadə etməsi inandırıcıdır. Bu fikri M. Kaşğarlının lüğətindəki izahlar bir daha dəqiqləşdirir. «*Yanıǵku – sesin geri gelmesi, yankı - aksi-səda*» (DLT, IV c., 742).

Tərkibindəki «əks» mənalı *yan* və «səs» mənalı *qu* morfemlərinin arxaikləşməsi nəticəsində mürəkkəb «yangu» kökü daşlaşmışdır, lakin bu arxaizm bəzi türk dillərindəki derivatlarında leksik-semantik izini saxlayır. F.Cəlilovun bu sözlə bağlı təhlili daha mükəmməldir. «Sözün birinci morfemi türk dillərindəki – *yan* (qayıtmaq, dönmək felləri ilə sinonimdir) sözü ola bilər. Müqayisə etmək üçün salar dilindəki *yan* (qayıt) və *yanut* (cavab) sözləri kifayətdir.

---

¹ V. Aslanov Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. Bakı, 2003, səh, 268.

Deməli, *yanqu* sözünü «qayıdan səs, qayıdan qu» şəklində də rekonstruksiya etmək olar».²

Dədə Qorqud kitabının dilində də bu asemantik kökün hərəkətlə bağlı derivatı «yangülən» işlənmişdir. Şöylə nəərə urdu, hayqırdı kim, tağ və taş *yöngüləndi* (KDQ, 101). Lakin təəssüf ki, dastanın izahlı lüğətində bu söz yalnız olaraq «yanmaq, alovlanmaq» mənasında izah olunub. Halbuki cümlənin məzmunu bu semantikaya heç cür uyğun gəlmir.¹

Onu da qeyd edək ki, indiyə qədərki tədqiqatlarda yalnız «Dədə Qorqud» leksikasına aid edilən bu arxaizm «Oğuznamə»də müxtəlif variantlarda işlənmiş, bundan sonra Azərbaycan ədəbi dili və danışığı lüğətini tərk etmişdir.

Müasir Türkiyə türkcəsində isə *yankı* şəklində işləliyini qoruyur. *Yankı*– səsin bir yerə çarpıb geri dönmesi.

Ben kimsəsiz seyyahü meçullar caddesinin,

Ben yankısından kaçan çocuq, kendi sesinin.
N.F.Kısakürek (T.söz, II c., 1591).

Yar – ağız suyu. *Qusduğun yarı yutma* (143) (müasir dövrdə işlənən «tüpürdüyünü yalama» mənasında).

Ağız suyu, tüpürcək mənasında işlənən *yar* sözünə «Oğuznamə»də bir dəfə rast gəlirik. Bu söz qədim lüğətlərdə yeni semantika ilə izah olunur. *Yar* – ağız suyu. *Ol yoqaru yarin soğurdi* (O, ağzının suyunu yuxarı çəkdi) (DTS, 238). *Anın yarı aqtı* (Onun ağzının suyu axdı) (DLT, III c., 3).

Yazılı abidələrdə çox az işlənən *yar* sözü Azərbaycan dilinin fəal lüğətinə daxil ola bilməmişdir. Dialekt, şivə danışığında da bu sözü müşahidə etmirik.

---

² F. Cəlilov Azər xalqı. Bakı, 2000, səh, 228.

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, səh, 101.

Yelimplü – yapışqanlı. *El yelümlü bitiyi oqur* (El yapışqanlı yazını oxuyar) (64).

Asemantik *yelim* kökündən – *lü* şəkilçisi ilə düzələn *yelümlü* sifətinə yalnız yuxarıdakı pəremidə rast gəlirik. Qədim lüğətlərdə bu söz müxtəlif morfoloji variantlarda qeyd olunub. M.Kaşğarlı divanında eyni semantikəli *yelim* sözü göstərilir. *Kendisi ilə tüy və tüyə bənzər şeylər yapışdırılan tutqal* (DLT, IV c., 769).

«Dədə Qorqud kitabı»nda asemantik *yelim* kökü *yeləm* şəklində işlənib və dastanın izahlı lüğətində yapışqan otu kimi izah olunub. *Yeləm* – pişikotu, yapışqan. *Qazılıq qoca anı gördüginləyin yel kibi yetdi, yeləm kibi yapışdı¹*.

XVI əsrdən etibarən yapışqan mənasında işlənmiş bu arxaizmlər ədəbi dilin fəal lüğətini tərk etmişdir.

Əm-səm – dərman. *Əmə-səmə inanma, əmsiz-səmsiz də qalma* (dava-dərmana inanma, dava-dərmansız da qalma) (63). *Əm-səm* sözü oxşar fonetik variantda eyni atalar sözündə ikinci dəfə işlənib. Yuma - səmə inanma, yumsuz-səmsiz də qalma (204).

Mərhum tədqiqatçımız S.Əlizadə bu sözü belə izah edir: «Yum-səm qoşa sözü dava-dərman, daha doğrusu, qədim dini ritual hərəkətləri şaman xeyir-duası ilə müalicə olunmaq mənasını ifadə edir».² Qeyd edək ki, M.Kaşğarlının lüğətində də bu arxaizm dərman mənasında izah olunur. *Em, em-sem – ilac (dərman)* (DLT, IV c., 178).

Bu arxaizm müəyyən dövrlər abidələrin dilində işlənsə də, XVII əsrdən sonra tamamilə arxaikləşmişdir.

Ün – səs. Nə vurulduq isə vurulduq, tavul *üninə* güvəndük (181). Tavul *üni* iraqdan xoşdur (133).

---

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, səh, 106.

² «Oğuznamə». /Tərtib edən: S .Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1987, səh, 213

Bütün tarixi mənbələrdə olduğu kimi, «Oğuznamə»də də ün səs mənasındadır. M.Kaşğarlı da bu sözü səs mənasında izah etmişdir (DLT, IV c., 712). Tarixən yazılı və şifahi dil abidələrində eyni tezliklə müşahidə olunan *ün* çox güman ki, fəal lüğət vahidi olmuşdur. Məsələn: «Dədə Qorqud kitabı»nda: *Ünüm anlan bəglər, sözüm dinlən bəglər* (KDQ, 42).

İ.Nəsimidə:

- Oyanır bunların ünün eşidən»

Şah İsmayıl Xətəidə:

- Mən yerdə ününü dinləməzəm,
Fəryadın əgər yetər bə əflak.

Müasir Azərbaycan dilinin arxaik leksikasına aid olan *ün* sözü dialekt və şivələrimizin bəzində işləkliyi qoruyur. «Ün – səs (Laçın, Şamaxı, Şuşa, Vartaşen, İsmayılı, Şahbuz). *Gecə, gündüz ünüm göyə qalxır* (Laçın şivəsi)» (DL, 99).

Beləliklə, yuxarıda göstərdiyimiz nümunələr «Oğuznamə»də işlənən arxaizmlərin işlənmə tezliyi və köhnəlmə xüsusiyyətlərinə görə ən səciyyəvi olanları idi. Göründüyü kimi, bəzi arxaizmlər həm folklor, həm də klassik dildə eyni şəkildə işlək olduğu halda, bəziləri yalnız «Oğuznamə»nin leksikasına daxil olmaqla həmin dövr üçün arxaik olmuşdur. Bu proses ədəbi dildə ümumi milliləşmə prosesinin başlanması ilə bağlıdır. Yəni «müəyyən qrup lüğət materialı artıq XVII əsrdə ünsiyyət dairəsini daraldır. Deməli, bu proses çoxdan başlanmışdır. Həm də görünür, bu proses canlı xalq dilində özünü daha əvvəllərdən hiss etdirmişdir. Yəni bu sözlər xalq ünsiyyəti üçün artıq milliyyə qədərki dövrün özündə arxaikləşibmiş. Yazıda köhnə təkanlar ətalət qüvvəsi ilə gəlirmiş. Yazılı dildə davam

etməsi isə bu vahidlərin başqa türk ədəbi dillərində də mövcud olması ilə şərtlənmişdir».¹

Semantik arxaizmlər

Səs tərkibini saxlamaqla yeni mənə qazanmış **semantik arxaizmlər** abidənin lüğət tərkibində nisbətən azdır. Məsələn:

Oğlan (uşaq mənasında). *Oğlan* ağlamayınca məmə verməzlər (28). *Oğlanın* qüvvəti dilindədir (37). *Oğlana* üz versən, başdan aşar (36). *Oğlanın* dərdi oyundur (46).

Göründüyü kimi, bu atalar sözlərinin məzmunundan aydın olur ki, oğlan burada uşaq mənasındadır. Eyni mənə M.Kaşğarlının lüğətində də qeyd olunub. *Ol oğlanıq bedhütti* (O, uşağı böyütdü) (DLT, II c., 300). Dədə Qorqud dastanlarının dilində işlənən oğlan sözü də mənəca uşağa yaxındır. *Kəsülsün oğlan əmən süt tamarım yaman sızlar* (KDQ, 38). Bu sözün uşaq mənasında olduğunu «Oğuznamə»də işlənən *qızıoğlan* (qız uşağı) leksik paraleli bir daha təsdiqləyir. Onu da qeyd etmək ki, klassik dildə bu sözə eyni semantika ilə rast gəlmədiyimiz üçün şifahi dillə əlaqədar hadisə olduğunu güman edirik. *Oğlan* sözündə baş verən mənə daralması nəticəsində uşaq semantikasi arxaikləşir və qız sözünə antonim olan mənə sabitləşir.

Kişi – adam mənasında. Köpək yad *kişiyə* quyruq bulamaz (160). *Kişi* bir uğurdan bayımaz (Adam bir uğurdan varlanmaz) (162). *Kişiyi* qonşidan sor (167). *Kişi* kəndü çörəginə kül eşər (168). *Kişi* kəndüyə etdüğü işi bütün ellər dərilib edəməz (Adam özünə etdiyini bütün ellər

---

¹ Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1987, səh, 110.

yığılıb edə bilməz) (168). Hər *kişinin* bir dürlü halı var (184). Hər *kişi* kəndi dərdündən söylər (185). Bu ifadələrdə işlənən *kişi* sözü müasir ədəbi dildə olduğu kimi insanla bağlı cinsi ayrılığı deyil, daha geniş mənada adam, şəxs kimi çıxış edir. Kişi sözünün ilkin mənbələrdəki ümumi semantikasi daralaraq müasir vəziyyətə düşmüşdür. Bu proses demək olar ki, bütün dövrlərin yazı dilində izlənilir. *Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi – nə deyərsə olurdu* (KDQ, 31).

«Hər kişinin sormam əslin, izzətindən bəllüdür».

İ.Nəsimi

«Hər kişidə bir cübbəvü dəstar olur amma,

Hər başidə bir layiqi dəstar bulunmaz»

M.Füzuli

Qeyd edək ki, kişi sözü müasir Türkiyə türkcəsində adam, insan mənasında işlənməkdədir. *Kişi – insan, kimse, şahıs* (T.söz, I c., 877).

Fonetik arxaizmlər

Belə sözlər fonetik cəhətdən dəyişikliyə uğrayan sözlər sayılır, çünki onlarda ilkin mənə və funksiya sabit qalmaqla səs tərkibi dəyişmiş olur. Bu dəyişiklik tələffüzdə baş verən fonetik hadisələrin dilə köklü şəkildə təsirindən əmələ gəlir. Nəticədə fonosemantik, fonomorfoloji əlamətlər yazılı dildə də nəzərə çarpır. Həm yazılı, həm də şifahi dil abidəsi olan «Oğuznamə»də sözügedən fonoarxaizmlər kifayət qədərdir. Məsələn: Aşağıdakı göstərilən asemantik - ağu² şəkilçili sözlərə nəzər salaq:

Buzağu – buzov. Ortaqlıq öküzdən pışqa buzağu yegdir (59).

Birəgü – biri. Birəgü sözün birəgüyə demək qolay olur (75).

Qarağu – kor. Qarağudan şaşı yegdir (154)..

Qırağu – qırov. Qırağu anın üçün yağar ki, əli-ayağı üşüdə (154).

Küyəgü – kürəkən. Küyəgü qayınata torpağındandır (166).

Buzağu və *qırağu* sözlərinin fonomorfoloji inkişafında -ağ² şəkilçisi -ov kimi sabitləşib və bu dəyişiklik əksəriyyət sözlərdə baş verdiyi üçün türk dillərində xarakterik cəhət hesab olunur.¹

Birəgü sözündə şəkilçi düşmüş, *küyəgüdə* isə fərqli əlamətə çevrilmişdir.

Buzov, *qırov* sözləri müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməkdədir. *Qarağu* isə «qaroy» şəklində şivələrdə təsadüf olunur. *Birəgü*, *küyəgü* sözləri də lüğət tərkibində fərqli şəkildə (biri, kürəkən) işlənməkdədir.

«Oğuznamə»də işlənən bəzi fonoarxaizmlərdə səs düşümü müşahidə olunur. Bu da əsasən türk dillərində düşməyə meylli olan söz əvvəlində «y», söz sonunda «q – k – x» səsləri ilə bağlıdır.

Ayığ - ayı. *Ayığ* ayığa irməz (34).

Qoraq – qora. Səbr ilə *qoraq* xalva olur (124).

Yıldız – ulduz. Ay var ikən *yıldıza* nə minnət (65).

Qeyd edək ki, bu cür səs düşümü tarixi dilçilikdə mürəkkəbdən adiyə və qapalı hecalılıqdan açıq hecalılığa doğru inkişafı şərtləndirir.²

Atalar sözlərində işlənən *qadı* (qaqı), *umuz* (ümid), *qızlıq* (qıtlıq) kimi sözlər də fonetik cəhətdən dəyişikliyə uğramışdır. Məsələn: Yavuz *qadı* yarı buyurur (202). Çıxmadıq cana *umuz* vardır (91). Dəgirmənçi *qızlıq* görməz (50).

---

¹ V.Aslanov Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. Bakı: Elm, 2003, səh, 78.

² «Oğuznamə». /Tərtib edən: S .Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1987, səh, 21; Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, səh, 123.

Qədim vahidlərdə mövcud olan d-z əvəzlənməsi bir çox türk dilləri üçün səciyyəvi olmuşdur. Bu metateza hadisəsi həm yazıda, həm də dialekt danışığında formalaşmışdır.

Türkoloqların fikrincə, bu səslərdən «d» daha ilkindir.¹

Azərbaycan dili üçün xarakterik olan q-h səs dəyişməsi Oğuznamənin fonetik sistemində mövcud olmuş və aşağıdakı fonoarxaizmlərin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn:

Qanğı – hansı. Bir əql *qanğı* birinə yetişsün (77).
Qanğı kədiyə baksan, siçan ögər (148).

Qamu – hamı. *Qamu* quşlar uçar nəsnə yoq, bildirçin uçıcaq havardı derlər (146).

Qanda – harda. *Qanda* isə uyur uyuru bulur (155).

Bu fonoarxaizmlər bəzi tarixi mənbələrdə q-x-h səs əvəzlənmələri ilə müşahidə olunur ki, «Oğuznamə»də buna rast gəlmədik.²

Driqa *xanda* getdi, yeri qəmxar

Onunçün gecə-gündüz ağlaram zar (Bəxtiyarnamə).

Qeyd edək ki, bu əvəzliliklər XVIII əsrdən sonra «h» səsi ilə sabitləşib.

Təkcə «Oğuznamə»də deyil, bir çox abidələrdə yuxarıda göstərdiyimiz nümunələr işlənmiş və tarixi fonetikanın tədqiqat obyektinə olmuşdur.³ Lakin «Oğuzna-

---

¹ «Oğuznamə». /Tərtib edən: S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1987, səh, 21; E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, səh, 123.

² Q.Abdullayeva Fədainin «Bəxtiyarnamə» əsərinin dilində fonetik arxaizmlərin işlənmə dairəsi. //AEA Nəsimi adına Dİ-nin Tədqiqatları. Bakı, 2004, səh, 148.

³ S.M.Cəfərov Oğuz-səlcuq abidələrinin dilində sual əvəzlilikləri. //Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi morfoloji tədqiqatlar» məqalələr məcmuəsi. Bakı: ADU-nun nəşri, 1987, səh, 53.

mə»dəki bir çox sözün fonosemantik təhlili XVI-XVII əsrin ədəbi dilində yazılı və şifahi dilin ümumi imkanlarını bir daha səciyyələndirir.

Feli arxaizmlər. «Oğuznamə»nin dilində işlənən fellərin bir qismi müasir Azərbaycan ədəbi dilində arxakikləşmiş, bəzi şivələrimizdə isə məna izləri qorunmaqdadır. Bunların içərisində elələri var ki, qədim türkcənin ümumi vahidi kimi bəzi türk dillərində bu gün də sabitliyini saxlayır. Mənbədə işlənən feli arxaizmləri adlarda olduğu kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Ədəbi dildə tam arxaikləşən fellər

Bayımaq-varlanmaq, sevinmək, uğur qazanmaq. *Oğuz yumundan bayımışdır* (Oğuz duadan varlanır) (50). Kişi bir *uğurdan* bayımaz (162). Qadir Tanrı verməyincək *ər bayımaz* (145).

İkinci atalar sözü «Dədə Qorqud kitabı»nın müqəddiməsində işlənmiş və *bayımaq* feli burada da varlanmaq mənasını bildirir (KDQ, 31). Əski türkcəyə aid olan bu söz M.Kaşğarlının lüğətində də «zenginləşmək» mənasında izah olunur (DLT, III c., 274).

Varlı mənasında olan *bay* sözündən düzələn *bayımaq* arxaizmi müasir dildə işlənən bəy sözündə semantik izini saxlayır. Qazax şivəsində isə «bay olmaq» ifadəsi hələ də «xoşbəxt olmaq» mənasında işlənir. *Səni görün balaların bay olsun* (DL, 38).

Bunalmaq – fəlakətə düşmək, qəmlənmək. *Ər bunalmayıncaq mərd irməz* (Kişi fəlakətə düşməsə mərd olmaz) (42).

İnsanın mənəvi əzablarını, vəziyyətini ifadə edən *bunalmaq* feli «Qədim Türk lüğəti»ndə «bunad» səs fərqi ilə verilib. *Bunadıp qağan... temiş* (Kağan dərdə düşüb demiş) (DTS, 124).

Əski türkcədə Qırçaq dili elementi sayılan *bunalmaq* feli «Dədə Qorqud kitabı»nda da eyni mənada işlənib. *Üç*

yerdə yaralandım, qara başım bunaldı, yalnız qaldım (KDQ, 46).

«Oğuznamə»nin yazıya alındığı XVII əsrdə Azərbaycan dilli yazılarda arxaikləşən *bunal* feli müasir Türkiyə türkcəsində işləkliyini qoruyur. *Bunalmaq* – güclüklə soluk almaq. *Çok sıkılmak* (T.söz, 94).

Kişvəridə isə bu söz b-m əvəzlənməsi ilə müşahidə olunur.

Kim xəstə Kişvəri tək qatı munalmışəm. (Kişvəri)

Buzalamaq – buzov doğmaq, balalamaq. İnək qanda yügürürsə, yügürsün, tək evdə buzalansın (51).

Balalamaq mənasında heyvanlardan yalnız inəyə aid olan buzalamaq feli «Divanü lüğət-it-türk»də də eyni mənada və daha ilkin formada «buzağula» kimi verilib (DLT, III c., 91).

Buzalamaq felində baş verən eliziya hadisəsi, çox güman ki, həm tələffüzlə və həm də şəkilçi morfemin (-ağ²) köhnəlməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan ədəbi dili və şivələri üçün tamamilə arxaik olan bu söz müasir Türkiyə türkcəsində ümumişləkdir. *Buzağılamaq* - inək doğurmaq (T.söz, 95).

Belirtmək – aşkar etmək. *Aslında olan toynağında belirdür* (Əslində olan hərəkətində aşkar edir) (63). Keçən bəla bəliməz (164).

Belirmək arxaik feli qədim lüğətlərdə də aşkar etmək, göstərmək mənasında izah olunur. *Belgür* - *küz keliqi yazın belgürər* (Payızın gəlişi yaydan aşkar olar, duyular) (DLT, I c., 387).

Dədə Qorqudun dilində də arxaizm eyni mənada işlənir. *Ol gün cigərində olan ər yigidlər bəlürdi* (KDQ, 77).

İ.Həsənoğlunun məlum «Apardı könlümü» qəzəlində də bu arxaik felə rast gəlinir;

Tutuşmayınca dər atəş, *bəlürməz* xisləti – ənbər

Zamanla Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində arxaikləşən bu felin semantik izləri bu gün işlətdiyimiz «bəlli etmək, bəlləmək» sözlərində qalır. Müasir Türkiyə türkcəsində isə «belirtmək» fəal dil vahididir. *Belirtmək* – açıqlamaq. *Hər gün kendi hareketini belirtecek telqrafi beklüyordu.* A.E.Adıvar (T.söz, I c., 167)

Çözmək – açmaq. Əl ilə *çözüləcəgi* dişinə biraqma (58). Seyid ağzından *çözülür*.

Açmaq, aydınlaşdırmaq mənasında işlənən *çözmək* «Qədim Türk lüğəti»ndə eyni mənada, qayıdış növdə izah olunur. *Uçar yultuz üstürti üzüksüz tüşər çözülüb* (DTS, 155).

«Dədə Qorqud kitabı»nın dilində də *çözmək* feli işlənib. *Kafərlər oğlana aman verdilər, əlin çözdülər, gözün açdılar* (KDQ, 74).

Folklor nümunələrində olduğu kimi, bu fel ümumxalq ədəbi dilinin klassik üslubunda da işlənmişdir.

Ey bana müşkin saçundan könlini qurtar deyən,
Qanğı aqıldür *çözən* zəncirdən divanəsi. (Nəsimi)

Dedim ki, əya, səba, indi,
Asudə otur *çözüb* kəməndi. (Xətai)

Bununla belə, qeyd edək ki, *çözmək* feli Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşmiş, lakin «dialekt leksikasında *çözdəməx*, *çözələməx*» (Ağdam, Bərdə, Xanlar, Tovuz, Marneuli, Bolnisi, Şahbuz, Cəbrayıl, Kəlbəcər), *çözələmək* (Şamaxı, Əli Bayramlı, Sabirabad) şəkillərində açıb-tökmək, uzatmaq mənasında müşahidə edilir». ¹ *İpi çözələmə, hayefdi* (Gəncə) (DL, 111).

---

¹ E. Əzizov Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, səh, 266.

Evərmək – evləndirmək. *Uslu sanur sanunca dəli oğlın evərir* (Ağıllı fikirləşir, fikirləşincə, dəli oğlun evləndirir) (58).

Atalar sözündə *evərmək* evləndirmək, toy etmək mənasında işlənir. Bu arxaizm ədəbi dil tarixində ilk dəfə «Dədə Qorqud kitabı»nda təsadüf olunub. *Gözüm görəkən, oğul, gəl səni evərayım* (KDQ, 85). Yenidən arxaik felin «Oğuznamə»də müşahidə olunması onun yaşını V əsr daha uzatdı. Xüsusilə folklor mənbələrində işlənməsi bunu deməyə əsas verir ki, *evər* feli danışiq leksikasına aid olmuş və klassik dilə daxil ola bilməmişdir.

Ərinmək – tənbelləşmək. Qağırdıqları yerə var, *ərinmə*, qağırmadıqları yerdə görünmə, əgər dedigümün əksini edərsən, xor olursan (152).

Tənbelləşmək mənasında işlənən *ərinmək* arxaik feli ədəbi dildə deyil, bəzi şivələrimizdə fəal şəkildə işlənir. *Bu gün işləməyə ərinirəm* (Naxçıvan şiv.). Bizim gədə yaman *ərinəcəydi*, iş görməynən arası yoxdu (Cəbrayıl şiv.) (DL, 220).

Dədə Qorqud dastanlarında isə *ərinmək* utanmaq mənasında işlənir. *Ağac, ağac dersəm sana ərinmə, ağac* (KDQ, 47).

Ərinmək arxaizmi türkoloji lüğətlərdə də tənbelləşmək mənasında verilib. *Er işqa erindi* (Kişi iş görməyə tənbelləşdi) (DTS, 178).

Bu onu göstərir ki, tənbelləşmək *ərinmək* felinin əsas semantikasına olmuşdur.

Göymək – halına yanmaq. Axşamadək yoldaş olacağı quşluğadək *göymək* gərək. Bu ifadədə *göymək* feli kömək etmək, halına yanmaq mənasında işlənir. Bu fel Azərbaycan dilinə aid bir çox yazılı ədəbi dil nümunələrində təsadüf edilir. Məsələn: Dədə Qorqudun dilində *göymək* yuxarıdakı mənaya yaxın olan sızıldamaq, ağırmaq kimi işlənib. *Yandı bağrım, göynədi içim* (KDQ, 61).

İ. Nəsimi və Kişvərinin dilində də bu fel yanmaq, əzab çəkmək mənalarında nəzərə çarpır.

Gəhi susayıban bağı göyünmüş,
Gəhi bəhri olub, bəhrə təladür. (Nəsimi)

Yaşurub şəmi-camalın odə göydürdün mənə
(Kişvəri)

XVIII əsrdən ədəbi dildə arxaikləşən *göy, köy* feli dialekt leksikasında bir neçə derivatları ilə işlənmişdir. *Əymizdən ötrü burnumun ucu göynüyür* (Naxçıvan şiv.).

İrmək – çatmaq, yetmək, olmaq. Ər bunalmayıncaq mərd *irməz* (42). *Ayığ ayığa irməz* (Ayının ayıya gücü yetməz).

Bu ifadələrdən birincisində *irmək* çatmaq, qovuşmaq mənasında, ikincisində isə qorxmaq, hürkmək mənasında işlənir. Dədə Qorqudun dilində də bu fel olmaq, çatmaq mənasında verilib. *Dədə Qorqudun ardından Dəli Qacar irdi* (KDQ, 56). *Ol ögdüğüm yuca Tənri dost oluban mədət irsin, xanım hey* (KDQ, 33).

İrmək feli klassik dil nümunələrində də fəal şəkildə işlənmişdir. Məsələn:

Vəslünə kim ki *irmədi*, dərdü-əzab içindədür,
Ləlünü kim ki görmədi, təşnə sərəb içindədür
(Nəsimi)

- Bir məsəldir kim, *irür* divanəyə dağ üstə dağ
(Kişvəri)

Ş.İ.Xətai yaradıcılığında isə bu feli arxaizmin qarşılıq, birgəlik növ şəklinə rast gəlinir.

Çün sərvəri-Çin *irişdi* şamə,
Xətmində mükəmməl oldi namə.

XV-XVIII əsrdən etibarən *irmək* felinin bütün variantları yazılı və şifahi dildə arxaıkləşmişdir.

Irlamaq – oxumaq (nəğmə). Həmmamda *irlamaq*, qərıblıqda ögünmək qolaydır (93). *Kim ozan deyər, kim qissə deyər, eylə kim yıralar* (Kimi əzan deyər, kimi hekayə deyər, kimi də elə nəğmə oxuyar) (52).

Mənbədə həm də – y səs artımı ilə işlənən *ırlamaq* feli qədim türk sözü kimi M.Kaşğarlı lüğətində də hər iki fonetik tərkibdə, eyni semantika ilə izah olunub. ır; yırla – şarkı qazel söylemek (DLT, III c., 308). *Ol yır yırladı* (O, mahnı oxudu) (DLT, III c., 3).

Digər ədəbi dil mənbələrində rastlamadığımız *ırlamaq* feli müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün tamamilə arxaik hesab olunur.

İsmarlamaq – tapşırmaq, göndərmək. Eşəyin bərk bağla, andan Tanrıya *ısmarla* (54).

Tapşırmaq, göndərmək mənasında işlənən arxaik *ısmarlamaq* felinə klassik şer dilində, demək olar ki, rast gəlmədik. Lakin «Dədə Qorqud kitabı»nda və bir çox şivələrdə fəal işlənməsi Azərbaycan dilində həmin sözün şifahi dil elementi olduğunu və ədəbi dilə daxil olmadığını göstərir (DL, 126). *İsmarlamax* -(Çənbərək, Gədəbəy, Karvansaray, Qazax, Tovuz) sifariş, xəbər göndərmək. *İsmarradım, dağdan koramaz yelliyacax cicim* (Karvansaray şiv.) (DL, 261).

Qeyd edək ki, *ismarramaq* feli müasir Türkiyə türkcəsində yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. *Elbisə için kumaş ismarradım* (Don üçün parça tapşırıdım) M.Yesari (T.söz, I c., 666).

Qoşmaq – qaçmaq. *Qonus, qoş, yügrigin al* (Danış, qaçış yiyrəyin al)(151). Qaçmaq, yüyürmək mənasında işlənən *qoş* feli ifadənin məzmununa görə yarış formasında, cütlü qaçışı bildirir. Həmin məna Dədə Qorqud dastanlarının dilində də ifadə olunub. *Yanındağı üç yüz yigidi mana yoldaşlığa qoşdı* (KDQ, 68).

Bu fələ klassiklərin dilində rast gəlmədik. Azərbaycan ədəbi dilində tamamilə arxaikləşən *qoş* feli müasir Türkiyə türkcəsində ümumişlək sözdür.

Saqınmaq – çəkinmək, qorunmaq. Oğru haramdan *sakınmaz* (59). *Sakındıq* gözə çöp düşər (124). Savaşda dilin saqın, dərnəkdə əlin *saqın* (122).

Çəkinmək, qorunmaq mənasında işlənən *saqın* feli qədim türk sözüdür. *Eşim dep inanıp sir acma, saqın* (Dostun dediyin adama inanıb sirr açmaqdan çəkin) (DTS, 486).

Bu fel «Dədə Qorqud kitabı»nda da eyni mənə ilə işlənib. «*Saqın, qadın ana*» (KDQ, 47). Müasir dildə arxaik olan *saqın* feli XX əsrin əvvəllərinə qədər klassiklərimizin əsərlərində müşahidə olunur.

Məgər həqdən ziyan gördün ki, batil qövlə yapışdın,
Çevirdün yüzünü həqdən, *saqın* kim, həq degil batil.
(Nəsimi)

Damənin çək xar əlindən, ey gül, əlimdin *saqın*.
(Kişvəri)

Saqınma ki, çıxar sövdayi-eşqin ta əbəd sərdən,
Dili-can valehi-heyran sənə ruzi-əbəst olmuş.
(Q.Zakir)

Ümumtürk mənşəli *saqın* feli müasir Türkiyə türkcəsində fəal şəkildə işlənir. Sakınmaq – korunmaq. *Sakınılan göze çöp batar* (T.söz, 493).

Sunmaq – təqdim etmək, uzatmaq. *Yoğurda ilk sunma, suyu səndən yana gəlür* (189).

Qədim türkcəyə aid olan *sun* feli lüğətlərdə uzatmaq, təqdim etmək mənasında göstərilir. *Kedinki, qadahqa sunup zəhr qatar* (Növbəti hədəhə zəhər qatar, təqdim edər) (DTS, 514).

Sunmaq feli Azərbaycan ədəbi dilində milliləşmə dövrünə qədər fəal işlənmiş, sonra isə arxaikləşmişdir.

Məsələn: *Basat qoçun başını Dəpəgözün əlinə sundu* (KDQ, 101).

Saqiya, bir cürə sungil badeyi-gülrəngdin. (Kişvəri)

Aləmi-vəhdətdə *sundu* bir qədər mövlayi-eşq. (Nəsimi)

Sunmaq feli müasir Türkiyə türkcəsində leksik-semantik müstəqilliyini mühafizə etmişdir. *Bu kitabı sizə sunmaq istiyorum* (T.söz, II c., 1348).

Ulaşmaq – qovuşmaq, rast gəlmək. *Oğlana, dəliyə, köləyə ulaşma* (22).

Bu ifadədə *ulaşmaq* feli daha çox rast gəlmək mənasını bildirir. Dədə Qorqud dastanlarında da bu fel geniş şəkildə işlənib. *Ulaşın sular taşsa, dəniz tolmaz*.¹

Klassiklərimizin dilində də *ulaşmaq* feli qovuşmaq, çatmaq mənasında işlənmişdir:

İncə zülfün bəndinə könlüm *ulaşmışdır*, vəli,

Gah ki, bin türreyi-tərrarə döndərmiş yüzün.

(Nəsimi)

Xoş yoldur o kim *ulaşa* ba yar,
Mənzur ola ona ruyi-dildar. (Xətai)

XVI əsrdən etibarən Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşən *ulaşmaq* feli şivə leksikasında fərqli səs tərkibi ilə nəzərə çarpır. *Siznən ulğaşdığım gün dağıleydi* (Laçın şiv.) (DL, 395).

Üşmək – yığılmaq, toplanmaq. *Martada tarlana sıçan üşməsin* (Martda tarlana sıçan yığılmasın) (176).

Bu fel M.Kaşğarlı lüğətində eyni mənada verilib. *Etməkkə telim kişi üşdi* (Çörəyə çox adam yığıldı).²

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, səh, 31.

² F.R. Zeynalov Türk dillərində mürəkkəb fel problemi. //Türk dillərinin quruluşu və tarixi.I cild. Bakı: ADU-nun nəşri, 1983, səh, 166.

B.Ə.Xəlilov bu feli oğmaq mənalı «ü» kök-yuvasından törəyən qədim sözlər sırasında izah edir.³

Azərbaycan dilli bədii materialların dilində də *üş* feli yığışmaq mənasında işlənib. Məsələn: Dərələrdə, təpələrdə kafərə qırğın girdi, leşinə quzğun *üşdi* (KDQ, 50).

Hər qanda kim, şərh eyləsən şirin todağun qəndini,
Ərvah *üşər* sinək kibi ol tatlu şəkər qəndinə.

(Nəsimi)

Azərbaycan ədəbi dilinin milliləşmə dövründə arxaikləşən *üşmək* feli Qazax şivəsində «üyüşməx» şəklində işlənməkdədir. *Arı başıma elə üyüşdü kü, gücnən qaçır qurtardım* (DL, 399).

Önəlmək – sağalmaq. *Qılıc yarası önəlidir, dil yarası önəlməz* (144).

M.Kaşğarlı lüğətində bu fel «rənglənmək, qızarmaq, xəstəlikdən sonra rəngi özünə gəlmək» mənasında izah olunub (DLT, IV c., 459).

«Qədim Türk lüğəti»ndə isə eyni məna «önəd» kimi verilir. Məsələn: *İglic erseä önədür* (Əgər xəstələnsə, sağalır) (DTS, 386).

Önəl felinə həm də «Dədə Qorqud kitabı»nın dilində rast gəlirik. Məsələn: Oğlanın qırq gündə yarası önəldi, sapa-sağ oldı (KDQ, 39). Xüsusilə folklor ədəbiyyatında müşahidə olunan *önəl* feli Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş, bəzi şivələrdə isə bu gün də işlənməkdədir. Məsələn: Yaxşı ki, xəstə özünəlif, *önəlif* (Tovuz).¹

Semantik arxaizmlər

---

³ B.Ə. Xəlilov Heca tipli söz kökləri. //Dil məsələlərinə dair tematik toplu. Bakı: ADPU-nun nəşri, 1998, № 1, səh, 17.

¹ E.Əzizov Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, səh, 252.

Belə sözlər dildə fonetik və leksik tərkibini saxlamaqla semantik cəhətdən arxaikləşir. Bu zaman asemantik kök özünə yaxın və uyğun olan yeni mənalar kəsb etmiş olur. «Oğuznamə»də bu tipli bir neçə felə təsadüf edirik. Məsələn:

Dərilmək – yığılmaq mənasında. *Tilkinin hər bildüğü axır dərilmür başına gəlür* (85). *Kişi kəndüyə etdügünü bütün eller dərilib edəmüz* (168).

Bu misalda yığılmaq, toplanmaq mənasında işlənən *dərilmək* felində semantik daralma baş vermiş və bu səbəbdən müasir ədəbi dildə yalnız bostan və meyvə məhsullarının yığılması ilə bağlı işlədilməkdədir.¹

«Oğuznamə»də olduğu kimi, tarixən bu leksik vahid bütün varlıqlara aid topluluq bildirmişdir. Belə ki, Dədə Qorqud dastanlarında insanların toplanması bu felə ifadə olunub. *İç Oğuz, Taş Oğuz bəgləri Bayındır xanın söhbətinə dərilmışdi. Toqsan tümən gənc Oğuz söhbətinə dərilmışdi.*² Bu mənada *dərilmək* felinə Şəmkir şivəsində də təsadüf olunur. *Ay camaat, bu adam burya hardan dərildi?*³

Oqumaq – çağırmaq, dəvət etmək. Eşəgi düğünə *oqumuşlar*: ya su yoxdur, ya odun yox demiş (30). *Oqumuşlar* könüllü olur (41).

Bu atalar sözlərində *oqu* feli dəvət etmək mənasında işlənir. M.Kaşğarlı lüğətində də eynilə göstərilən bu asemantik fel Dədə Qorqud dastanlarında daha çox «oxumaq» şəklində müşahidə olunub. *Baybörə bəg bəzürğanlarını yanına oxıdı, buyruq etdi.* Oğul, qalın Oğuz bəglərini odamıza *oxıyalım* (KDQ, 52-52).

---

¹ Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. /Tərtib edən: İ.Məmmədov., H.Həsənov. Bakı: Yazıçı, 1990, I cild, səh, 325.

² «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, səh, 52-97.

³ R.Ə.Kərimov. Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı: AMEA-nın nəşri, 1967, səh, 202.

Klassiklərdən İ.Nəsiminin dilində də *oqumaq* çağırmaq kimi işlənmişdir. Məsələn:

Bir yerdə kim otura Nəsimi bəxürüş,
Gögdə mələik *oquya* «ya leytni türab».

Müasir ədəbi dildə *oqumaq* feli semantik arxaizm hesab olunur.

Yapmaq – tikmək, düzəltmək mənasında. Şəhərli aqça bulsa, evlər *yapar* (120). Övrət yapdığı ev yıqılmaz, övrət yıqdığı ev *yapılmaz* (138). Qarağı legləgin yuvasın haq *yapar* (142).

Bu ifadələrdə *yapmaq* tikmək, düzəltmək mənasında işlənib. Türkolloji lüğətlərdə eyni mənada verilən *yapmaq* felinə Dədə Qorqudun dilində də müxtəlif morfoloji variantlarla eyni mənada təsadüf edirik. *Məgər qız meydanda bir köşk yapdırmış idi* (KDQ, 91).

Bu arxaik fel Nəsimi leksikasının fəal vahidlərindəndir.

Aşiqin memarı həqdür, *yapar* anun batının,
Ey evi həqdən *yapılmış*, sənsin əhli-etibar .

Kişvərinin «Divan»ında da “*yapmaq* tikmək” mənasında işlənmişdir.

Əhd qıldım kim, *yapım* meyخانələr xeyrat için.

Yapmaq felinin bu ilkin mənası XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan ədəbi dilində işlək olsa da, müasir dövrümüzdə arxaikləşmiş yapışdırmaq, bişirmək mənalarında qalmışdır. Məsələn:

İki kamança, iki tar tapdılar,

Bir çəmənün üstə məclis *yapdılar* (qurdular)

A.Səhhət.

Zeynal şaşırdı, nə *yapacağımı* (edəcəyini) təyindən aciz kimi idi. S.Hüseyn.

Biz almışiq arvadı əppək *yapa* (burada, bişirmək mənasında) M.Ə.Sabir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq müasir Türkiyə türkçəsində (Osmanlı) yapmaq felinin tikmək, düzəltmək mənası işləkliyini saxlamışdır. *Ev yapmaq* – ev düzəltmək (T.söz, II c., 1595).

Müasir Azərbaycan dilində fonetik cəhətdən arxaizmləşən fellər

«Oğuznamə»də işlənən fellərin bir qismi fonetik tərkibcə dəyişmiş, müasir dildə fərqli şəkildə sabitləşmişdir. Bu dəyişiklik onların struktur semantik inkişafı və daha çox fonetik hadisələrlə bağlıdır. Bu cəhətdən aşağıda göstərdiyimiz fonoarxaizmlərdə ilkin məna qaldığı halda, səs tərkibi müxtəlif cür dəyişmişdir. Məsələn:

Buymaq – buzlamaq, donmaq. Qış azlığına aldanma, *buyarsan* (154).

Bu pəremidə donmaq mənasında işlənən *buymaq* felinin kökü buz sözü ilə bağlıdır. Türk dilləri üçün səciyyəvi olan *y-z* əvəzlənməsi nəticəsində feldə fonoarxaikləşmə baş vermişdir.¹ Fikrimizcə, bu prosesi tələffüzdəki asimilyasiya hadisəsi şərtləndirmişdir (*buyarsan* *z* ← *r*). Çünki həmin morfem müasir dövr Bakı və Şamaxı şivəsində eyni mənada işlənən *buyuxmağ* (donmaq, üşümək) sözünün tərkibində izini saxlayır (DL, 66).

Dəpərtmək – tərpətmək. Açla işləmə, toqla *dəpərtmə* (41). Gözsizi dəvə *dəpsə*, sum ilə urdılar sanur (170).

Dəpərtmək feli qədim türkcədə mövcud olan *dəp* felindən əmələ gəlmiş və morfoloji əlamətlər qəbul edərək müxtəlif şəkillərdə işlənmişdir.

---

¹ E.Əzizov Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, səh, 88.

Ənbərin sünbülünə badi-səhərgah əsicək, Qoyma *dəprənməgə* kim, ənbəri-sara.²

Dəpərtmək feli metateza hadisəsinə uğrayaraq, arxaikləşmişdir.

Yutmaq – udmaq. Gögdən nə yağdı ki, yer anı *yutmadı* (170). Quşduğun yarı *yutma* (143). «Ud» mənasında işlənən *yut* feli, demək olar ki, bütün türkoloji lüğətlərdə bu şəkildə verilmişdir. Ol yumurtdanı *yutdı*. İlk bədii mənbələrdə də bu fel həmin səs tərkibi ilə müşahidə olunur. Məsələn: Qanlı quyruq üzüb çap-çap *yudan* (KDQ, 45).

Gəl ara könlümün için, ey can kim, firaqündən,
Nə acı qüssələr *yudar*, nə ağular içər könlüm .
(Nəsimi)

Qönçə tək qan *yudmakü* gül tək giriban parəli.
(Kişvəri)

Bu nümunələrdə işlənən *yutmaq* felində y samitinin düşməsi sözün fonoarxaikləşməsinə səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, söz önündə «y» səsinin işlənməsində özünü göstərən xüsusiyyətlərin XI əsrdən mövcud olduğu mənbələrdə təsdiq olunur... «Söz önündə y samitinin düşməsi kimi innovasiya hadisəsi Oğuz və qıpçaqların dilində daha qüvvətli olmuşdur. Müasir türk dilləri içərisində söz önündə qapalı saitdən əvvəl «y»nin «sıfır səs»ə uyğun gəlməsi Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir».¹

---

² M.Qəmərli Atalar sözü. //Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri seriyası. Bakı: Səda, 2003, səh, 235.

¹ E.Əzizov Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, səh, 82; F.R. Zeynalov Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, səh, 111.

Müasir Türkiyə türkcəsində isə *yutmak*, *yitişmək* kimi fellər ilkin formasını qoruyur.

Ben bu ağır sözləri yutmam; Kalemimi yitirdim
(T.söz, II c., 1648, 1634).

Alınma leksika

Məlumdur ki, dil daim tarixi inkişaf prosesi yaşayır. Onun daşıyıcıları ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif xalqlarla əlaqədə olur. Bu əlaqələrin güclü olduğu dövrdə söz alma və söz vermə prosesi intensiv gedir.¹ Türk dillərində də proses zamanla sürətlənmiş və ərəb, fars dilindən sözlər alınmışdır.

«Oğuznamə»nin lüğət tərkibində alınma leksika əsasən ərəb, fars mənşəli sözlərdən ibarətdir. Bu sözlər kəmiyyətinə və işlənmə tezliyinə görə zəif olsa da, əksəriyyət atalar sözlərində istifadə olunmuşdur. Abidənin dilində işlənən 250-yə yaxın alınma sözün 200-ə qədəri ərəb, qalanları isə fars mənşəlidir.

Canlı danışmaq nümunəsi sayılan «Oğuznamə»də işlənən bu alınmaların anlaşılmaq dərəcəsi digər klassik dil abidələri ilə müqayisədə çox yüksəkdir.

II minilliyin əvvəllərindən başlayaraq istər təbii, istərsə də süni yolla dilə daxil olan bu sözlərin əksəriyyəti həm yazılı, həm də şifahi ədəbi dilimizdə ümumişləklilik qazanmış və əsrlərlə sabitliyini qorumuşdur. Ədəbi dilimizdə ərəb və fars sözlərindən bəzisinin uzun ömürlü olması ədəbi dil üslublarının səciyyəsi ilə əlaqədardır. Belə ki, hazırkı ədəbi dilimizdə işlənən ərəb və fars sözləri içə-

---

¹ A.Ə. Bayramova. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. //Nam.diss.avtoref. Bakı, səh, 15.

risində tarixən klassik şer üslubu və elmi üslubla bağlı olan lüğət vahidləri üstünlük təşkil edir.²

«Oğuznamə»də işlənən alınma sözlərin leksik təhlili onların dildə sabitləşmə meylinin nə qədər yüksək olduğunu aydın göstərir.

Ərəb mənşəli sözlər

Mənbədə işlənən alınma sözlərin əsas hissəsi ərəb mənşəlidir. Ərəb sözlərinin böyük bir qismi dini məzmunludur və bu səbəbdən onlarda arxaikləşmə çox zəifdir. Bunu nəzərə alaraq ərəb sözlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Dini məzmunlu ərəb sözlərinin işlənmə tezliyi də yüksəkdir. «Oğuznamə»də fəal olan bu sözlər Dədə Qorqud dastanlarında təsadüf olunmaqla yanaşı müasir dildə də işləkdir. Məsələn: Müsəlman (islam dininə inanan), kafir (islam dininə riayət etməyən). Qoca müsəlman kafir olmaz (143). Ağır sancaq götürəndə müsəlmanlar arxası olsun (54).

İman – inanc (burada məc. mənada). *Şorbanın imanı ətdir* (119).

Dua – arzu, alqış. *Bin il yerdə yatan bir duaya möhtacdır* (79).

Haq – var olan, həqiqət. *Haq batil olmaz* (94).

Seyyid – peyğəmbər övladı. *Seyid ağzından çözüdür* (115).

Salavat – dini ayin. *Bin il yerdə yatmaqdan bir kərə peyğəmbərə salavat gətirmək yegdir* (80).

Haram – haqqı olmayan, yasaq. *Haram tatlı olur* (94).

---

² S.Q. Əlizadə. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: ADU-nun nəşri, 1966, səh, 11.

Peyğəmbər – Allahın yerdəki elçisi. (İslama görə Məhəmməd s.ə.s.). *Sovuq peyğəmbərə hörmət etməmişdir* (122).

Nümunələrdə verilən bu sözlərə «Dədə Qorqud kitabı»nın dilində də eyni mənada təsadüf olunur. Məsələn:

Ağır sınaq götürəndə *müsəlmanlar* arxası olsun (KDQ, 54)

Dün uyxusundan *kafər* otağa qoyuldu (KDQ, 57). Axur – sonu arı *imandan* ayırmasunn.¹ Qanturalı adı görklü Məhəmmədə *salavat* gətirdi (KDQ, 88). *Peyğəmbərin* nəvələri Kərbala yazısında yəzidilər əlində şəhid oldu (KDQ, 32).

Göründüyü kimi, dini məzmunlu bu ərəb sözlərinin, demək olar, hamısı müasir yazılı və şifahi ədəbi dilimizdə işlənəkdədir.

Elm və sənətlə bağlı olan sözlərin əksəriyyəti ərəb mənşəlidir və bu sözlər ədəbi dilin bir çox üslublarının inkişafında fəal mövqe tutmuş, vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Məsələn: Hikmət (elm, bilik) Hikməti loğman ağzından (94). Həkim – *Həkim* aqçası yanımda qalsın deyən gəmiyə girməsin (93). Aqıl -bilici, alim. *Aqıl* anılar, axmaq tanılar... (137). Kitab - Danışməndin sərmayəsi *kitabdır* (Müəllimin qazancı kitabdır) (101). Arif – bilən. *Arifsən* bir gül yetir... (136). Hökm - Şəriət zahirinə *hökm* edər (119).

«Oğuznamə»də işlək olan bu sözlər «Dədə Qorqud kitabı»nın dilində qeyri-məhsuldardır. Bu da göstərir ki, dini məzmunlu sözlərlə müqayisədə digər sahələrlə bağlı sözlər ərəbcənin milliləşməsində sonrakı hadisədir.

Məişət məzmunlu sözlər ərəb mənşəli leksikanın ən zəngin hissəsidir. Əşya, hal-vəziyyət, əlamət məzmunlu belə sözlərin mənbdə sayı və işlənmə tezliyi yüksəkdir. Məsələn: Vətəni sevmək imandandır (183). Kəlam - Əvvəl təam, andan *kəlam* (27). Qəza - Dövlət *qəza* yanındadır (102).

---

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, səh, 78.

Nəimət (nemət) – Tanrının *nəiməti* çox, bilməyənlə az gəlir (44). Qüvvət – Xəstənin *qüvvəti* olmaz (96). Gəm (qəm) - Süci içmək *ğəm* gedirər (116). Miskin - Heyvan *mskin* olur (93). Müti – Tanrı, kişiylə kəndüylə *müti* olmaz oğul versin (85). Müştəri – Gözəlin *müştərisi* çoğ olur (61). Cəhalət – *Cəhalət* bir bələdir, hər yanadan işin sarpın gözədir (Cəhalət elə bələdir ki, hər sahədə işi çətinləşdirir) (90). Qanun – Qan ilə *qanun* eyləmə (144).

«Oğuznamə»də işlək olan bu vahidlərə Dədə Qorqud dastanının dilində də təsadüf edirik. Məsələn: *Bərdəyə, Gəncəyə varub vətən tutdu* (KDQ, 104). *Əzəldən yazılmasa qul başına qəza gəlməz* (KDQ, 31). *Mən qazanın nemətini çox yemişəm* (KDQ, 24). *Deyəlim, gətirəlim – bizə müti olursa, xoş!* (KDQ, 124).

Vətəndaşlıq hüququ qazanmaqda olan bu sözlər artıq dilimizin qanunauyğunluqlarına tabe olmağa başlayır.

Müasir ədəbi dilimizdə işlək sözlərin bəzində milli fonetik xüsusiyyətlər nəzərə çarpır. Məsələn: *ğəm-qəm, gərib-qərib, nəimət-nemət* və s. Hətta canlı danışığa daxil olan bir çox ərəb sözlərinin dilimizin leksik-qrammatik normalarına uyğunlaşması onlarda milliləşmə prosesinin ilkin dövrlərdən başladığını göstərir. Belə ki, ümumişlək ərəbcələr həm Azərbaycan dilinin leksik şəkilçilərini qəbul etməklə, həm də analitik üsulla söz yaradıcılığında iştirak etməyə başlayır. Məsələn:

Qəribliq – Həmmamda ırlamaq, *qəribliqda* ögünmək qolaydı (93).

Layiqli – Həq təala bəhanə tanrısıdır: hər kişiylə *layiqli* layiqin verər (93).

Nəsibli (qisməti olan) – *Nəsibli* yer kötəgi (179).

Eşqli – Meymun *eşqli* olma (176).

Verilən nümunələrdə ərəb mənşəli «qərib, layiq, nəsib, eşq» sözlərinə isim düzəldən -lıq⁴ və sifət düzəldən -lu⁴ şəkilçisi qoşularaq məkan və vəziyyət məzmunlu yeni sözlər əmələ gəlmişdir. Eyni zamanda, «Oğuznamə»də

işlənən analitik fellərin formalaşmasında da ərəb sözləri fəal mövqə tutur. Məsələn:

Dua qılmaq – Ərənlər nəqdə *dua* qılmışlar (45).

Tövbə etmək – tonuz tobalaq yeməgə *tövbə etməz* (132).

Məlul olmaq (kədərlənmək) – *Məlul olma*, könül (175) və s.

İfadələrdə işlənən *dua*, *tövbə*, *məlul* sözləri köməkçi fellərlə qrammatik-semantik cəhətdən əlaqələnmişdir. Bu kimi ərəbcələrin struktur-semantik inkişafı müasir dilimizdə də normaldır.

Abidənin dilində işlənən bəzi ərəb mənşəli sözlər isə zamanla işləkliyini itirmiş və ədəbi dili tərk etmişdir. Məsələn:

Müstədam (daimi) - Qana-pirincin ömrü *müstədam* olsun (111).

Məskənət (yazıqlıq) – *Məskənətdən* kəl bir kişiye «qulunam» deməklə qulu olmazsan (177).

Məlamət (məzəmmət) – Eyümlə eyümək *məlamət* göstərər (36).

Müxənnət (namərd) - *Müxənnət* körpüsündən keçməkdən suya boğulmaq yegdir (176).

Qeyd edək ki, bu cür arxaizmlərin bir qismi mənbədə Azərbaycan-türk mənşəli sözlərlə paralel işlənmiş və sevindiricidir ki, mövqelərini öz sözlərimizə vermişlər. Belə ki, Dədə Qorqud dastanlarında olduğu kimi, «Oğuznamə»də də «köpək, it» sözləri ilə müvazi işlənən *kəlb* sözü arxaikləşərək lüğətimizi tərk etmişdir. *Oğlanın iki kəlbçüğü vardı* (KDQ, 39). *Kəlbi* andıqca ağacı yanına qo (167). *İtin* issi var isə, tovşanın tanrısı var (30).

«Yüngül, qolay» mənasında işlənən *səhil* sözü də ədəbi dildə sabitləşə bilməmişdir. *Səhil* nəsnədən at yağır olur (61). Yer qolayın yerli bilir (202). Almaq *qolay*, vermək gücdür (67).

Asan, yaxşı mənasında işlənən «*qolay*» sözü dialektşivələrimizdə qalır. *Qolay* – asan, rahat. *Bu lap qolay şeydi kin* (Qazax).

Nəsil, tayfa mənasında türk mənşəli *ur* sözü ilə paralel işlənən *qövm* sözü də lüğətlərimizə daxil olmayıb.

Kişinin atı başa bərabərdir, xəsmi-*qövmi* yanı-yancığdır (159). Uruş, döğuş, *urun* ucundan ayrılma (52).

Qayçı mənasında müvazi işlənən ərəb mənşəli *miqras* və türkcə *sindu* sözləri də arxaikləşmiş, digər mənbələrdə rast gəlinmir. Məsələn: Dostuna ödəncə aqça vermə, istədiğün vaqt məhəbbət *miqrasla* kəsilir (100). Tərziyə köç demişlər *sindusun* belinə soqmuş, arşının əlinə almış (85).

Göründüyü kimi, «Oğuznamə»də işlənmiş ərəb sözlərinin əksəriyyəti ədəbi dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Bu sözlərin həm Dədə Qorqud dastanlarının dilində təsadüf olunması, həm də klassik dildə mövqeyi göstərir ki, ərəb sözləri şifahi və yazılı dilə demək olar ki, eyni zamanda, eyni vəziyyətdə daxil olmuşdur.

Fars mənşəli sözlər

«Oğuznamə»də işlənmiş alınma leksikanın az bir hissəsi fars mənşəli sözlərdən ibarətdir. Onlar bədii üslubda işlənən emosional-ekspressiv mənalı və məişət məzmunlu sözləri əhatə edir. Paremilərdəki fars sözlərinin anlaşılıqlıq dərəcəsi müxtəlifdir. Belə ki, bəzi vahidlər «Oğuznamə»dən əvvəl və sonrakı abidələrin dilində işləkliyini qorumuş, müasir ədəbi dildə də sabitləşmişdir. Digər sözlər isə yazılı və şifahi dildə mövqeyini itirmişdir. Bu xüsusda fars mənşəli sözləri belə qruplaşdırmaq olar:

İşləkliyini qoruyan fars sözləri nümunələrdə kəmiyyətcə daha çoxdur. Məsələn: *Xəstə* başında ulu oturur (95). *Xəzan* vaqtındağı düşə etibar yoqdur (95). *Bəxşiş* bəxşiş gərək, satu satu gərək (77). Anun kim *dərdi* var, *dərman* anundur (51). *Can* əzizdir (87). Türkcə yüz vermə

kim, *cahanı* yıqar (85). Gəzəgən iki evi *viran* edər (162). *Sərxoş* gördüğüne ulaşır, oda düşən buruşur (115). Aşığa sinək *avazı* saz gəlür (136). Toqun ögünə aş qosan, bin dürlü *bəhanə* bular (85).

Bu qəbildən olan sözlərə, demək olar ki, bütün dövrlərin yazılı və şifahi dilində məhsuldar olaraq təsadüf edirik. Məsələn: *Bayandır xanın bəxşişin öginə dökdi* (KDQ, 105). Can tatlusun sənə bildirəyinmi? (KDQ, 35).

Məndə sığar iki cahan, mən bu *cahana* sığmazam (Nəsimi).

Can vermə qəmi-*eşqə* ki, eşq afəti-candır (Füzuli).

Neçin qılmaz mənə *dərman*, mənə bimar
sanmazmı? (Füzuli)

O sevda düşkünə, illər *xəstəsi*, qarpına *dərmanə* gəlsin-
gəlməsin (Nəbati).

Vətən mənə «oğul» desə, nə *dərdim*,
Mamır olub qayasında bitərdim (M.Araz)

Fars dilindən lüğətimizə daxil olmuş bu alınmalar müasir Azərbaycan ədəbi dilin aktiv vahidləridir.

Ədəbi dildə sabitləşməyən fars mənşəli sözlər.

«Oğuznamə»nin dilində təsadüf olunan bəzi fars mənşəli sözlər müəyyən müddət yazılı dildə işlənsə də, ədəbi dildə get-gedə mövqeyi zəifləmiş və canlı danışığa daxil ola bilməmişdir. Bu səbəbdən onlar müasir dövr üçün arxaik alınmalar hesab olunur. Məsələn: *Qəltəban* (namuslu). *Qəltəban* qazanur, qəlt güvənir (144); *Bazırgan* (tacir). Oğrı kəndi rizgin yeyər, *bazırgan* el rizqin yeyər (49). Bən (xal). Gözəl *bənlü* gərək, bənsiz gərəkəməz (172). Bünyad (özül). Hər nəsnə *bünyadından* yıqılır (187). Buzəvənglik (sərxoşluq). *Ruspi ruspiligin qorsa*, *buzəvəngliyin qomaz* (Fahişə fahişəlikdən əl çəksə də, sərxoşluqdan əl çəkməz)

(110). Sala (başçı). Hazıra *saladır*, ğaibə gülbəng (93). Səd həzəran (yüz min). Yar oldur ki, bin dəmində ola yar, şaq-luqda *səd həzəran* ola yar (192). Xoşnud (razı). Hər kişi kəndü xoyuna *xoşnuddur* (Hər adam öz xasiyyətindən razıdır) və s. (186).

Bəzirgan (burada bazırgan) sözündən başqa, fars mənşəli arxaizmlərin heç birinə «Kitabi Dədə Qorqud»da rast gəlmirik.

Bəzirganlar dəxi gecə-gündüz yola girdilər (KDQ, 52).

Ticarətlə bağlı dildə fəal işlənmiş «bəzirgan» sözünə Əhməd Hərəmi dastanının dilində də təsadüf olunur.

Dedilər kim, bu nə çoxluq kişidir,

Bəzirganlıq çərinin nə işidir. (Dastani-Əhməd Hərəmi)

Qeyd edək ki, «Oğuznamə»nin alınma leksikasında maraqlı faktlardan biri də rus sözlərinin işlənməsidir. Məlumdur ki, hələ minilliyin ortalarından Şimala doğru böyük türk köçünün başlanması nəticəsində Volqaboyu ərazilərdə əsaslı Qıpçaq və Oğuz tayfalarından olan «Dəşti Qıpçaq» dövləti yaranmışdır. Məhz bu zamandan türklərlə ruslar arasında ilk siyasi-iqtisadi və məişət əlaqələri, yaxınlaşma başlayır ki, bunu «Oğuznamə»də də hiss etmək mümkündür. Türk və rus sözləri ilə qurulan atalar sözündə bir «oğuzun el-obasından didərgin düşəndən sonrakı qəriblik və peşimançılıq hissi aşılır» (Oğz, 16).

Aqçacığın var ikən *dobra yunaq* dedilər,

Aqçacığın yedilər *poydi z boğom* dedilər (Pulun var ikən əziz oğlan dedilər, pulunu yedilər, lənətə gəlmiş dedilər) (22).

Bu ifadədə işlənən *dobra, yunaq, poydi, z boğom* sözləri slavyan-rus mənşəlidir. Bu fakt ona görə maraqlıdır ki, nəticədə yazılı ədəbi dil materialları içərisində

«Oğuznamə» rus sözlərinin işləndiyi ilk mənbə hesab olunur.

Bu fəsildə əsas etibarilə «Oğuznamə»də işlənən sözlərin mənşəyi, işlənmə tezliyi arxaikləşmə dərəcəsi nəzərə alınmışdır. Təhlillər göstərir ki, lüğət tərkibinin əsas hissəsi işlənmə tezliyi yüksək olan qədim türk sözləridir və onların əksəriyyəti bu gün də ədəbi dildə və danışıqda fəallığını qoruyur. Hüdudsuz bir zamanı ifadə etməsi və ədəbi dilin milliləşmə dövründə yazıya alınması ilə bağlı olaraq abidənin leksikasında arxaikləşmə də mühüm yer tutur. İstər adlar, istərsə də fel zonasında kifayət qədər arxaizm müşahidə olunur. Lakin fellərdə arxaikləşmə və yeniləşmə öz sözlərimiz hesabına formalaşarsa, adlarda bu proses ərəb-fars sözlərinin müqaviməti ilə müşayiət olunur. Məsələn,

Əsl Azərbay.–Türk	Alınma	Əsl Azərbaycan.–Türk	Əsl Azərbaycan.–Türk
Assı	fayda	çözmək	açmaq
tapu	xidmət	ırlama	oxumaq
tamu	cəhənnəm	irmək	çatmaq
tasa	qəm-qüسسə	saqınmaq	çəkinmək
uçmaq	cənnət	sunmaq	uzatmaq
is	sahib	oqumaq	çağırmaq

Bu mübarizə demək olar ki, bütün türk dillərinin tarixi leksikologiyası üçün xarakterikdir. Klassik dillə müqayisədə şifahi ədəbi dil nümunələrində ana dilinin üstünlüyü və mühafizəkarlığı daha güclüdür. «Oğuznamə»dəki ərəb-fars sözlərinin mövzu dairəsi, işlənmə imkanları və türk mənşəli sözlərlə kəmiyyət nisbəti bu fikrimizi təsdiqləyir.

Ümumiyyətlə, sözlərin fonetik, leksik-semantik inkişafı göstərir ki, «Oğuznamə»nin lüğət tərkibi tarixi leksikologiyamızın ən dəyərli və zəngin dil materialıdır.

Çünki, digər oğuz dillərilə müqayisədə daha çox Azərbaycan ədəbi dilinin leksik-semantik xüsusiyyətlərini əks etdirir.

II. «OĞUZNAMƏ»DƏ SÖZ YARADICILIĞI

«Oğuznamə»nin lüğət tərkibinin zənginliyini şərtləndirən əsas amillərdən biri də söz yaradıcılığıdır. Abidənin lüğət tərkibində bu inkişaf prosesi dilimizin daxili inkişaf qanunlarına uyğun şəkildə formalaşmışdır.

Dilimizin söz yaradıcılığını təmsil edən bütün qayda və qanunları, hər şeydən əvvəl, dilin öz tərkibinə, öz quruluş xüsusiyyətlərinə əsaslanır, daha doğrusu, onun təbiətini, quruluş xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.¹ Bu xüsusda canlı danışq nümunəsi olsa da, yazıya alınmış «Oğuznamə» ədəbi dil tarixinin XVI- XVII əsrlərə aid qrammatik normalarına uyğun bütün qaydaları özündə əks etdirir. Söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən bütün leksik və qrammatik üsürlərin bir-birilə əlaqəsi, dəyişməsi və inkişafı Azərbaycan dili və ümumiyyətlə, türk sistemli dillərin qanunuyğunluqlarına tabedir. Leksik vahidlərin yaranmasında kök və şəkilçi, kök və kök (söz-söz) münasibətləri aparıcıdır. Bu quruluş xüsusiyyətləri ilə «Oğuznamə»də söz yaradıcılığı prosesi müasir Azərbaycan dili və tarixi qrammatikanın normaları baxımından maraqlıdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində söz yaratma leksik, morfoloji və sintaktik üsulla formalaşır.

Zəngin lüğət ehtiyatı olan «Oğuznamə»də söz yaradıcılığını təmin edən hər üç üsula aid çox sayda nümunələr vardır. Tədqiqatın I fəslində lüğət tərkibinin leksik xüsusiyyətlərindən danışdığımız üçün bu fəsilə

---

¹ S.Ə. Cəfərov Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşri, 1960, səh, 5.

morfoloji və sintaktik üsulla yaranan sözlərin struktur-semantik inkişafından bəhs olunur.

Morfoloji üsulla söz yaradıcılığı

Morfoloji yolla əmələ gələn sözlər müasir türk dillərinin, həmçinin Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mühüm yer tutur. Bir çox dillərə görə bu proses öz mahiyyəti etibarilə analitik üsulun müəyyən inkişaf mərhələsini təşkil edir. Lakin dilimizin bugünkü səviyyəsində o qədər mürəkkəbləşmiş və özünə məxsus xüsusiyyət kəsb etmişdir ki, tam mənasilə ilk mənşəyindən uzaqlaşaraq söz yaradıcılığı sistemində xüsusi proses kimi formalaşmışdır.¹ «Oğuznamə»nin lüğət tərkibindəki onlarla düzəltmə söz nümunələri isə morfoloji üsulun XVI-XVII əsr qrammatikasında özünə məxsus xüsusiyyətini, mövqeyini göstərir.

Belə ki, digər söz yaratma üsullarına görə morfoloji yolla yaranan düzəltmə sözlər abidənin dilində daha çoxdur və onların əmələ gəlməsində əsas olan qrammatik vasitə və ünsürlərin imkanları genişdir. Bu prosesin bütün qrammatik əlamətləri zaman keçdikcə inkişaf etmiş və zənginləşmişdir. Bu səbəbdən «Oğuznamə»nin lüğət tərkibində morfoloji üsulla əmələ gələn düzəltmə sözlərin dəqiq təhlili tarixi qrammatikamız üçün səciyyəvi sayılan maraqlı faktları nəzərə çarpdırır.

Məlumdur ki, morfoloji yolla söz düzəltmə prosesində əsas rol oynayan kök və şəkilçidir. Lakin söz kökü bütün üsullar üçün əsas olduğu halda, şəkilçilər (leksik) yalnız morfoloji üsulun mühüm və abstrakt ünsürüdür. Məhz buna görə də «Oğuznamə»nin lüğət

---

¹ S.Ə. Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşri, 1960, səh, 24.

tərkibindəki düzəltmə sözləri təhlil edərkən onları əmələ gətirən leksik şəkilçilərin spesifik əlamətlərini və tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almaq çox vacibdir. Buna görə də abidənin dilində tədqiqata cəlb etdiyimiz düzəltmə sözləri şəkilçilərin növünə və funksiyasına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

Ad düzəldən şəkilçilər:

- **lıq,- lik, - luq, - lük;** Qapalı saitlərlə işlənən dörd variantlı bu şəkilçi XVI əsr nümunəsində çox məhsuldar şəkildə işlənmişdir. Bu şəkilçi ad bildirən sözlərə qoşularaq yeni mənalı isimlər əmələ gətirir. Bütün dövrlərdə aktivliyini qoruyan - **lıq⁴** şəkilçisinin düzəltdiyi isimləri ifadə etdiyi mənalarına görə müxtəlif cür qruplaşdırmaq olar.

1. Bu şəkilçi (-lıq⁴) vasitəsilə əşyanın çox olduğu məkan məzmunlu atributiv isimlər düzəlmişdir. Belə sözlər sayca azdır; otluq, samanlıq: Od qoyub *otluğa* allah-allah demə (32). İki könül bir olucaq *samanlıq* da saraydır (55).

2. Zaman mənsubiyyəti olan atributiv isimlər düzəlmişdir. Məsələn: aylıq-günlük, əktilik, quşluq; *Aylıq* oturma, aylıq işlə (49). *Əktilikdə* sitarə gərək (64). Axşama dək yoldaş olacağa, *quşluğa* dək göymək gərək (50).

Əslində son iki misalımız müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir. Belə ki, *quşluq* müasir dilimizdə «quşların saxlandığı yer»i bildirirsə «Oğuznamə»də *quş* ovlanan vaxt mənasını ifadə edir. Kaşğarlı lüğətində də bu söz «səhər və günorta arası» vaxt mənasında izah olunub.

Əktilik sözündə - **lık⁴** şəkilçisi feldən düzələn ismə ək+ti artırılmışdır. Sözün dilimizdəki müasir variantı əkinlik məkan məzmunlu olduğu halda, arxaik variant *əktilik* yenə də zaman mənalıdır: *Əktilikdə sitarə gərək*, yəni «Əkin vaxtı ulduz gərəkdir» mənasını verir.

3. - **lıq⁴** şəkilçisi vasitəsilə kəmiyyət bildirən atributiv isimlər də düzəlmişdir. Məsələn: çoxluq, əksiklik, kəsadlıq və s.

4. Əşyalara aid əlaməti bildirən atributiv isimlər düzəlmişdir. Məsələn: uzunluq, genliq, yönəliq (əyrilik), ağırlıq, ucuzluq.

Ayaqqabı dar olıcaq cəhan *genligi* neyləsin. *Ağırlıq* iki başdandır (38) *Ucuzluq* səndən, bərəkət allahdan (38). Əgri ağac *yönəliqin* qomaz.

«Əyrilik, istiqamət, yön mənalarına yaxın olan «yönəliq» sözü bəzi istisnalar təşkil edir. Belə ki, söz tərkibində yön kökünə qoşulan «ə» ünsürünü - al² şəkilçisinin ixtisarı kimi qəbul edərsək «*yönəliq*» felinin - lıq⁴ şəkilçisi qəbul etməsi mümkün deyil. - lıq⁴ şəkilçisi bütün türk dillərində adlara qoşularaq yeni söz düzəldir. Bu sözdəki «ə» ünsürü tərz və əlamət məzmunlu leksik şəkilçi kimi götürülsə, (müasir Azərbaycan dilində belə sözlər məhsuldar olaraq işlənir) məsələn: kəsə (sifət) yol, bir başa (sifət) yayım, dördnala (zərf) çapmaq) həmin əsasda olan sözlərin (yönə) – lıq⁴ şəkilçisi qəbul etməsi də qrammatik cəhətdən normal hesab olunmur. Bu səbəbdən demək olar ki, *yönəliq* sözünün struktur-semantik inkişafı istisna xarakterlidir.

- lıq⁴ şəkilçisi əsasən sifətlərə və bəzi atributiv isimlərə qoşularaq insana məxsus mənəvi keyfiyyətləri, hal-vəziyyəti bildirən isimlər əmələ gətirir ki, bunlara aid «Oğuznamə»də onlarla misal vardır. Məsələn:

sifətlərdən düzələn isimlərə aid: *yigitlik, pirlilik, yoxsulluq, yatlıluq, ərlilik, baylıq, yaramazlıq, açlıq, eyilik, yavuzluq, saqlıq, dirilik* və s.; Ər *xəstəliq* *yoxsulluq* nişandır (23). Etdügin etmək *ərlilik* degildir (21). Ərlə ovrət arasına girənin *hörmətsizliqi* qalır (20). Eyüdənin *yaramazlıq* gəlməz (21). İş başı *saqlıqtadır* (67). İmanlı qullarda yatlıluq olmaz. Eyilik eylə dənizə buraq...

Alınma söz kökü və əsasıdan düzələn isimlərə aid: *hörmətsizlik, qəribliq, əyyarlıq, taqsırlıq* (79) və s.

İfadələrdə bu sözlərin mövqeyi, leksik semantik məzmunu müasir dildə olduğu kimidir. – lıq⁴ şəkilçisi

vasitəsilə düzəlon bu isimlərin bəzisi arxaikləşmiş, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindən çıxmışdır. Buna misal olaraq *yavuzluq* (pislik), *uçmaqlıq* (cənnətlilik), *yatluluq* (tənbəllik) kimi sözləri göstərmək olar.

Qeyd edək ki, tənbəllik sözünün sinonimi olan *yatluluq* ismi digərlərindən fərqli tarixi mənbələrdə və ya klassik dildə demək olar ki, təsadüf olunmur. M. Kaşğarlının divanında qeyd edilməyən bu morfem çox güman ki, oğuz qrupuna aid çox qədim, lakin işlək olmayan nitq vahididir. Bu fikri F.Sümərin orta əsrlərdə Oğuzların məlum yürüşləri və boy təşkilatı haqqında verdiyi məlumat da təsdiqləmiş olur. «Oğuzlardan kalabalık bir nüfuz da Seyhunun orta yatağındakı şəhirlərdə yerləşmişti. Qoçebe Oğuzların bu şəhərli eldaşlarına küçümseyerek, *yatuk* yani tenbel adını verdiklerini biliyoruz».¹

Burada işlənən *yatuk* sözünə ifadənin məzmununa istinadən demək olar ki, «Oğuznamə»dəki *yatluluq* arxaizmi də tənbəllik isminin tarixi sinonimidir. -lıq⁴ şəkilçisinin qoşulduğu *yatlu* əsası isə *yatuk* sözü ilə eyni kök-yuvaya aid derivatlardır. *İmanlı qullarda yatluluq yoxdur* (İnanlı, vicdanlı qullarda tənbəllik olmaz) (20).

Bu sözün qrammatik quruluşunda da istisna hal olaraq adlardan sifət düzəldən - lı şəkilçisi fel kökünə (yat+lu) qoşulmuşdur. Bu forma Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatikası üçün xarakterik olmayıb.

Qədim zamanlarda toplu və çoxluluq bildirən - lık, - lik affiksi sonralar müxtəlif mənalar kəsb etmiş ki, əsasları bunlardır: 1. Keyfiyyətin abstrakt adı. 2. Fəaliyyətin ifadəsi.²

Bu şəkilçi insanlara məxsus müəyyən peşə, sənət, adətcarlıq və mənsubiyyət bildirən atributiv isimlərə

---

¹ F.Sümer Oğuzlar. İstanbul: TDAV, 1999, səh, 222.

² B.A.Serebrennikov., N.Z. Hacıyeva Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı: Səda, 2002, səh, 130.

qoşulduqda yeni mənalı sözlər düzəlir ki, mənbədə buna aid bir neçə nümunə vardır. Məsələn: *bəglik* (Bir günlük bəglik də bəglikdir) (79), *qulluq* (Ağ ata binmə, oğlan bəgə qulluq etmə) (50), *oğurluq* (İssinə bənzəməyən oğurluqdur) (24), *ortaqlıq* (Ortaqlıq öküzdən puşqa buzağı yegdir) (59).

- lıq⁴ şəkilçisi təkcə «geyim, yemək zaman bildirən sözlərə əlavə edilərək, onlara mənsubiyyəti olan atributiv isim düzəltmir, həm də əşya bildirən müxtəlif mənalı isimlərə qoşularaq onlara aidliyi olan sözlər düzəldir. Bu cür sözlər əlyazmamızda işlənmişdir. Məsələn, – əşyaya aid – oqluq, torluq və s. (Bir ağacdən *oqluq* da çıxar) (76). (Torlaq bəslə, *torluğun* dəlsün) (130);

Yeməyə aid: – *doyumluq* (Tanrı verdügi doyumluqdur) (42);

Geyimə aid: – *iplik* (İplik bazarında Fatmacığa kim dirələr) (50);

Saya aid: *beş yüzlük, aqçalıq*. (Birəgünün beş aqçalıq yayın çəkməkdən beş yüzlük qılıncın çəkmək yegdir) (69).

Beləliklə, müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi «Oğuznamə»nin dilində də - lıq⁴ şəkilçisinin imkanları çox genişdir. Hətta mənbədə bu şəkilçinin fellərə qoşulduğu hallar da vardır. «İşlənmə dairəsi müxtəlif türk dillərində fərqli olan qədim şəkilçinin bu əlaməti müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşdiyi halda noğay dilində aktivdir». Məsələn, aytmaqlıq gülməklik və s.¹

- **çı**, - **çi**, - **çu**, - **çü** şəkilçisi bütün türk dillərində ən qədim və məhsuldar morfemlərdən hesab olunur. Türk dillərinin budaqlanma prosesi nəticəsində bu şəkilçi müxtəlif səs variantları ilə (Azərbaycan, türk, kumuk, şor, dillərində - ç⁴; qarakalpaq, noqay - ç²; başqırd dilində - sı, - se, -so, -sö şəklində) semantik vəzifəsini və sabitliyini qorumuşdur.

---

¹ S.Ə. Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşri, 1960, səh, 67.

Bütün dövrlərin yazı dilində işlənən - çı⁴ şəkilçisi «Oğuznamə»də də çox məhsuldardır. Şəkilçi müxtəlif mənəli isimlərə qoşularaq şəxsin fəaliyyətini bildirən canlı isimlər əmələ gətirib. Məsələn:

1. Əşyalara qoşularaq həmin əşya ilə məşğul olan insanı bildirir: *Odunçu*, *oqçu*, *aşçı*, *başmaqçı*; *Odunçu* gözü umacda (42), *Aşçının* oğı, qıssa bəg sonı (67), *Başına* gələn *başmaqçıdır* (68), *Oqçu*, *aqınçı* arsız gərək (32).

2. İctimai hadisə adları bildirən isimlərə qoşularaq, həmin işlə bağlılığı olan sözlər əmələ gətirir. Məsələn: *yazıçı* (Qələmin qiymətini yazıçı bilür (153), *dügünçi* (Dügin issi iyüməz, dügünçi eyür) (39), *kiryəçi* (170), *akınçı* (əsgər), *dəvacı* (99), *yarıcı* (yardımcı) (Dəvacın danışman isə yarıcın allah olsun) (99).

Bəzi sözlərdə şəkilçinin cingiltili variantlarla işlənməsi «Dədə Qorqud kitabı»nın dilindəki səs əvəzlənmələrinə uyğundur. Ə.Dəmirçizadə - çı⁴ variantlılığını Azərbaycan və bir çox türk dillərində (başqurd, qaraqalpaq) mövcud olan uyuşma hadisəsi ilə əlaqələndirir. Məsələn, (da-ta, dan-tan, cı-çı).¹

Yuxarıda verilən nümunələr içərisində *aqınçı* arxaizmi feldən düzələn «axın» sözünə – çı⁴; şəkilçisi (hücumçu, əsgər) artırılmaqla düzəlmişdir. *Aqınçı* sözü yazılı abidələrimizdə çox az təsadüf olunur. M.Kaşğarlının lüğətində *geceleyin düşmanı basan aşker* (DLT, I c., 77) kimi izah olunan *aqınçı* «Dədə Qorqud kitabı»nda da bir neçə dəfə eyni mənada işlənmişdir. Lakin müasir türk dillərində bu söz leksik-semantik cəhətdən arxaıqlaşmış, işləkliyini itirmişdir.

Dedik ki, - çı⁴ şəkilçisi adlara artırılaraq məlum isimlər əmələ gətirir. Lakin bununla belə zəngin qrammatik

---

¹ Ə. Dəmirçizadə *Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili*. Bakı: API-nin nəşri, 1959, səh, 53.

imkanlara malik bu «şəkilçi qədim türk yazılı abidələri»ndə iki mənada – isim və fel mənasında işlənən sözlərə qoşulmasına təsadüf olunur». Məsələn, bədizçi, ölütcü (qatil), ayquçu (məsləhətçi) və s.¹

Lakin qeyd edək ki, bu sözlərin əsasında - çı⁴-dan əvvəl feldən isim düzəldən şəkilçi ünsürlər vardır. Bu qəbildən olan «dilənçi» sözü də «Oğuznamə»də müasir mənasında işlənmişdir. (*Dilənçinin* yüzi qərə, torbası doludur) (106). Dilənçi sözündə «dilən» ilk baxışda düzəltmə felə oxşayır. - çı⁴ şəkilçisi isə felə qoşulmur. Fikrimizcə, dilənçi sözünün leksik qrammatik inkişafı «ələk» sözündə olduğu kimidir. Dil ismindən dil+ə (mək) feli, ondan dilə +k (aq² isim düzəldən şəkilçi) ismi və nəhayət, *diləkçi* sözü yaranıb. «Bu söz türkmən dilində dileqçi formasındadır».² Beləliklə, sözü gedən «*dilənçi*, *diləkçi*»nin asimilyativ formasıdır.

3. «Oğuznamə»də - çı⁴ şəkilçisi bəzi heyvan, bitki və məkanla bağlı sözlərə qoşularaq düzəltmə isimlər əmələ gətirmişdir. Məsələn, balıqçı (66), bostançı, yolçu və s. (Balıq balığı yer, *balıqçı* ikisini bilə yeyir) (72), (*Bostançıya* kələk satma) (73), (*Yolçu* yoluq gərək) (201).

4. Mücərrəd isimlərə əlavə edilərək müəyyən xasiyyəti özündə əks etdirən insan anlayışı əmələ gətirir. Məsələn, yalançı (Eşitdügin söyləyici *yalançıdır*) (29).

- çı⁴ şəkilçisi mənbədəki alınma (ərəb, fars mənşəli) sözlərə də eyni funksiya ilə əlavə olunub. Məsələn, duaçı, dəvaçı, kiryəçi və s. (Duaçıdan duayı armağan um) (107).

Bütün misallar və ifadələr açıqca göstərir ki, türk dillərində söz yaratma prosesinin ən qədim və aktiv şəkilçisi

---

¹ Ə.C. Şükürlü Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, səh, 78

² B.Əhmədov Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı: Mütərcim, 1999, səh, 125.

xalq abidəsi «Oğuznamə»də də bütün imkanları ilə mövqeyini saxlayıb.

İki məhsuldar şəkilçinin (- ır⁴, -lıq⁴) birləşməsi ilə əmələ gələn mürəkkəb quruluşlu - ılıq⁴ şəkilçisinə abidənin dilində rast gəlmirik. Bu da tarixi qrammatikamızda həmin şəkilçinin (XVIII) sonrakı hadisə olduğunu göstərir.

- **lı**, - **li**, - **lu**, - **lü** şəkilçisi bir çox türk dillərində olduğu kimi «Oğuznamə» nin söz yaradıcılığında ən məhsuldar olan şəkilçilərdən biridir. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasında -lı⁴ şəkilçisinin sabit fonetik variantı və geniş semantik imkanları vardır. «Oğuznamə»də bu şəkilçi ilə (- ılıq⁴) düzələn isimlərin işlənmə tezliyi yüksəkdir. Düzəltmə sözləri mənə xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırırıq:

1. Əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən sifətlər:

Məsələn, budaqlu, ballı, bulutlu, qiymətli, yağmurlu, taşlı və s. Ümumişləkliyi qoruyan bu sözlərlə yanaşı mənbədə eyni məzmunlu arxaik sifətlər də vardır. Məsələn:

Bəlinlü (qorxulu), *yelimlü* (yapışqanlı). *Banlu* (səsli) El *yelimlü* bitiyi oqur (64), *Bəkli* (göz altındakı). Ərli övrət, *bəkli* övrət (36). və s.

Bəlinlü sifəti yazılı abidələrdə çox az təsadüf olunur. Bu sözün şəkilçisiz hissəsi, əsası *belinğ* M. Kaşğarlının lüğətində ürküntü, «qorxu» kimi izah olunur (DLT c., 370). Sözün hərəkət məzmunlu olması və kökdəki feldən-isim düzəldən - inğ, - in⁴ şəkilçisinin varlığı daşlaşmış «bel» kökünün qorxmaq, ürkmək felləri ilə semantik yaxınlığını və sinonimliyini göstərir.

Yelimlü sifəti də işləkliyi itirmiş qədim türk sözlərindəndir. Mənbədə bir dəfə «El yelimlü bitiyi oqur» ifadəsində işlənmişdir. Kök hissə *yelim* qədim lüğətlərdə yapışqan mənasında izah olunur. «Yelim-tutkal» (DLT, 769; Yelim-kley (yapışqan) *Oqqa yelim yapşurdu* (DTS, 255). «Oğuznamə»də bu söz «yelim+lü» şəkilçi qəbul edərək əlamət bildirən düzəltmə sifət kimi işlənmişdir.

Göz altındakı, nəzarət edilən mənasında işlənən *bəkli* sözü arxaik «bək» isminə - lı⁴ şəkilçisi artırmaqla düzəlib. «*Bək*» Qədim türk lüğətində «*qıfıl*» mənasında izah olunur. «*Bek*» - zamok - (qıfıl) (DTS, 92) «Oğuznamə»də bu söz kökündən düzələn bir neçə morfem işlənmişdir. Məs.: bəkçi, bəkləmək və s. Hər iki söz müasir Türkiyə türkcəsində işləndiyi halda «*bəkli*» sözünə nə digər tarixi mənbələrdə, nə də müasir ədəbi dildə rast gəlmirik.

Şəxsə mənsubluq əlaməti və keyfiyyəti bildirən sifətlər. Məsələn, *quthu* (xoşbəxt), *oğlanlu* (uşaqlı), *ərli*, *aqçalı* (pullu), *borclu*, *alımlı* (alacaqlı), *alqışlı*, *baylu* (dövlətli), *imanlu*, *uslu* (ağıllı), *küsüklü* (küsülü), *yatlu* (tənbəl), *görklü* (gözəl), *yitklü* (itirən) və s.

Göründüyü kimi bu sözlərin də bir qismi işləkliyi bu günə qədər saxlamış, bəzisi isə köhnələrək yazılı və şifahi lüğətimizi tərk etmişdir. Arxaik sifətlər içərisində *görklü* gözəl mənasında işlənilib (Könül kimi seversə, *görklü* oldur (170) müasir variantı belədir: Könül sevən göyçək olar.

«Dədə Qorqud kitabı»nda və bir çox tarixi abidələrimizdə işlənən «görklü» sözü Qədim türk lüğətində körk – görünüş surət kimi izah olunur (DTS, 317).

İfadənin tərkibindəki «görklü» sifəti «gör» felindən düzələn *görüük* isminə - lü⁴ şəkilçisinin qoşulması ilə düzəlib. Sözdə şəkilçidəki (- ük) sait səsin düşməsi samitlərin qoşalaşmasına səbəb olmuşdur. Lakin samitlərdən ikisinin sonor səs olması tələffüzü çətinləşdirməyib.

Küsüklü – Bin qoyunlu babadan, bir yaz küsüklü ana yegdir (82). Bu sifət də «görklü» ilə eyni struktura malikdir. Belə ki, bu sözdə - lü şəkilçisi feldən düzələn atributiv ismə (küs+ük) qoşulmuşdu. Müasir ədəbi dildə bu söz səs düşümü ilə sabitləşib: Küsülü.

Misallar içərisində leksik arxaizmlərdən biri də «*yatlu*» sözüdür. (El sərrafdır eyüü – *yathuyu* lilir) (41). Burada fel kökünə birbaşa - le⁴ şəkilçisinin qoşulması qrammatik cəhətdən normal deyil. Fikrimizcə, «Oğuznamə»

şifahi dil abidəsi olduğundan bu sözün ifadəsində eliziyaya hədəsəsinin izi qalıb. Yəni tənbel, yatağan mənasında işlənən «*yathu*» sözündə qrammatik quruluş əslində «yat + ı (isim düzəldən şəkilçi) + lu» formasındadır və mənbədə aktiv olan - ı⁴ şəkilçisi bu sözdə səs düşümünə uğrayıb. Müasir Türkiyə türkcəsində eyni və işlənən həmin söz mənfəi məzmunundan uzaqlaşmış, yəni semantik cəhətdən arxaıkləşmişdir. Məsələn: *Yathu – gecələri də kalınıp yatılan, yatılı okul və ya yatılı öyrənci* (T.söz, 635).

Yitikli – (*Yitikli* ana qoynunda arar). *Görkli, küsüklü* strukturunda formalaşan *yitikli* sifəti fonetik və morfoloji cəhətdən arxaıkləşmişdir.

Yoxsullu, çapaqlu (qaçağan cəld) *qeydli, yitikli* (itmış), *çağlı* (sağlam), *çorlu* və s.

Maraqlıdır ki, bu misallar içərisində fərqli olaraq sifətlərin də şəkilçi qəbul etdiyini müşahidə edirik. *Yoxsul+lu*, *uslulu* (33), *dəlülü* və s. Çox güman ki, bu xüsusiyyət şəkilçinin inkişafı ilə bağlıdır. Çünki öz semantikasını etibarilə - ıq⁴ şəkilçili atributiv isimlərə yaxın mənalı sözlər əmələ gətirən - ı⁴ şəkilçisi həmin şəkilçidən törəmişdir. Bu hadisə türk dillərində çox qədim bir dövrdə baş vermişsə də, «Oğuznamə»də öz əksini tapmış və izlərini müasir türk dillərinin bəzisində mühafizə etmişdir.

Hər iki - ıq⁴, - ı⁴ şəkilçisindən birincisi törəndiyi şəkildə, xassədə, ikincisi isə sonrakı hadisə olaraq - ı⁴ formasında qalmışdır.¹

- ı⁴ şəkilçisi ilə düzələn sözlərin bir qrupu da məcazi mənə bildirən və substantiv xarakterli sifətlərdir. Məsələn, *atlu*, *qoyunlu*, *ünlü*, *yüzlü*, *arqalı* (*arqalı* köpək qurd dutar), *əcəlli*, *könüllü* (iki *könüllü* olma məcazi mənada) *adlu*, *şərlü*, *yoqlu* (*yoqludan* tanrı da almaz - məcazi mənada, – var-dövləti olmayandan), *övrətli* (iki *övrətlinin* dirliyi olmaz)

---

¹ S.Ə. Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşri, 1960, səh, 48.

(65), sağışlu (məcazi mənada, sayı-hesabı olan məşhər günü üçün cavab verən (220).

Sağışlu sözü Qədim türk lüğətində də eyni mənada *saqışlıg* sayılan, hesaba alınan kimi göstərilir (DTS, 487). Atalar sözündə də bu söz mənasına uyğun qarğış kimi işlənmişdir. Düşmənin günü *sağışlu* olsun (104).

Nümunələr sırasında müəyyən və qeyri müəyyən sayların da -lı⁴ şəkilçisi qəbul etdiyini görürük. Məsələn, birlü-binlü (*Birlü* binliyə kəsənəmmiş) (69), bin dürlü (Toqun ögünə as qoşan, *bin dürlü* bəhanə bular) (85), buçuqlu (*Buçuqlu* (yarımçıq) armudun nə sapı-supu?) (82).

Bu leksik vahidlər və formal əlamətlər dilimiz üçün səciyyəvi olmadığı halda, müasir Türkiyə və Axısqa türkcəsində ümumişləkdir. Buçuk; yarım buçuklu; kesirli, türlü (sifət) – çok çeşitli: Türlü insanlar (T.söz, 594).¹

- **sız**, - **siz**, - **suz**, - **süz** şəkilçisi də dilimizdə məhsuldarlığı və qədimliyi ilə seçilir. «Oğuznamə»də düzəltmə sözlərin əmələ gəlməsində -sız⁴ şəkilçisinin bütün semantik funksiyası geniş və aydın şəkildədir. Məlumdur ki, - sız⁴ şəkilçisi əsli sifətlərdən başqa, demək olar ki, bütün adlara əlavə edilərək həmin adın ifadə etdiyi əşyanın mövcud olmadığını bildirən atributiv isimlər və ya sifətlər əmələ gətirir. Bu cür sifətlər «Oğuznamə»nin dilində 40-a qədərdir və onların işlənmə tezliyi də çoxdur. Məsələn: *qutsuz*, *dövlətsiz*, *üyənsiz* (yüyənsiz) sözləri 3 dəfə; *udsuz*, *arsız* (ud-abır-həya) *yüzsüz* sözləri 2 dəfə digərləri isə müxtəlif sayda işlənmişdir. *Üyənsiz* ata binmə (36); Övrət ünlü ər *qutsuz* olur (38); *Udsuz* ev *qutsuz* ev (54); Zəman şimdi *yüzsüzündür* (111); Yügrək bin, *yüzsüzdən* qaç (198).

Abidədəki istər türk, istərsə də ərəb-fars sözlərindən - sız⁴ şəkilçisi vasitəsilə əmələ gələn düzəltmə sifətlərin bir çoxu müasir dilimizdə də ümumişləkdir.

---

¹ Qardaş türk folklorundan örnəklər – Axısqa türkləri. //Dədə Qorqud j., Bakı: Səda, 2002, № 4, səh, 167.

Əsl türk mənşəli sözlərdən düzələnlər: *arsız, adsız, qavğasız, qorqusuz, enişsiz, ərsiz, bıçaqsız, buğasız, yunsuz, yüzüz, dilsuz, taraqsuz, tuzsuz, gözsüz* və s. Qapusuz ev olmaz (119), Tuzsuz aşa şəkər də qosan, tadı gəlməz (134).

Alınma sözlərdən düzələnlər: *əcəlsiz, insafsız, eyibsiz, yarsuz, haqsız, dinsiz, dövlətsiz* və s. *Dinsizə* dinin bildirmək *öksüzə* ton geyirmək kibidir (99). *Əcəlsizə* ölüm yoq (40), Cahil *vaqtsız* xoruz kibidir (88).

Yuxarıdakı nümunələrlə yanaşı, «Oğuznamə»də - sız⁴ şəkilçisi ilə düzələn sifətlərin bir qismi müəyyən dövrlərin ədəbi dilində işlək olsa da, müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir. Udsuz arxaizmində - sız⁴ şəkilçisinin qoşulduğu *ud* kökü qədim lüğətlərdə «uvut» şəklində göstərilir: *Uvut – stid* (ayıb, utanma) (DTS, 619); *Uvut – ut – ar*¹. Mənbədə olduğu kimi, müasir Türkiyə türkcəsində də *ut* formasında işlənməsi bu leksemin eliziyaya uğradığını bildirir (T.söz, 601).

Qutsuz - uğursuz, talesiz: Ev *qutsuzu* çadır. Kaşğarlı divanında «iş tərs gedən adam» mənasında izah olunan *kutsuz* sifəti qədim türkcənin fəal vahidlərindən olduğu üçün Azərbaycan dilində köhnəlsə də, müasir Türkiyə türkcəsində işləkliyini qoruyur (T.söz, 374).

Qulağuzsuz - bələdçisiz; *Qulağızsız* quş üçmaz (151). Kalın kaz kulavuzsuz bolmas (qaz sürüsü bələdçisiz olmaz) (DLT.I c., 487)

Qasnaqsız - yamaqsız; *Qasnaqsız* ələk olmaz. (147)

İssiz - sahibsiz, yiyəsiz; *İssiz* olanın issi çox olur.

Oğlaqsuz-çəpişsiz; Oğlaqsuz tutmaç olmaz (oğlağ əti olmadan tutmaç yeməyi olmaz (66)). Qədim türk lüğətində oğlaq – keçinin hələ altı aylıq olmayan balasıdır; *Oğlaq çepişlənidi* (Oğlaq altı aylıq çəpiş oldu) (DTS, 219). Müasir türk dilində də *oğlaq* «keçi yavrusu» kimi işlənir (T.söz, 435). Bu arxaik sifətlərin leksik-semantik təhlili göstərir ki,

---

¹ Dastani Ahmet Herami. İstanbul, 1946, IV cild, səh, 703.

onların müasir variantlarında şəkilçi morfem yenə də eyni funksiyanı yerinə yetirir.

Məlumdur ki, türk dillərində ən qədim leksik şəkilçilərdən olan - çaq^2 şəkilçisinin fonetik tərkibinin dəyişilməsi nəticəsində müxtəlif mənə və funksiyaya malik - cıq^4 və - ça^2 şəkilçiləri törəmişdir. Oğuznamədə şəkilçilərdən yalnız - çaq^2 və - cıq^4 variantı ilə əmələ gələn düzəltmə sözlərə rast gəlirik. Fikrimizcə, - ça^2 şəkilçisinə aid nümunənin olmaması bu şəkilçinin XVI-XVII əsrdən sonra formalaşması ilə bağlıdır. Onu da qeyd edək ki, abidədə işlənərək müasir türk dilində də eynilə işlənən *qarun* – *ca* (qarışqa) sözü Kaşğarlının lüğətində həm də «karınçak» kimi verilir (DLT, I c., 501).

- **caq**, - **cək** şəkilçisi ilə düzələn isimlər həm düzəltmə məzmunlu, həm də ümumi məfhum ifadə edən sözlərdən ibarətdir. Məsələn, kiçiltmə məzmunlu, *qabaqcaq* (El tutduğu qabaqcaq hasil olmaz (19), *yapıncaq* (Yağı yerdə yapıncaqsuz yatma) (189).

- **cıq**, - **cik**, - **cuq**, - **cük**; şəkilçisi əsasən kiçiltmə məzmunlu isimlər düzəldir. Məsələn, dəpəcik, ənicik (itin balası), yancıq (kisəcik, torba); Yigit hoş, yancıq boş (201) «dəkənəciküm» sözündə isə şəkilçinin (cük+im) mənsubiyyətlə birləşmiş forması işlənib. (Keşke dəkənəcigümdə dişi olsa yeyilənədək iki olurdu) (68). Müasir dilimizdə bu şəkilçi məhsuldardır.

cığaz – **ciyəz** – **cuğaz** – **cüyəz** şəkilçi variantına «Oğuznamə» dilində rast gəlmirik.

- **kı**, - **ki**, - **ku**, -**kü** şəkilçisi ilə düzələn zaman məzmunlu sifətlər də «Oğuznamə»nin morfoloji yolla söz yaradıcılığında işlənir. Məsələn, şimdiki-indiki; (Şimdiki zamanda şərrə uğramayım deyirsən, xeyirdən qaç) (121); ertəki, bu günkü; (Ertəki tənədən bu günki tutmaç yegdir (56).

- kı^4 şəkilçisinin yerlik hal şəkilçisi (da-də) ilə birləşməsindən düzələn dakı^4 tərkibli şəkilçinin yaratdığı

düzəltmə sifətlər abidənin dilində daha çoxdur. Məsələn, evdəki, içindəki, dənizdəki, gözündəki, yerdəki, yanındağı, qarşudağı, havadakı və s.

- dakı⁴ şəkilçisində yerlik hal şəkilçisinin qrammatik xüsusiyyətindən asılı olaraq əmələ gələn sifətlər məkan məzmunlu olur.

Qeyd edək ki, qalın saitli sözlərdə şəkilçinin - dağı variantı işlənilib ki, bu forma «Dədə Qorqud kitabı»nda da var: *başındağı altındağı* (KDQ, 140) və s. Bu fonetik xüsusiyyəti Ə.Dəmirçizadə şifahi dilin şivə ləhcə ünsürü kimi qeyd edir. Qədim türk lüğətində də bu tələffüz variantının verilməsi şəkilçi formanın qədimliyini göstərir. Məsələn, *taqi (təki-taki-daqi)* (DTS, 664)

Dilimizdə ancaq bir səs tərkibində sabitləşmiş - daş şəkilçisi vasitəsilə bütün türk dillərində olduğu kimi, «Oğuznamə»də də şəriklik bildirən isimlər əmələ gəlmişdir. Məsələn, yoldaş, haldaş, adaş və s. Kediylə sıçan adaş oqşamaz. (169); Yeyən saçıra yoldaşa inanma, haldaş bulunur (191).

«Oğuznamə»nin dilində bir neçə qeyri-məhsuldar şəkilçilər də vardır ki, onlar tək-tək sözlərdə işlənmişdir. Məsələn, *ərən* - igid, qəhrəman (Kərəm ərənlərindir) (169). Bu söz böyük folklor abidəmiz olan «Dədə Qorqud kitabı»nın da eyni mənada işlənilib. *Qani dedigim bəg ərənlər, dünya mənim deyənlər?*¹

Ərgən (ər+gən) subay evlənmə vaxtı çatmış oğlan; (Ərgənin qazancını it yer, yaqasını bit yer (24). Bu sözün eyni səs tərkibi və eyni mənə ilə Kaşğarlı lüğətində (ergen-subay) və Qədim türk lüğətində (*erkən-xolostoy*, subay oğlan işlənməsi kök-morfemin qədimliyini göstərir (DLT, IV c., 192; DTS, 181).

- **laq**, - **lək** şəkilçisinə təkcə *tobalaq* sözündə rast gəlinir. Tərkibi topa (yumru) +laq isim düzəldən şəkilçidən

---

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, səh, 133.

ibarətdir. S.Əlizadə bu sözü yumru kökləri olan yabani bitgi növü (221), M.Kaşğarlı isə «topulqak-yaraya konulan bir ot, *topalak otu* kimi izah etmişdir (DLT, I c., 502). Bu şəkilçi müasir Azərbaycan dilində də qeyri-məhsuldardır.

Sagdic – sözündəki - *dic* şəkilçisi də arxaikləşmişdir. «Salınana sağdic əksik olmaz» ifadəsində sözün mənası aydın olmasa da, morfemin kök (sağ-tərəf) və şəkilçidən - *dic* əmələ gəlməsini müəyyən etmək asandır. Fikrimizcə, sağdic sözündəki -*dic*⁴ şəkilçisi yoldaşlıq, ortaqlıq məzmunlu isimlər düzəldən - daş şəkilçisinin arxaik - diş variantının tələffüz şəklidir. Çünki eyni söz «Dədə Qorqud kitabı»nda - diş şəkilçisi ilə işlənmişdir: *İki qardaş bir-birinə sağdiş oldular* (KDQ, 115). Tədqiqatçılara görə «- da+ eş» tərkibində diferensiallaşan bu şəkilçinin funksional məhsuldarlığı XIX-XX əsrdən sonraya aiddir. Asimilyasiya olunmuş - *dic*⁴ şəkli isə müasir dildə *saldic* və əks məzmunlu *solduc* sözlərində daşlaşmışdır. Sağdic sağ tərəfin fəallığına nəzərən ən yaxın yoldaşa, toyda bəyin sağ tərəfində duran şəxsə deyilir. *Solduc* isə əksinə.

Göründüyü kimi, adlardan ad düzəldən məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilərin böyük bir qismi «Oğuznamə»nin lüğət tərkibinin formalaşmasında çox zəngin qədim leksik-semantik imkanları ilə çıxış etmişdir.

Qədim folklor abidəsinin dilindəki düzəltmə sözlərin təhlili zamanı fərdən adlar əmələ gətirən şəkilçilərin də sözyaratma prosesində nə qədər aktiv və maraqlı cəhətləri olduğunu görürük. Belə ki, fel nitq hissəsinin milli orijinalıq və mühafizəkarlıq xüsusiyyəti fərdədən ad düzəldən şəkilçilərin də leksik-qrammatik təhlili zamanı asanlıqla duyulur və bu formal əlamətlərin türk dilləri üçün müstəzakliyini bir daha göstərir. «Oğuznamə»nin lüğət tərkibində fərdədən ad düzəldən şəkilçilərin kəmiyyətə çoxluğu və sözdüzəltmədə məhsuldarlığı onları digər şəkilçilərdən fərqləndirən əsas əlamətlərdəndir. Məsələn:

- **aq**, - **ək**, - **q**, - **k**; Şəkilçilər içərisində aktivliyi və qədimliyi ilə seçilən - aq² çox sayda feldən isimlər düzəltmişdir: taraq, yaraq, döşək, yalaq, calaq və s. «*Calaq* etmək əl zəhmətidir» Bin yil *yaraq*, bir gün gərək; İtcə it *yalağın* qorur. Dəvə gördünmü desələr, *köşəgin* də görmədim di (98).

Yuxarıdakı ümumişlək sözlərin bir çoxunda kök saitle bitdiyinə görə - aq² şəkilçisinin saitsiz - q, - k variantından istifadə olunmuşdur. Məsələn, tara (fel), - q (isim düzəldən şəkilçi) döşə+k; yala (fel)+q cala+q və s.

- **ıq**, - **ik**, - **uq**, - **ük**; - aq² şəkilçisi ilə eyni özəkdən törəyən - ıq⁴ şəkilçisi abidənin söz yaradıcılığında daha məhsuldardır. Bu şəkilçiləri N.K.Dmitriyev öz əsərində hələ diferensiallaşmamış eyni şəkilçi varinantları adlandırır. - aq² şəkilçisinin ən çox isim, - ıq⁴ şəkilçisinin isə sifət düzəltdiyini qeyd edir.¹ Lakin «Oğuznamə»nin leksikasında - ıq⁴ şəkilçisi ilə düzələn çox sayda isim və sifət vardır. Fikrimizə bu doğrudan da, həmin şəkilçinin formalaşma prosesi keçirdiyini və semantik cəhətdən funksianallaşdığını göstərir. Feldən - ıq⁴ şəkilçisi vasitəsilə düzələn isimlər abidənin dilində çox geniş yer tutur və onların əksəriyyəti bu gün də işləkliyi qoruyur. Məsələn: qoruq, sıırıq, oyuq, dəlik, buyruq, qatıq, yapışıq. (Vaqtında qoruq halva olur (183); Yorğun döşək istəmər, aç qatıq istəmər (192); Kişiyə vardıği ev buyruq olur (171).

- ıq⁴ şəkilçili sözlərin bir qismi «Oğuznamə»də və ondan öncəki dil materiallarında fəal işlənsə də, müasir dövrümüzə qədər lüğət tərkibində qala bilməmişdir. Məsələn:

Tanıq – şahid; Bin *tanıqdan*, bir iqrar yegdir (73), Andıran anıq, qurbağa *tanıq* (28).

---

¹ И.М. Дьяконов. Языки древней Передней Азии. М.: Наука, 1967, стр. 69-70.

Şahid mənasında işlənən bu arxaik vahid, tarixən həm dastan, həm də klassik dildə işlənmişdir: - Bəglər, allah-təala mana bir qız verəcək olursa siz *tanıq* olun (KDQ, 52).

- Həq tanıqdır sözünə kim həq derəm. (Nəsimi)

Bu qəbildən olan bir neçə düzəltmə isim vardır ki, onlar müasir dilimiz üçün fonetik, leksik arxaizmlər hesab olunur: Anıq (anlayan), azıq (azuqə), gedük (keçid) və s.; Anduran *anıq* qurbağa tanıq (28), Uç günlük *azıqla* getmək gərək (84), Yer *gedigün* yel bilir (201), El yelimli *bitigi* oqur (64).

Nümunələrdən *anıq* kök morfemi taməmən asemantikləşmiş, *azuq* sözü isə kök-şəkilçi daşlaşması nəticəsində ədəbi dildə sadələşmişdir. Çünki, şəkilçinin qoşulduğu «yeməyi çeynəmək mənasında işlənən qədim azımak» feli müasir Azərbaycan dilində leksik-semantik müstəqilliyini itirmişdir.¹ Ehtiyat yemək mənasını ifadə edən *azıq* müasir dildə fonetik dəyişikliklə *azuqə* şəklində işlənəkdədir.

Gedik sözü ədəbi dildən fərqli olaraq dialekt şivələrdə aşırım mənasında mövqeyini qoruyur. *Biz bu gün dağın gədiyinnən aşırıdız*. Ordubad şivəsi.²

Fikrimizcə, yazı mənasında işlənən *bitiq* sözünün də leksik-qrammatik inkişafı *azuqə* ilə eynidir. Yəni tarixi mənbələrdə *biti* (yazmaq) felinin işlənməsi göstərir ki, isim düzəldən - ıq⁴ şəkilçisi asemantik *bit+i* kök morfeminə qoşulmuşdur. *Bildürüqlük bitidi, elçilərığə berip yebərdi*. «Oğuz Kağan dastanı».³

---

¹ İ. Kazımov Azuqənin tarixi semioloji təkamülü. //AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutunun Tədqiqləri, № 1, 2004, səh, 217.

² Dialektoloji lüğət. Bakı: AEA-nın nəşri, 1964, səh, 192.

³ F.X. Bayat Oğuz epik ənənəsi və «Oğuz Kağan dastanı». Bakı: Sabah, 1993, səh, 113.

«Oğuznamə»də - ıq⁴ şəkilçisi ilə düzələn və müasir dildə işləkliyini qoruyan bəzi sifətlərdə leksik asemantikləşmə sayəsində kök-şəkilçi mövqeyi pozulmuş, söz quruluşca sadələşmişdir. Məsələn: kiçik, uzaq (43) yüksək və s. bu kimi sözlərdə *kiçi₂ uza*, *yüksə* kökləri ədəbi dildə leksik-semantik müstəqilliyini itirmişdir.

Eyni zamanda abidənin dilində bu üsulla əmələ gələn düzəltmə sözlərin əksəriyyəti lüğət tərkibinin ümumişlək vahidləridir. Məsələn:

Cürük baqlanın kor alıcısı olur. *Ağsaq* yürügən olur (22). *Acıq* ağız ac qalmaz (40). Oğlanın ağzı *buzük* gərək. *Bulanıq* suda boy vermə. *Böyük* başın böyük ağrısı var (76). *Yügrük* meydana gəlicək dinsüzə dini bildirər (200).

Sonuncu misalda işlənən *yügrük* sözü Qədim türk lüğətində sifət kimi izah olunur. *Yügrük-bıstrıy*; *yügrük atlar – bıstrıe koni* (DTS, 285).

Müasir dilimizdə eyni mənalı söz şəkilçisinin açıq saitli variantı ilə (- ak²) işlənir. Məsələn, yüyrək at özünə qamçı vurdurmaz.

«Oğuznamə»də bu söz də ayrıca ifadədə sifət-zərf kimi işlənib. Məsələn, Dügündə devlət keçər, bayramda yügrək keçər (99).

- **qa**, - **kə**, - **ğa**, - **gə**; süpürgə, yonğa, döngə; Dəgirməndə unluğun süpüncə, xırman yerində süpürgən bir artıq çal (99). Var yüzi barcıdır, yoq yüzi yonğadır (183). Bu şəkilçi vasitəsilə fellərdən əşya məzmunlu isimlər əmələ gəlir ki, mənbədə belə nümunələr azdır. *Süpürgə* və *yonğa* sözlərində köklər sonor samitlə bitdiyi üçün şəkilçinin - **ğa**, - **gə** variantı artırılmışdır.

Qeyd edək ki, *yonğa* müasir dilimizdəki yonqar sözünün fonoarxaik variantıdır.

- **qı**, - **ki**, - **qu**, - **kü**; Fəldən əsasən mücərrəb mənalı isimlər əmələ gətirən bu şəkilçi «Oğuznamə»də çox az sözdə təsadüf edilir. Məsələn: sevgi, çalğı, uyku; İki *sevgi* bir könlüdə olmaz (62). Uyku yasdıq istəmər (56).

Bu isimlərdən *uyku* fonoarxaizmi uyu felinə - qu artırılmaqla düzəlmişdir. Sözdə diferensiallaşma və fonetik dəyişmələr müxtəlif variantlarda (*uyku*, *yuxu*) nəticələnmişdir ki, bunlardan *uyku* müasir Türkiyə türkcəsində, *yuxu* isə Azərbaycan ədəbi dilində işlənməkdədir.

- **ı**, - **i**, - **u**, - **ü**; Bir çox tədqiqatçılar qapalı hecalılıqdan açıq hecalılığa doğru inkişaf prinsipini əsas tutaraq bu morfemi - ıq⁴ şəkilçisinin törəməsi hesab edir.¹ Fellərdən isim düzəldən bu şəkilçinin söz yaratma dairəsi «Oğuznamə»də çox genişdir. Məsələn, qorxu, yazı, ölü, tolu, diri, qarı, yarı və s.

Leksik arxaizmlərə aid: şaşı (çaşqın) çalı (tikan), satu (bazar) tapu (inam) sözləri isə daha maraqlıdır.

Müasir ədəbi dildə işləkliyi itirmiş bu sözlər şaş (çaş) çal (vurmaq, yerə çalmaq) sat, tap (tapmaq, duymaq, qulluq etmək) və s. fellərə uyğun gələn şəkilçi saiti artırmaqla düzəlmişdir (DLT, II c., 24; 3-10).

Evün çoğ isə, *çalu* tıq (55); Bəxşiş bəxşiş gərək *satu* satu gərək (77); Qul qaçan *tapuya* yaraya? (108).

Qeyd edək ki, bu arxaizmlər bəzi türk dillərində işləkliyi saxlasa da, Azərbaycan ədəbi dilində alınma sözlərlə əvəz olunmuşdur. Məsələn, satu - bazar, tapu - ibadət (ərəbcə) və s.

- **ın**, - **in**, - **un**, **ün**; şəkilçisi əsasən təkhecalı fellərdən isim düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi çıxış edir. Məsələn, gəlin, dügün. İkinci sözün dilimizdə kök şəkilçi strukturu daşlaşmışdır. B.Əhmədov bu sözün «düymə», «düymələmək» sözləri ilə kökdəş olduğunu qeyd edir. «Düy+ün (isim) yalnız evlənmə məclisi ilə əlaqədardır və iki

---

¹ S.Ə. Cəfərov Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşri, 1960, səh, 90; H.A.Баскаков Гаракалпакский язык. т. I, М., 1952, стр.401.

gənci bağlayan, düyünləyən deməkdir»² «Düy» feli Kaşğarlı və Radlofun lüğətində *tüq* – dügmək bağlamak mənalarında izah olunur (DLT, II c., 20).¹

- **ım, - im, - um, -üm;** bir çox türk dillərində olduğu kimi abidənin lüğət tərkibinin zənginləşməsində də aktiv olan şəkilçilərdəndir. Əsasən saitlə bitən fellərdən atributiv isimlər əmələ gətirir. Məsələn, alım, ölüm, dirim, salım, doyum, çalım və s. Ala qarğada *alimum* olsun, almazsam, ölümüm olsun(23); Uzaq-uzaq yer *salımın* yollar bilir (30); Bir *çalımla* ağaç kəsilməz (81).

Bu misallarda «yer salımı» yurd, məskən, məskən salmaq və s. bu kimi mənalara yaxındır. Çalım passivləşməkdə olan çal felindən düzəlmişdir. *Çal-vurmaq yerə çalmaq* (DLT, II c., 24). Müasir dilimizdə əsasən kəsmək vurmaq mənasında daha çox işlənir. Ot çalmaq, balta çalmaq, ilan çalmaq və s. Müasir Türk dilində bu fellə düzələn eyni köklü sözlər çoxdur.

- **ıcı, - ici, - ucu,- ücü;** Dilçilərimiz bu şəkilçini - ı⁴ və ad düzəldən - çı⁴ şəkilçisinin birləşməsi nəticəsində yeni formalaşmış əlamət hesab edirlər. Lakin «Oğuznamə»də bu şəkilçi ilə düzələn çoxlu sayda hərəkətlə bağlılığı olan şəxs və ya müxtəlif məzmunlu isimlər vardır.

a) *alıcı, bitirici, canalıcı, qovğa qoparıcı.* Məsləhət bitirici yalan qovğa qoparıcı gerçəkdən yegdir (178); Çürük baqlanın kor alıcısı olur (87).

Birinci paremidəki düzəltmə sözlər hərəkətlə bağlılığı olan mücərrəd isimlər, ikinci paremidəki isə (alıcı) şəxs bildirən addır.

v) - yıcı⁴ şəkilçinin saitlə bitən fellərə artırılan variantıdır. Buna aid misallar da mövcuddur. *Söyləyici,*

---

² B. Əhmədov Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı: Mütərcim, 1999, səh, 135.

¹ В.В. Радлов Опыт словаря тюркских наречий. IV т., СПб, 1911, стр. 600.

yeyici, quzulayıcı, dinləyici, deyici və s. Aralayıcıya yara əksik degil (60); Söyləyənə dinləyəci gərək (118); Yol quzulayıcı olur (193).

Digər misallardan fərqli olaraq «quzulayıcı» sözü ədəbi dilimizdə az işlənmiş və leksik-semantik arxaikliyə uğramışdır. Sözüün kökü «kuzu» Qədim türk lüğətində «yeməyə iştahası gəlmək» aclıq mənasında gösiərilir (DLT, II c., 391).

Fel kimi də işlənib; *kuzuttu-ol anıñ boğzın kuzuttu* (O, onun yeməyə istəyini artırdı) (DLT, II c., 306).

Deməli, sözüün strukturu bizcə belədir? Kuzu+la-yıcı – iştah gətirici. Bu sözüün atalar sözüündəki ifadə məzmununa da uyğundur. Yol quzulayıcı olar. – yəni yol getmək adamı tez acdırır. Fikrimizcə bu söz semantik arxaizmdir və onun oxşar məna xüsusiyyəti müasir dildə xüsusilə şivələrdə daha çox işlənən «quzulamaq» (divarın quzulaması, sementin quzulanması, ovulması) sözüündə qalmaqdadır.

- ılı⁴ fellərdən ad düzəldən - ı⁴ şəkilçisi ilə adlardan ad düzəldən - ılı⁴ şəkilçisinin birləşməsindən törəmişdir.¹ Baskakova görə - ı⁴ şəkilçisi də - ıq⁴ şəkilçisindən törəmədir. Belə olduğu halda Oğuznamədə olan *yitikli*, *küsüklü*, tanışuqlu sözlərindəki - ıqlı⁴ mürəkkəb şəkilçisi - ılı⁴ şəkilçisinin ilkin formalaşma variantıdır. - ıqlı⁴ və - ılı⁴ eyni semantik vahid kimi fellərdən substantiv sifətlər düzəldir.

- **ğan**, - **gən**; Müasir türk dillərində olduğu kimi XVII əsr folklor abidəsinin dilində də qeyri-məhsuldar olan bu şəkilçi fellərə qoşularaq həmin felin əlamətinə uyğun atributiv şəxs adları: *söyləgən*, *çəkişgən*, *çıqağan*, *gəzəgən*, *guləgən*, *yürügən*; yaxud da hərəkətlə bağlı xüsusiyyəti olan heyvan adları bildirir: məsələn, *yeləgən-çapar at*², *Yorğa*

---

¹ S.Ə. Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşri, 1960, səh, 94.

² Yəni orada, səh, 218.

yolda qalır, *yeləgən* mənzil alır (190), Çox oğulən çürük *çıqağan* (90) çıqağan sözündə feli-sifətə aid xüsusiyyətlər daha çox hiss olunur.

- **ğın**, - **gin**, - **ğun**, **gün**, **kin**; Bu şəkilçi müasir dilimizdə olduğu qədər «Oğuznamə»nin lüğətində aktiv deyil. Həm «ğ» həmdə «q» səslə variantlara aid bir neçə misal göstərmək olar. Məsələn, *süzüğün*, *kəskin*, *yorgun*, Uzaq yoquşu yorğun bilür (31) Kəskin - Sözü keçənin sözü kəskin qılınc kibidir (118). Bu şəkilçi vasitəsilə fellərdən sifət düzəlmişdir.

- **an**, - **ən**; - **yan**, - **yən**; Mənşəyi etibarilə qan, kən şəkilçisindən törəyən bu şəkilçi daha çox feli sifət şəkilçisi kimi çıxış etsə də, semantik inkişafında leksikliyə doğru meyl etmiş və müasir dilimizdə də iki funksiya yerinə yetirir. «Oğuznamə»də şəkilçinin ilkin variantı (qan, kən feli-sifət) çox, yeni variantı (an, ən: leksik şəkilçi) isə az istifadə olunub. Məsələn, qalqan (169) yayan-piyada (Yayanın atı atmaqdır (201)

Burada yay felinə - an² şəkilçisi qoşularaq ondan piyada gedən, səpələnen, yayılan adam mənasında atributiv isim əmələ gətirib. Söz müasir türk dilində eyni mənada işlənməkdədir.

- **anaq**, - **ənək**; şəkilçisi abidənin dilində tək bir nümunədə nəzərə çarpır. Məsələn, dəgənək. Gözsüzün gözü dəgənəkdir (163).

- **ar**, - **ər**; dil tarixində qrammatik şəkilçidən leksik şəkilçiyə doğru inkişaf prosesi keçirən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. «Oğuznamə»də təkə «kəs» felinə qoşularaq atributiv isim əmələ gətirib. Məsələn, kəsər (balta); Kəsər kəndü sapın yonmaz (162).

- **acaq**, - **əcək**; Zaman, feli-sifət və ad düzəldən leksik şəkilçi quruluşunda inkişaf prosesi keçirən bu şəkilçinin hər üç variantına aid «Oğuznamə»də nümunələr vardır. Leksik

şəkilçi kimi *-acaq²* fellərdən atributiv isimlər düzəldir ki, bunlara aid mənbədə kifayət qədər misal vardır. Məsələn: *alacaq, verəcək, yeyəcək, geyəcək, gələcək* və s. Kişiyə üşüməyəcəkcə *geyəcək*, aç olmayacağıca *yeyəcək* yetər (164), *Gələcəki* gəlmiş bil (159), *Verəcək* ucundan *alacaq* bulamadım (183).

Burada müasir dildə olduğu kimi - *acaq²* şəkilçisi vasitəsilə zaman və əşya məzmunlu isimlər düzəlmişdir.

-miş, - miş, - muş, - muş; Dilimizdə keçmiş zaman, feli-sifət şəkilçisi kimi fəal olan bu şəkilçi eyni zamanda fellərdən ad düzəldən leksik şəkilçi funksiyasını da yerinə yetirir. Məsələn: Qış gününün *yemişi* oddur (154).

Yemişini ye, ağacını sorma (189), Çig bişincə *pişmiş* haqqə irər (88).

Onu da qeyd edək ki, mənbədə az işlənən - *miş⁴* Azərbaycan dilində söz düzəldici şəkilçi kimi məhsuldar ola bilməmişdir.¹

-ış, - iş, - uş, - üş; Bir çox türk dilləri üçün ortaq olan bu şəkilçi Azərbaycan ədəbi dilində də iki funksiyalı (felin şəkli və leksik şəkilçi) məhsuldar şəkilçi hesab olunur. Lakin Ə.Dəmirçizadə «Dədə Qorqud kitabı»nda - *ış⁴* la düzələn sözlərin az olduğunu qeyd edir.²

Folklor və klassik dilin ən bariz nümunəsi sayılan Xətayi leksikasında da bu şəkilçi ilə düzələn isimlər işlənmişdir.

Biliş qamu mənə yadə döndü.

«Oğuznamə» də - *ış⁴* şəkilçisi vasitəsilə düzələn müxtəlif məzmunlu isimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

---

¹ S.Ə. Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşri, 1960, səh, 98.

² Ə.Dəmirçizadə. Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarının dili. Bakı: API-nin nəşri, 1959, səh, 65.

a) hal vəziyyət adı bildirənlər: eniş, yoquş (62), baqış (80). *Enişdən* yoquş yegdir (62).

b) hərəkət adı bildirənlər: alış, qaçış, yürüş, turuş, toğuş və s. *Yürüş* vardır ki, *turuşdan* betərdür (190), Qutlu gün *toğuşundan* bəllidür (149).

v) şəxs məzmunu bildirənlər: biliş, oynaş; Oynaşına inanan övrət ərsiz qalur (33), Yad vari-gəli biliş olur, biliş varmayu-varmayu yad olur (190).

Taniş mənasında işlənən biliş sözü yuxarıda göstərilən Xətayi şərinə də eyni mənadadır. Biliş sözünün eyni strukturlu taniş morfemi ilə semantik cəhətdən oxşarlığı onların leksik paralelliyinə və mürəkkəbləşməsinə səbəb olub. Nəticədə müasir dilimizdə «taniş-biliş» ikinci tərəfi ayrılıqda işlənməyən mürəkkəb sözdür. Biliş sözünün «Divanü lüğət-it-türk»də və «Qədim türk lüğəti»ndə verilməsi onun daha qədimliyini göstərir (DLT, 94; DTS, 100).

-ır, -ir, -ur, -ür; leksik şəkilçi kimi müasir Azərbaycan dilində qeyri-məhsuldardır. Türkoloji ədəbiyyatlarda bu şəkilçinin mənşəcə daha qədim olan -qır, -kir, -qur, -kür morfemindən törəndiyi qeyd olunur.¹

«Oğuznamə»də bu şəkilçi arxaikləşmiş iki sözdə işlənilib: uyur (yatan, tənəbəl), bilir (bilən, bilici). Qanda isə *uyur* uyuru bulur (155). *Bilir* bülür biliri, bilməz nə bilir, biliri? (78).

-maq, -mək; Türkoloji ədəbiyyatlarda müxtəlif səs variantları ilə göstərilən bu şəkilçinin -maq variantına aid misallar «Oğuznamə»də azdır. Məsələn, *uçmaq* (cənnət), *atmaq*, (çörək), *çomaq*, *mərçimək*, *yemək* və s. (165). Burada «yemək» istisna olmaqla başqa sözlərin tərkibində diferensiallaşma baş vermiş və kök-şəkilçi sərhəddi pozulmuşdur.

---

¹ Н.А. Баскаков. Гаракалпакский язык. т. I, М., 1952, стр. 199.

- **ma**, - **mə**; Mənşəcə - maq² şəkilçisindən törəmiş olan - ma² müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi «Oğuznamə» abidəsində də çox məhsuldar şəkildə işlənib. Lakin bu şəkilçi vasitəsilə əmələ gələn isimlərdə atributivləşmə az, məsdərlik xüsusiyyəti isə çox hiss olunur. Bu da şəkilçi-morfemin törəmə mənşəyi ilə bağlıdır. Məsələn, *qarğıma*, *qazma*, *vermə*, *yağma* (talan), *qaqıtma*, (qarğış), *dəgmə* (hər kəs), *sıtma* (qızdırma). Dərvişlik birdir, iki degil, *Dəgmələr* çəkməz yüki degil (107); *Sıtma* qutlu xəstəliqdir (122). Əsrinə (sərxoş olma); Verəsiyə icənin iki kərrə əsrinəsi olur (182), Loqma şahındır (174), Vermə-rüzi; Vermə tanrı verməsidir (182). Göründüyü kimi yuxarıdakı düzəltmə isimlərdən loqma kök- şəkilçi daşlaşmasına, sıtma, əsrinə, dəgmə isə fonetik və leksik – semantik arxaikliyə uğramışdır.

- **qac²**, - **ğac²**, - **gic**; Bir çox türk dillərində müxtəlif səs variantlarında mövcud olan bu şəkilçi dilimizdə ən passiv şəkilçilərdən sayılır. Fel kökünə və əsasına qoşulur. Abidənin dilində şəkilçinin qapalı saitli variantı - lən şəkilçisi ilə düzələn fellərə qoşularaq atributiv isimlər əmələ gətirib. Məsələn, *Dölängicə* kündə taqsan toğan olmaz (106), Eşəgə ayıtmışlar; nə qatı yürürsən? ayıtmış *bizləngicim* bilür (45).

Bu misallarda *dölängic* - quş adı, *bizləngic* - bizləyən mənasındadır. Müasir Azərbaycan dilində də bu strukturlu isimlər vardır: məsələn, başlanğıc, fırlanğıc və s. «Oğuznamə»də arxaik bir sözdə «gəzic»-ic şəkilçisi işlənib. (Gəzic ya buduna, ya boğazına) (162) – ic şəkilçisi - **ğac²** şəkilçisinin qapalı (- qic⁴) variantının ilk saiti düşmüş şəklidir.¹

- **mc**, - **inc**, - **unc**, - **ünc**; Ədəbi dilimizdə olduğu kimi abidənin dilində də qeyri-məhsuldar işlənib. «Felin növ

---

¹ Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşri, 1960, səh, 102.

(şəxsiz və məchul) və - qac² şəkilçisinin «c» ünsüründən əmələ gələn»¹ - inc⁴ şəkilçisi hərəkət məzmunlu isimlər əmələ gətirir. Məsələn, inanc, gülənc, qazanc və s. Ərgənin *qazancını* it yer, yaqasını bit yer (24). Dilərsən aləmdə dinc olasan, ne verəsiyə verəsən, nə ödənc alasan (105). Eyiligə eyilig *ödünc* kibidir (44).

Bu misallarda *ödənc* ismi dodaq ahənginə uyğun olaraq, həm də *ödünc* şəklində işlənmişdir.

- **maca**, - **məcə**: «Oğuznamə»də - maca² şəkilçisi ilə düzələn bir söz vardır: *Bölməcə* – Anarı oyna, bəri oyna, *bölməcədən* geri oyna (57).

Böl felindən düzələn bu sözə qədim lüğətlərdə rast gəlmədik. Lakin ifadədəki mövqeyinə görə məkan məzmunlu isim olduğu qənaətinə gəlməyə.

- maç; Tutmaç, bozlaşmaç; - Oğlağsız *tutmac* olmaz (66).

Türkoloji lüğətlərdə *tutmaç* qədim türk yeməyi kimi izah olunur (DLT, IV c., 662). Mürəkkəb tərkibli bu sözdə (tut+ma+aç) kök şəkilçi daşlaşması yeni morfemin əmələ gəlməsinə səbəb olub. Belə ki, - *maç* - törəmə mənşəyinə görə -ma² feli isim şəkilçisi və qədim türkcəyə aid aç (aş, as – xörək) leksemindən ibarətdir. - daş şəkilçisi ilə eyni inkişaf strukturu keçirmiş - maç onun qədər məhsuldar olmamış, mənbədə iki dəfə işlənməklə arxaikləşmişdir. Bu morfemin «Dədə Qorqud kitabı»nda da işlənməsi əsasən tələffüz hadisəsi olduğunu göstərir.²

- **am**, - **əm**; Bu şəkilçi vasitəsilə düzələn sözlərə abidənin lüğət tərkibində çox az rast gəlirik. Məsələn: ölçəm (ölçü, qiymət), görükəm; Gülə ki, ölçəm oldu – bir pul bəhasıdır (162).

---

¹ Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşri, 1960, səh, 102.

² Ə. Dəmirçizadə Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarının dili. Bakı: API-nin nəşri, 1959, səh, 66.

Bu şəkilçi Azərbaycan ədəbi dilinin bütün dövrlərində qeyri-məhsuldar olmuşdur.

-ıntı, - inti, - untu, - üntü; Bir çox türk dillərinə nisbətən müasir Azərbaycan dilində məhsuldar olan bu şəkilçiyə abidənin dilində bir dəfə (üyüdü sözündə) təsadüf edirik: *Yaz üyüdü*sü qısa qatıqdır (198).

Bu nümunələrdə işlənən şəkilçi (-ündü) müasir tərkibdən fərqli olaraq cingilti samitlə işlənib.

«Oğuznamə»də – *ündü* variantının işlənməsi bu fonetik formanın daha qədimliyini və Kononovun şəkilçi ilə bağlı fikirlərini təsdiqləyir. Onun fikrincə, morfem törəmə mənşəyinə görə - in⁴ felin növ və - dı⁴ şühudi keçmiş zaman şəkilçisindən ibarətdir.

Fel düzəldən şəkilçilər.

«Oğuznamə»nin lüğət tərkibində qədimliyi və milli orijinallığı ilə seçilən fellərin və onların əmələ gəlməsində əsas rol oynayan leksik şəkilçilərin xüsusi mövqeyi vardır. Belə ki, pəremilərdə nitq hissələri üzrə işlənmə tezliyi və milli xüsusiyyətləri cəhətdən fellər qədər fel düzəldən şəkilçilər də aktivdir. Düzəltmə felləri əmələ gətirən şəkilçilər aşağıdakı mənə qruplarına ayrılır:

- a) adlardan fel düzəldən şəkilçilər
- b) fellərdən fel düzəldən şəkilçilər

Adlardan fel düzəldən şəkilçilər:

- la, -lə; qışla (179), banla (175), işlə (20), arala (60), bağla (54). Türkoloji ədəbiyyatda əsasən elə köməkçi felinin törəməsi kimi qeyd olunan bu şəkilçi mənbədə adlardan fel düzəldən ən aktiv şəkilçilərdəndir.¹

Bu şəkilçi ilə düzələn bəzi fellər müasir dilimizdə işlənsə də, leksik asemantikləşmə ilə köklər müstəqilliyini itirmişdir. Məsələn:

---

¹ S.Ə. Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşri, 1960, səh, 105.

Saqla, bəslə, ağırla, söylə və s. Binə bir *söylə*, birə bin söyləmə (81), Bir ata toquz oğul *bəsləyər*. (81), Toq *ağırlamaq* güc olur (77), Toğru *söyləyəni* toquz para şərdən qovmuşlar (131).

Bu morfemlə düzələn bir çox fellər isə Azərbaycan ədəbi dilində arxaıkləşmiş, lakin digər türk dilləri üçün ümumişləkdir. Məsələn:

ismarlamaq-tapşırmaq, göndərmək; Eşəyin bərk bağla, andan tanrıya *ismarla* (54).

Irlamaq-oxumaq: Hamamda *ırlamaq*, qərıblıqda ögünmək qolaydır (93).

uslamaq – ağıllanmaq: Dəlüyi zəncir *usladur* (108).

bəkləmək – gözləmək: Yazın kölgə *bəkləyənin* qışın unı qar olur (198).

«Dədə Qorqud kitabı»nda da işlənən *ismarla*, *bəklə* felləri müasir Türkiyə türkcəsində işləkliyini qoruyur. Oxumaq mənasında işlənən *ırlamaq* felinin *ır*, *yır* kökü Kaşğarlı divanında «musiqi, mahnı» kimi izah olunur (DLT, IV c., 786).

- **lan**, - **lən**; yenilən, başlan, ağıllan, adlan, qatlan və s. Bu şəkilçi vasitəsilə adlardan qayıdış məzmunlu fellər düzəlmişdir. Aşağıdakı düzəltmə fellər isə fonetik və leksik cəhətdən arxaikliyə uğramışdır: Məsələn:

uyanlan - yüyənlən, buzalan – buzov doğmaq, *yanğulanmaq* – əks-səda vermək, *Əyərlən* – yəhərlən; Əski oynaş *əyərlənmiş*, *uyanlanmış* at kibidir (56), İnək qanda yügürürsə yügürsün, tək evdə *buzalansın* (51), Gənc alan *aldanmaz* (164), Dün ilə yola gedən *aldanmaz* (100), Tağ deyü *yanğulanır* (131).

Səs tərkibi fərqli olan *əyərlən*, *uyanlan* sözləri fonetik arxaizmlərdir. *Aldanmaq* felində isə kökün son, şəkilçinin ilk saiti arasında dissimilyasiya hadisəsi baş vermiş (al+lan-dan) və yazıda sabitləşmişdir. Dilimizdə «alda» felinin olmadığını qeyd edən professor T.Hacıyev

bunu kök-şəkilçidə fono-semantik dəyişmənin daşlaşması kimi göstərir.¹

Leksik arxaizmlərdən buzalan Kaşğarlı lüğətində də «balalamaq, buzov doğmaq» mənasında izah onunub (DLT, IV c., 122).

Əks-səda vermək mənasında işlənən *yanğulan* feli asemantik yanğü mürəkkəb isminə - lan şəkilçisi qoşulmaqla düzəlib. «Dədə Qorqud kitabı»nda da eyni mənada işlənən bu köhnəlmiş söz abidənin izahlı lüğətində yanlış olaraq «yanmaq, alovlanmaq» mənasında izah olunub.²

Şöylə nəərə urdu, hayqırdı kim, tağ və taş *yangüləndi* (KDQ, 101).

- **laş**, - **ləş**; bu şəkilçi mənbədə qeyri-məhsuldar mövqedədir. Məsələn, Heyvan yılaşuraq (iyləşərək), adam soruşuraq (93).

- **al**, - **əl**; Əsasən «olmaq köməkçi felindən törədiyi» qeyd olunan qədim şəkilçiyə əsasən arxaik fellərdə rast gəlirik.³ Məsələn, *qocalmaq*, *uzalmaq*, *bunalmaq* (qəmlənmək), *önəlmək* (sağalmaq) və s. Arxaik önəlmək feli «Divanü lüğət-it-türk»də «öng» sözünə -lən şəkilçisi qoşulmaqla düzəlib. *Önglən*- rənglənmək, xəstəlikdən sonra rəngi yerinə gəlmək (DLT, IV c., 459). Bu fellərdən təkəcə qocalmaq ədəbi dildə sabitliyini qoruyur.

- **ar**, - **ər**; Türkoloqlarımız bu şəkilçini - al² ilə təxminən eyni kök - yuvaya aid edirlər. Belə ki, - al² köməkçi olmaq felindən - ar² isə sinonim olan «ermək» köməkçi felindən yaranıb.⁴ S.Cəfərov bu fikri doğrulayaraq

---

¹ T.İ.Hacıyev. Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı. //Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı: ADU nəşri, 1981, səh, 24.

² «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, səh, 102.

³ М.Казымбек. Грамматика турецкого-татарского языка. Казан, 1846, стр. 175.

⁴ И.А. Батманов. Употербление падежей в киргизском языке. Казань, 1939, стр. 15,

həmin şəkilçilərin eyni sözə qoşularaq sinonim mənə düzəltdiyini onunla bağlayır. Məsələn, sararmaq - saralmaq və s.

Deyilənlərə əlavə olaraq qeyd edək ki, «Oğuznamə»nin dilində də hər iki morfem (- al², - ar²) eyni mənəli fellər düzəldib. Məsələn, önərmək (sağalmaq), önəlmək (sağalmaq)

Aşağıdakı nümunələrdə - ar, - ər şəkilçisi həm sifətdən, həm də isimlərdən hal və hərəkət felləri düzəldib. Məsələn,

a) sifətlərə artırılaraq fel düzəldib: - sararmaq, qarar (maq), ağarmaq, şaşırmaq və s.

b) isimə artırılaraq fel düzəldib: Evərmək (evləndirmək); Uslu sanur sanınca dəlü oğlun evərür (58).

«Dədə Qorqud kitabı»nda da eynilə işlənən *evərmək* feli arxaikləşərək müasir Azərbaycan ədəbi dilində evləndirmək şəklində sabitləşmişdir.

- **ı**, - **İ**, - **u**, - **ü**; arımaq (təmizləmək), qarımaq (qocalmaq), qaqımaq (qəzəblənmək), bayımaq (varlanmaq); Arx *arınar* ad arınmaz (34), Dövlət degilmi *qarıya* (101), *Qaqımaq* qavılda yoq (143), Kişi bir uğurdan *bayımaz* (162).

Səsli ilə bitən *qarı*, *arı*, *qaqı* sözlərində iki sait yanaşı işləndiyi üçün kökdəki sait düşmüşdür. Qədim türkcəyə aid *qaqımaq* arxaik feli qu (söz) köklü sözlərdən olub semantik izini ədəbi dildə işlənən qarğımaq sözündə qoruyur.¹ *Bayımaq* feli isə ədəbi dildə leksik cəhətdən arxaikləşib.

Fellərdən fel düzəldən şəkilçilər

Bu şəkilçilər əvəlkilərdən fərqli olaraq felin milli mühafizəkarlığından irəli gələrək bütün türk dilləri üçün ümumi sabitliyini qorumuşdur. Bu ümumilik göstərir ki,

---

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I c., Bakı: Elm, 1964, səh. 225.

şəkilçilərin yaranma prosesi türk dillərinin ən qədim dövrlərinə aiddir. Məhz qədim və şifahi dil yazısı olan «Oğuznamə»də feldən fel düzəldən şəkilçilər Oğuz qrupu dilləri, xüsusilə Azərbaycan dilinin bütün dövrləşmə normaları ilə müqayisəyə gəlməyəcək dərəcədə sabit və dəyişməzdir. Bu səbəbdən həmin şəkilçilərlə düzələn felləri təhlilə ehtiyac duymadan nümunələrlə düzümünü veririk.

- **il, - il, - ul, ül;** *yayılmaq* (40), *dagulmaq, anılmaq* (65), *urulmaq* (53), *kəsilmək* (81) və s.

- **ın, - in, un, ün;** *bulunmaq* (196), *quşanmaq - silahlanmaq* (48), *saxlanmaq* (46), *gərinmək* (48), *avinmaq - ovulmaq* (59), *saqınmaq - çəkinmək* (59). Oğru haramdan *saqınmaz* (59).

- **ı, - i, - u, - ü;** *sürü, yürü* (104), *dügmək* (44). El üçün ağlayanın gözü yaşı *dügməz* (tükənməz) (44).

- **ır, - ir, - ur, - ür;** məsələn, *qaçıрмаq, toğurmaq, bitirmək, üfürmək* (19), *keçirmək, yügürmək* (51). İnak qanda *yügürürsə-yüğürsün*, tək evdə *buzalansın* (51). Dəlü uslanınca *uslu işini bitürər* (103).

- **dır, - dir, - dur, - dür - t;** məsələn, *güldürmək, geyirmək* (99), *yüklətmək* (141), *ögrətmək* (117), *usatmaq* (65), *gözütmək* (90) və s. Eli kəndinə *usatma* (bezdirmə) (65). Alçaq eşək *yükləlməyə* qolaydır (45). Özünü bilməyənlə *bildürürlər*, cəhan xəlqini ona *güldürürlər* (48). Dinsüzə dinin *bildürmək* öksüzə ton *geyürmək* kibidir (99).

- **dar, - dər, - tar;** məsələn: *göstərmək, döndərmək;* *Eyüməklə eyümək mələmət göstərər* (36), *Sovuq aş buza döndərmə* (127).

- **ar, - ər;** məsələn: *qopar* (71), *çıxar* (61), *sapar - azdır* (101), *dəpərt - tərət* (41) və s. Dəlüyə *dəpər* de varsın ol dəxi sana *sapardur* (101), *Açla işləmə, toqla dəpərtmə* (təpətmə) (41).

- **iş, - iş, - uş, üş;** *yetiş* (77), *yapış* (88), *bərkiş* (102), *savaş* (60), *tolaş* (133), *söyləş* (39), *yaraş* (49) və s. Bir əql qanğı birinə *yetişsün* (77), *Ət nə qədər arıq isə, ətmək*

üstündə *yaraşır* (49), *Savaş uruş* urun ucundan ayrılma (60),
Tonuza çələbi demə çalayı *tolaş*.

- **sa**, - **sə**; aqsa, Eşək qulağından *aqsamaz* (56). Bu
şəkilçi təkcə bir sözdə təsadüf olunur.

- **it**, - **it**, - **ut**, **üt**; qorkut, sorut - (soruş), uyut- (yadır)
(191). Ruspiyi *qorqutma* (110); Sana bir sorudana sən iki
sorut (116).

- **ük**. Mənbədə bu şəkilçi bir sözdə işlənilib: Görnükül
(mək) - *Qəza görnükülməz*. (143). Güman edirik ki, bu
morfem tələffüz hadisəsi olduğu üçün danışıq leksikasında
daha çox müşahidə olunur. *Bu kənd uzaxdan nə qəşəx'
görükür* (Naxçıvan şivəsi).

Gözəl *görükürsün* qoca dünyaya,

Palıddan yoğrulmuş damari dağlar (Axısqa
folkloru).

Göründüyü kimi, feldən fel düzəldən ən məhsuldar
və qədim şəkilçilər eyni funksiyası və səs tərkibi ilə
«Oğuznamə»nin söz yaradıcılığında fəal iştirak etmişdir

Zərf düzəldən şəkilçilər

«Oğuznamə»nin lüğət tərkibində zərf düzəldən
şəkilçilər içərisində ən məhsuldar olanlar aşağıdakılardır.

- **arı**, - **ari**; Türkoloji ədəbiyyatlarda bu şəkilçinin
məkan məzmunlu müstəqil qoşmadan törədiyi və inkişaf
prosesində müxtəlif səs variantlarının formalaşması qeyd
olunur. Məsələn, - arı, - əri, - rı, -ri, - ra, - rə və s.¹

«Oğuznamə»də bu arxaik morfenin müxtəlif səs
tərkibində işləndiyi çoxlu sayda söz vardır: *Anarı* oyna, *bəri*
(bura) oyna, bölməcdən *geri* oyna (57). Balıq nə dəklü
suda isə iki gözi *tışradadır* (77).

---

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: ADU-
nun nəşri, 1990, səh, 185.

Bu misallardan, «zaqda, o tərəfdə mənasında işlənən *anarı* və kənar, eşik mənasında işlənən *tıyra* sözləri leksik-semantik cəhətdən arxaıkləşmişdir. Digər nümunələrdə isə şəkilçinin asemantikləşməsi kök-morfem daşlaşmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə bu sözlər (geri, bəri) müasir dildə sadə mövqeyə düşmüşdür.

- **ın**, - **in**, - **un**, - **ün**; Adlara qoşularaq zaman məzmunlu zərflər əmələ gətirir. Müasir dilimizdə *dünən* – *dünün* sözündə daşlaşan bu qədim şəkilçini milliləşmə mərhələsində tədricən - da, - də şəkilçisi əvəz etmişdir..

«Oğuznamə» də isə - ın⁴ şəkilçinin işlənmə dairəsi genişdir. Məsələn, yazın, qışın, simizin (yağlananda), dünün, quşluğun və s.

Yazın kölgə bəkləyənin *qışın* unı qar olur (198), *Balığın* başı *simizin* tatlı olur (78); *Sabah* iştahı *quşluğun* bulunmaz.

Bu qədim zərf şəkilçisi leksik-semantik funksiyasını itirərək sadə zərflərdə izini saxlamışdır.

Alınma şəkilçilər hesabına düzələn sözlər.

«Oğuznamə»nin alınma leksikasında əslə sadə sözlərlə müqayisədə düzəltmə söz və şəkilçilər olduqca azdır. Onu da qeyd edək ki, minillik milli mentalitetimizin və təfəkkürümüzün məhsulu olan ifadələrdə bu halın olması təbiidir. Çünki qədimlərə getdikcə dilimizin genetik xüsusiyyətləri daha saf və qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

«Oğuznamə»nin söz yaradıcılığında aşağıdakı ərəb-fars mənşəli şəkilçilər vasitəsilə yaranan düzəltmə sözlər işlənmişdir:

- **at**, - **ət**, - **t**; Ərəb dilindən keçən bu şəkilçi cəmlilik məzmununu bildiren Azərbaycan dilində - lıq⁴ şəkilçili sözlərə uyğun mücərrəd və ya konkret isimlər əmələ gətirir. Məsələn: Varmaq *iradət* ilə olur, getmək *icazət* ilə olur (183), Həqiqət səni bin istər nəsibin (181)

- **ı**, - **i**; Ərəb mənşəli bu şəkilçi isimlərə qoşularaq sifət əmələ gətirir. Məsələn, Var yuzi *barcını* dır (barcın –

ipək kimi), yoq yüzü yağıdır (183). *Kəlbəngi* (kəlbəng – vəhşi arı) gəlin olmaz (165).

- **na**; Dilimizdəki - sız⁴ şəkilçisinin sinonimi kimi çıxış edən – *na* isimdən sifət düzəldir. Məsələn, Gələcək nəsnə gəlür çaru – *naçar* (160); *Nakəslə* cəmərdin xərci birdir (180).

- **kar**; Fars mənşəli olub, şəxsin hərəkət və xasiyyətlə bağlı atributiv isimlər düzəldir. *Tamahkar* dünyada olduqca önməz (129).

- **zadə**; Fars mənşəli bu şəkilçi mənbədə atributiv isimlər əmələ gətirib. Məsələn, *Halalzadə* bazar edər, *haramzadə* bozar (92).

- **ban**; müasir dilimizdəki - çı⁴ şəkilçisinə uyğun iş, peşə sahibini bildirir. Məsələn, Dün uzunun pasiban bilür (Gecənin uzunun gözətçi bilür) (102).

- **dar**; semantikasına görə mənsubiyyət və xüsusiyyət bildirən bu şəkilçi şəxs məzmunlu isim düzəldib. Məsələn, *dizdar* – qala sahibi. Soruqları hisarın *dizdarı* çıxma (Soruqlan hasarın sahibi çıxma) (126).

Burada şəkilçinin qoşulduğu *diz* sözü də fars mənşəli olub, qala mənasındadır (DLT, I c., 628).

- **xana**; fars dilində müstəqil söz olan (*xanə* – ev) bu şəkilçi dilimizdə adlardan məkan məzmunlu isim düzəldir. «Oğuznamə» də bu mənada bir söz işlənib. *Meyxanə* el evidür (178).

«Oğuznamə»nin lüğət tərkibində alınma söz və şəkilçilər vasitəsilə yaranan düzəltmə sözlər, demək olar ki, yuxarıdakılardan ibarətdir. Qeyd edək ki, bu şəkilçilərin müasir dildəki semantik vəzifəsi və məhsuldarlığı da «Oğuznamə» də olduğu kimidir.

Söz köklərində daşlaşan şəkilçilər.

«Oğuznamə»nin lüğət tərkibi o qədər zəngin və eyni zamanda qədimdir ki, arxaikləşmiş orta q türk-oğuz elementlərini və onları formalaşdıran morfoloji əlamətləri

müəyyən mərhələdə budaqlanan Azərbaycan dilində, demək olar ki, müşahidə etmirik.

Belə morfemlərin yaranış yaşı bəlli olmayan Oğuz atalar sözlərində mövcud olması təbii hal sayılmalıdır. Türk dillərinin tarixi leksikologiyasında qədim və arxaik şəkilçilər adı ilə izah olunan bəzi morfemlər «Oğuznamə»də ilkin leksik-semantik funksiyası və müxtəlif işlənmə tezliyi ilə müşahidə olunur. Bunlardan ən aktiv olanı atributiv və substantiv məzmunlu sözlərin tərkibində müşahidə olunan - *ağ₂* - *əgü* şəkilçisidir. Məsələn: buzağ₂ (buzov), qarağ₂ (kor), qırağ₂ (qırov), küyəğ₂ (kürəkən), birəğ₂ (biri), biləğ₂ (bülöv, yeyə daşı) və s. Kişi qocalıcaq *buz₂əğ₂* gütdürürlər (163). *Qarağ₂* qutsuzu bir düşdüyü yerə bir də düşər (144). Qış göz₂ü qırağ₂ olur (155). *Küyəğ₂* qayınata torpağındandır (166). *Birəğ₂* əli yüzündə olmasın dersen, dilini tut (82).

Türkoloqlar tədqiqatlardan bu nəticəyə gəlmişdir ki, müasir türk dillərində müxtəlif morfemlərə diferensiallaşan - *ağ₂* şəkilçisi tarixən isim, sifət və bölgü sayları əmələ gətirmişdir.¹ Mənbədən gətirilən nümunələr bu fikri bir daha doğrulayır. Asemantikliyə uğrayan - *ağ₂* şəkilçisi müasir dildə daşlaşan kök-morfemlərdə - *öv*, - *ov* şəklində işlənməkdədir (buzov, qırov və s.).

Fərqli səslənən kürəkən sözünü mərhum dilçimiz V.Aslanov eyni kök-morfemin monqol dilinə aid inkişaf «variantı» hesab edir.² Qeyd edək ki, dialekt şivələrimizdə işlənməkdə olan *giyəv* sözündə isə kök-morfemin morfonoloji inkişafı eynilə izlənilir.³

---

¹ B.Atalay Türk dilində ekler və kökler üzerine bir deneme. İstanbul, 1942, səh, 23.

² V. Aslanov Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. Bakı: Elm, 2003, səh, 80.

³ Ə.A. Quliyev Orxon-Yenisey yazılı abidələri leksikasının Azərbaycan dili dialekt və şivələrində bəzi izləri. //Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri. ADU-nun məq.məc. Bakı, 1984, səh, 93.

Ədəbi dildən fərqli şivələrdə işlənən qaroy (qarağu) sözündə – *oy* ünsürü, - *ov*, - *öv* morfeminin tələffüz variantıdır.

«Oğuznamə»nin söz yaradıcılığında daha bir arxaik şəkiliyə rast gəlirik.

- **ıl**, - **il**, - **ul**, - **ül**; feldən sifət düzəldən bu şəkiliçi Qədim türk lüğətində qeyri-məhsuldar şəkiliçi kimi verilir (656). Kononov həmin şəkiliçini müasir türk dilində aktiv olan - *al*, -*el* (genel, özel və s.) şəkiliçisinin ən qədim variantı hesab edir. (yeşil, kızıl).¹

«Oğuznamə» də bu şəkiliçi həm «sək» (səkmək-sıçramaq) felindən, həm də *us* (ağıl) ismindən sifət əmələ gətirib. Məsələn: *səkil*, *usul*; *Sək* feli bəzi tarixi mənbələrdə - *ıl*⁴ şəkiliçisinə sinonim olan - *raq*² morfemi ilə işlənmiş (səkrək) və hər iki məqamda arxaikləşmişdir.² *Şəkil* keçiyə toquz çoban gərək (116), Verdüginə şürkü qıl, olma *füzul*, Asıla mənə budur, bəklə *usul* (183).

Müasir Azərbaycan dilində bu şəkiliçi arxaikləşmiş, yaşıl sözündə isə izini saxlamışdır.

Belə sözlərdə kökün və ya şəkiliçinin asemantikliyə uğraması söz tərkibinin daşlaşmasına və sadələşməsinə səbəb olur. «Oğuznamə»də işlənən bir çox sözün tərkibində arxaikləşən şəkiliçiləri müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, *yelpərmək* (əsmək), *iyəvən* (yaxşı, çalışqan), *qoltuq*, *ərgən* (yeniyetmə, oğlan) *oğraq* (biçin), *əgrək* (əkin) (59), *ərən* (igid, qoçaq) və s.

---

¹ A.Q.Eyvazov Çağdaş oğuz qrupu türk dillərində sifətin morfoloji yolla inkişafı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, səh. 35-38; Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М., 1959, стр. 146.

² Ə.Tanrıverdiyev. Türk mənşəli antroponimlər. Bakı: ADPU-nun nəşri, 1996, səh.53.

Sintaktik üsulla söz yaradıcılığı

Məlumdur ki, dilimizdə yeni məna məfhumların adlandırılmasında ikinci əsas üsullardan biri də sintaktik üsuldür. Bu üsulla yaranan mürəkkəb sözlər ən azı iki sözün birləşməsindən ibarət olur. Azərbaycan dilində mövcud olan mürəkkəb sözlərin düzəltmə sözlərə nisbətən işlənmə dairəsi və imkanları məhdud olsa da əslində morfoloji üsulla sözlərin əmələ gəlmə prosesi sintaktik üsulla olan bu prosesin davamı olub, ondan törəmiş və ondan sonra meydana gəlmişdir.¹

Deməli dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində qədim rola malik olan leksik-sintaktik üsul ədəbi dilin bütün tarixi dövrlərində istifadə olunmuş və dilimizin daxili qanunlarına uyğun inkişaf etmişdir. Bu inkişaf xüsusiyyətlərini qədim türk yazılarından başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilinin bütün dövrlərinə aid yazılı mənbələrdə işlənmiş mürəkkəb sözlərin təhlili çox aydın göstərir.

Son dövrlərin əlyazması olsa da, ideya və üslubundan irəli gələrək qədim dil faktorlarını özündə əks etdirən «Oğuznamə»də çox sayda işlənmiş mürəkkəb sözlərin leksik-grammatik əlamətləri müxtəlifdir.

Belə ki, müasir dil prinsiplərinə əsasən istər mürəkkəb sözlərin əmələgəlmə yolları, tərəflərin semantik əlaqəsi, komponentlərin quruluşu və mənşəyi ilə bağlı təhlillər dildə sabitləşmiş və arxaikləşmiş vahidlər əsasında aparılmışdır.

Bu bəhsdə mənbədə işlənmiş bütün mürəkkəb sözlər nitq hissələrinə görə təsnif olunmuş müasir tədqiqat prinsiplərinə əsasən semantik əlaqə, üsul, qrammatik quruluş və mənşə cəhətdən təhlil olunaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır.

---

¹ S.Ə. Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşri, 1960, səh, 26.

Mənbədə əsl Azərbaycan türk mənşəli sözlərdən ibarət olan mürəkkəb isimlər müxtəlif üsullarla əmələ gəlmişdir.

a) Müxtəlif mənəli iki sadə sözün birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb isimlər: *Ayaqqabı* dar olıcaq cəhan genliyi neyləsün (39). *Kuyəgü qayınata* torpağındandır (166). *Sacayaq*, ərgən burnunadır (123). *Yumuş oğlanın* (elçi) əgləndigi xeyirdir (200). *Subaşı* (qoşun başçısı) ilə irişən yurtdan çıxar (117).

b) Sadə köklü sinonimlərdən düzələnələr: altun-inci (120), əm-səm (63), arpa-buğda (59), duz-ətmək, ata-ana (42), oğul-qız (56) və s.

c) Düzəltmə köklü sinonimlərdən düzələnələr: məsələn, kölə-qaravaş (81), qonuğu-qoyuluşu (106) və s.

ç) Antonim mənəli sözlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər mənbədə daha çoxdur: məsələn, sağlıq-sayruluq (123), ölüm-dirim, alacaq-verəcək (29), eyilik-yavuzluq və s.

d) İkinci tərəfi ayrılıqda işlənməyən sözlər: məsələn, *Buçuqlu armudun nə sapı-supu?* (82), *Tana-tolubu* qalmaya öküzlə (32).

Alınma sözlərin iştirakı ilə əmələ gələn mürəkkəb isimlər. Belə isimlər «Oğuznamə»də çox deyil. Lakin hər iki tərəfi alınma sözlərdən ibarət olan mürəkkəb isimlərə nisbətən birinci tərəfi alınma sözlərdən ibarət olan mürəkkəb isimlər sayca daha çoxdur.

Ərəb-fars mənşəli mürəkkəb sözlərə aid misallar bunlardır: *Haqtəala* qulunu qəhr ilə daim qaramaz. (94). *Meyxanə* (şərab içilən yer) el evidür (178). *Sərxoş* gördüünə ulaşır (115).

Tərəflərindən biri alınma sözlərdən ibarət olan mürəkkəb sözlər. Belə mürəkkəb sözlər abidənin dilində aşağıdakı nümunələrlə səciyyəli: *Yad oldur ki, bun dəmində* ola yar (192). *Sabah iştahı quşluğun bulunmaz* (128). *Devlet yegdir əqldən-usdan* dəxi (105).

Bu mürəkkəb sözlərdən təkcə «bun dəmi» müasir dildə işləkliyini itirmiş, əql-us sözü isə şifahi danışmada fonetik dəyişikliyə uğrayaraq «ağıl-huş» kimi işlənməkdədir.

Mürəkkəb sifətlər.

1. Eyni sifətin təkrarı ilə əmələ gələnlər: məsələn, *Ulu-ulu* tağları keyiklər bilür (31). *Uzaq-uzaq* yer salımın yollar bilür (30).

2. Sadə isim və sayla düzəltmə sifətin birləşməsindən əmələ gələnlər: məsələn, *öküz buynuzlu* inək sudsüz olur, *inək buynuzlu* öküz gucsüz olur (27). İssi (sahibi) aqçasın istiyicək *canalıcı* sandum (183). Buçuq gilə taxıla nə *iki gözlü* dəgirmən gərək (74). Hər kişinin *bir dürlü* halı var (184). *İki könüllu* olma (41).

Bu mürəkkəb sifətlərdən «bir dürlü» bir cür kimi müasir dilimizdə işlənməkdədir.

3. Antonim və ya müxtəlif mənalı düzəltmə sifətlərin birləşməsindən düzələnlər: məsələn, El *baylu - yoxsullu* olur (190), El sərrafdır: *eyüyi-yathuyı* bilür (41) *Uzunayaqluya* inanmaq olmaz (24).

Bu antonim mənalı mürəkkəb sifətlər müasir dilimizdə arxaikləşmişdir.

4. İkinci tərəfi ayrılıqda işlənməyən mürəkkəb sifətlər. Məsələn: Əmə-səmə inanma, *əmsiz-səmsiz* (dərmanşız) də qalma (63), *Əgri-bügri* yol toğrulur (53).

Qədim türkcəyə aid *əmsiz-səmsiz* sözü Kaşğarlı lüğətində dava-dərman mənasında izah olunmuşdur. «Əm-səm-dərman» (DLT, IV c., 407). «Oğuznamə»də həm mürəkkəb isim, həm də sifət kimi işlənən bu söz müasir ədəbi dildə arxaikləşmişdir. *Əgri-bügri* sifəti isə müasir dildə səs dəyişməsi ilə (əyri-üyrü) işləkliyin qoruyur (ADİL, I c., 401).

5. Abidənin dilində başqa dillərdən alınan sözlərlə düzələn mürəkkəb sifətlərə təsadüf etmədik.

Mürəkkəb zərflər.

«Oğuznamə»nin dilində olan mürəkkəb zərflər əmələ gəlmə üsullarına görə o qədər də zəngin deyil. Belə ki, təkcə bir pəremidə II növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşan «günaşırı» və birinci tərəfi çıxışlıq hal, ikinci tərəfi yönlük hal şəkilçili «gündən-günə» mürəkkəb zaman zərfinə rast gəlirik. Məsələn, *Gündən – günə* dügün olsa, *günaşırı* bayram olsa (167).

Mürəkkəb fellər

Azərbaycan dilində qədimliyi, milli mühafizəkarlığı və zənginliyi ilə fərqlənən fel nitq hissəsi uzun zaman dilçiliyimizin tədqiqat obyektinə olmuş və geniş şəkildə öyrənilmişdir¹. Lakin mürəkkəb fel məsələsində müxtəlif yanaşmalar, ziddiyyətli fikirlər ortaya çıxmışdır. Belə ki, bir qrup dilçilər mürəkkəb fellərin ad və köməkçi fel əsasında düzəldiyini qəbul edir, ikinci qrup dilçilər isə bunu leksik deyil, qrammatik forma hesab edirlər². Tədqiqatın əsas obyektinə odmadığını nəzərə alaraq mövzunun geniş şərhinə yer vermir və «Oğuznamə»də işlənən analitik felləri müasir prinsiplər əsasında seçib leksik-semantik cəhətdən təhlil edirik. Qeyd edək ki, analitik ad+fel strukturunun formalaşmasında isim və sifət əsas rol oynayır. Mənbədəki

---

¹ Müasir Azərbaycan dili. II c., Bakı: Elm, 1980, səh, 190; H.Mirzəyev Azərbaycan dilində fel. Bakı: Maarif, 1986; M.Hüseynzadə Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, səh, 147; F.R.Zeynalov. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II c., Bakı: ADU-nun nəşri, 1975, səh, 29.

² T.İ Hacıyev., E.İ. Əzizov Azərbaycan dilində mürəkkəb fel məsələsinə dair. BDU-nun məq.məc. Bakı, 1989 səh, 9; Q. Bağırov. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: Maarif, 1971, səh, 137; R. Rüstəmov Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı: AEA nəşriyyatı, 1965, səh, 154; F.R.Zeynalov. Türk dillərində mürəkkəb fel problemi. //Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Bakı: ADU-nun nəşri, 1983, səh, 5.

felləri birinci tərəfin kateqorial ifadə vasitəsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırırıq:

Ad və fel struktrunda yaranan mürəkkəb fellər.

Məlumdur ki, mürəkkəb fellərin yaranmasında mənşəcə milli sözlər əsas rol oynayır. Belə ki, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasında alınma mürəkkəb fel termini işlədilməyib. Lakin müəyyən dövrlər ərəb, fars dillərinin təsiri ilə leksikamıza daxil olan alınmalar (xüsusilə adlar) mürəkkəb fellərin əmələ gəlməsində birinci tərəf kimi istifadə olunmuşdur. Ərəb-fars sözlərinin felləşməsində isə həlledici ünsür Azərbaycan dilinin köməkçi felləri olmuşdur.¹ Qeyd edək ki, dilimizdə köməkçi fellər hesabına yaranan mürəkkəb fellər, başqa quruluşlu fellərə nisbətən daha məhsuldardır. Bu xüsusiyyət «Oğuznamə»də də özünü göstərir. Adlar və köməkçi fellərdən düzələn mürəkkəb fellər hər iki tərəfi müstəqil fellərdən düzələn mürəkkəb fellərdən daha çoxdur. Birinci qisim fellərin istər tərkib hissələri, istər də quruluş xüsusiyyətləri müxtəlifdir.

Birinci tərəfi ad, ikinci tərəfi müstəqil fellərdən ibarət olan mürəkkəb fellər «Oğuznamə»nin lüğət tərkibində kifayət qədər vardır. Belə sözlərdə müstəqil fellər semantik cəhətdən isimlə monolitləşir və əvvəlki mənasından uzaqlaşaraq məcazlaşır. Birinci tərəfi ifadə edən isimlər isə əsasən türk, yaxud da alınma sözlərdən ibarət olur. Məsələn:

Verdügin bilür isən dəxi verə, bilməz isən, anı da ala, həm boynuna *sillə vurə* (183), Yoxsul tanışməndin *sözü keçməz*. (195), Bir kişinin adı çıqıncayadək *gönü çıxar* (77), Birəgü əli yüzündə olmasın dersen, *dilini tut* (83), Türkə üz

---

¹ H. Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: ADU-nun nəşri, 1990, səh, 132.

vermə kim cahanı yıqar (85), Çirkinə gözəl desən, *quyruq bular* (88), Ağ ata qulluq edənin *yüzi ağarmaz* (95) və s. könül vermək – (sevmək, istəmək). Yovaya (layiqsiz) *könül vermə* (189).

Bu fellər türk mənşəli isimlərlə fellərin semantik bağlılığı nəticəsində düzəlib. Məcəzi mənə ifadə edən həmin fellər «Oğuznamə»dən əvvəl və sonrakı dövrlərin yazılı və şifahi dilində tez-tez təsadüf olunan nümunələrdir.

Birinci tərəfi alınma söz və müstəqil fellərdən düzələn mürəkkəb fellər az sayda işlənmişdir.

Oruc tutmaq- ac qalmaq: - Ayı gör *oruc tut*, ayı gör bayram et (48).

Can bəsləmək –özünü qorumaq: Ata binmək can üstündə can bəsləməkdir (55).

Can vermək- ölmək: İllətlə dirilən möhnətlə *can verər* (137).

Dərd görmək- xəstələnmək: Sədəqə verən əllər *dərd görməsin* (127).

Xoş gəlmək- bəyənmək: Hər kişiyyə bir tamaşa *xoş gəlir* (186).

Salam vermək- salamlamaq. Səlitəyə (abırsıza) *salam ver keç* (113).

Salam almaq-salamlamaq. Yenilə bay olan *salam almaz*. (189).

Birinci tərəfi adlardan, ikinci tərəfi köməkçi fellərdən düzələn mürəkkəb fellər.

Bəhsin əvvəlində də qeyd etdiyimiz kimi, köməkçi fellərin mürəkkəb fel yaradıcılığında rolu çox genişdir. Qılmaq, etmək, eləmək və olmaq köməkçi felləri alınma və öz sözlərimizə qoşularaq çox sayda mürəkkəb strukturlu fel əmələ gətirir ki, belə sözlərə bütün dövrlərin yazılı mənbələrində təsadüf etmək mümkündür. Bu tip fellərdə işlənən türk mənşəli sözlərin əksəri arxaikləşmişdir.

Olmaq feli ilə: **qaranu ol**- qaranlıq ol. Çıraq dibi qaranu olur (91).

Sayru olmaq-xəstə olmaq. Səndən ötrü sayru olançun sən öl (113).

Eyü olmaq-yaxşı olmaq. Yavuz gün eyü olur, yavuz adam eyü olmaz.

Dinc olmaq - sakitləşmək. Dilərsən dinc olasan, nə verəsiyə verəsən, nə ödənc alasan (105).

Sağlıq olmaq-şükür etmək dua etmək. Sağlıq olsun, aski qussə ilə yatduğumuz yoq (127).

Yavuz olmaq – pislilik etmək. Eyü dostunla yavuz olma (66).

Gərək olmaq – lazım olmaq. Ulu sevilmə adam adama gərək olur (66).

Boyun olmaq – sözləşmək. Borcun yoq isə, boyun ol (83) və s.

Eyləmək feli ilə: *Güc eyləmək – dalaşmaq, zor etmək. Gücün yetdüyünə güc eylə* (169),

Lağ eyləmək – məsxərəyə qoymaq. Xaratun (zarafatcılı) bərişdiğınla lağ eylə.

Tuş eyləmək – rastlaşdırmaq, görüşdürmək: Hər kişişi bir işə tuş eyləmiş (186).

Yarağ eyləmək – hazırlaşmaq. Diriligündə ölüm yarağı eylə, sağlığında xəstəliq yarağı eylə (98).

Etmək feli ilə: *Calaq etmək – peyvənd etmək. birləşdirmək: Calaq etmək əl zəhmətidir* (88).

Yavuz etmək – pisləmək: Bəgi el yavuz edər, qışı yel yavuz edər (71).

Assı etmək – fayda olmaq: Qorqaq bozırqan assı etməz (153) və s.

Qılmaq feli də «et-eylə» fellərinin sinonimi kimi XVIII əsrin sonlarına qədər bütün dil materiallarında işlənmiş bundan sonra istifadə dairəsi zəifləmişdir. «Oğuznamə»də *qılmaq* feli üç mürəkkəb sözün tərkibində işlənmişdir.

Assı qılmaq – fayda etmək: Son peşmanlıq *assı* qılmaz (122). Burada komponentlərin hər ikisi türk mənşəli arxaik sözlərdir.

Dua qılmaq – yalvarmaq, səcdə etmək. Ərənlər nəqdə *dua* qılmuşlar (45). Yenmədik aşa *dua qılınmaz* (189).

Şükür qılmaq – razılıq etmək. Verdüginə *şükür qıl*, olma füzul (183).

Ədəbi dildə «etmək» feli ilə sabitləşən bu fellərin birinci tərəfi (*dua*, *şükür*) ərəb-fars mənşəlidir.

Birinci komponenti alınma, ikinci komponenti köməkçi fellərdən düzələn mürəkkəb fellər abidənin dilində nisbətən məhduddur.

Olmaq feli ilə:

Nəsib olmaq – qismət olmaq: *Nəsib olmayınca* basub ölməz (180).

Qane olmaq – yetinmək. Dəvəcə qalağına *qane ol* (105).

Arif olmaq – hər şeyi bilmək: *Arif ol* suyu talib iç (137).

Payıdar olmaq – daimi olmaq: Baş gedəcək *payıdar olmaz* ayaq (77) və s.

Eyləmək feli ilə:

Qanun eyləmək – qayda qoymaq; Qan ilə *qanun eyləmə* (144).

Xoş eyləmək – sevinmək. Anın ilə könlünü *xoş eyləmiş* (186).

Hazır eyləmək – hazırlamaq: Köpək ilə qardaş oquşma, oquşarsan, miçə gün *hazır eylə* (164).

Möhtac eyləmək – asılı olmaq: Allah sağ gözü sol gözə *möhtac eyləməsün* . (19).

2. Hər iki komponenti fellərdən ibarət olan mürəkkəb fellər. Məlumdur ki, mürəkkəb fellərin zənginləşməsində ən qədim üsullardan biri də müstəqil fellərin birləşməsidir. Belə fellərin birinci tərəfi feli bağlama şəklində (xüsusilə - a² şəkilçisi) ikinci tərəfi isə felin təsriflənən əmr və xəbər

formalarında olur. Əvvəlki fellərdən nisbətən qeyri-məhsuldar olan bu forma Qədim türk yazılı abidələrində işlənməklə uzaq keçmişə malik olduğunu, lakin zaman keçdikcə mövqeyinin zəiflədiyini ifadə edir. *Tabğaç kağanka ilin törüsün alı birmiş* (Tabğac xanlığının elini dövlətini geri almış).¹

Bu növ mürəkkəb fellər bütün dövrlərin ədəbi bədii dil nümunələrində müəyyən dərəcədə işlənmişdir. Məsələn,

Qırq bin ər yağt gördümsə, qıya baqdım (KDQ, 117).

Heyrət gözü ilə baxa qaldı (Füzuli)

Gördüm üzünü çü baxa qaldım (Xətai)

Folklor dilinin yazılı nümunəsi olan «Oğuznamə»də də belə fellər kifayət qədər ifadə olunmuşdur.

Ulayu qalmaq: - ulaya-ulaya qalmaq (məcazi mənada), çarəsiz qalmaq. Ulular sözün tutmayan *ulayu qalar* (59).

Çıqa gəlmək – çıxıb gəlmək: Nəсібində var isə qaşığına *çıqa gələ* (181).

Qıpa qoymaq – qapamaq, gözünü qırpmaq: Varduğun evdəkilər əgər qarağuyusa, sən də bir gözünü *qıpa qo* (182).

Qoyu vermək – buraxmaq, əlindən qoymaq: Yunluyu basarlar, yunsuzu *qoyu verirlər* (192)

Sürüyü bilmək – sürüyə bilmək: İti öldürən *sürüyü bilür* (32).

Bu, tərz məzmunlu mürəkkəb fellər müasir dildə arxaıkləşmiş yalnız bəzi dialekt – şivələrdə az-az təsadüf olunmaqdadır. Eyni strukturlu mürəkkəb felləri bugün ədəbi dilimizdə morfoloji əlaməti dəyişmiş vəziyyətdə (feli bağlama şəkilçisi ilə - a², - 1b⁴) müşahidə edirik. Yəni, «bəzi - 1b, - ib, - ub, - üb şəkilçili feli bağlamalardan sonra əsasən

---

¹ Ə.C. Şükürlü Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, səh 117.

gəlmək, qalmaq və bu kimi hərəkət tərzii tələb edən fellərin əlavəsilə mürəkkəb fellər düzəlir. Məsələn, çapıb gəlmək, axıb gəlmək, donub qalmaq və s.»¹.

Göründüyü kimi, «Oğuznamə» nin lüğət tərkibini zənginləşdirən fellərin təhlili bir daha təsdiq edir ki, həmin vahidlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinin ən qədim və sabit olan leksik qatını təşkil edir. Milli mühavizəkarlığını bütün dövrlərdə və dövrlərin təfəkkür məhsulu olan «Oğuznamə»də qoruyan bu fellərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan dilində də ümumişləkdir.

---

¹ Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşri, 1960, səh, 177.

III. SÖZLƏRİN SEMANTİK QRUPLARI

İctimai hadisə olan dilin hər bir vahidində, o cümlədən sözdə tarixi inkişafın izləri müşahidə olunur. Yəni zamanla sözün həm mənə, həm də formasında dəyişiklik baş verə bilər. Bu inkişaf xüsusiyyətləri tarixi abidələrdəki sözlərin diaxron üsulla təhlilində daha aydın nəzərə çarpır. Bu cəhətdən «Oğuznamə»nin lüğət tərkibinin semantik təhlili maraqlı və yenidir.

Çoxmənalı sözlər

Azərbaycan dili zəngin qrammatik və leksik-semantik quruluşa malik olduğu üçün, «söz və onun mənə qabığı» məsələsi dilçiliyimizin bütün dövrlərində aktual olmuş, leksikoloqların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.¹ Dildə hər bir sözün mənası vardır. Lakin hər leksik vahidin mənə dərinliyi, çaları eyni deyil. Tək bir mənə ifadə edən sözlər təkmənalı (monosemantik) sözlər adlanır. Bir məfhumun müxtəlif mənə çalarlığını ifadə edən sözlərə isə (polisemantik) çoxmənalı sözlər deyilir.²

Dildəki sözlərin az qismi təkmənalıdır. Məsələn, terminlər, bəzi onomastik vahidlər və adi danışmaq sözlərinin bir qismi (tənlik, süjet, leksika, Bakı, Araz, Kəpəz və s.) təkmənalı sözlər sayılır.

Dilin inkişaf strukturu göstərir ki, təkmənalı sözlər çoxmənalılığa meyillidir.³ Yəni çoxmənalılıq bir mənaya malik sözün sonradan bir neçə əşya, keyfiyyət bildirmək xüsusiyyətləri kəsb edərək çoxlu mənalar ifadə etməsidir.

Çoxmənalı sözlərdə sözün mənə çalarlığı nə qədər zəngin olsa da, bunlardan biri ilkin-əsas, digərləri isə ondan

---

¹ H.Həsənov Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, səh, 15; A.Qurbanov Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, səh, 275; Müasir Azərbaycan dili. I c., Bakı: Elm, 1978, səh, 114.

² S.Ə. Cəfərov Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1982, səh, 17.

³ Müasir Azərbaycan dili. I c., Bakı: Elm, 1978, səh, 141.

törəmə mənələrdir. Və bu mənə çalarları fikrin ifadəsində dəqiqləşir, yəni sözün müxtəlif mənələrə malik olmasına baxmayaraq, məhz mətn onun real mənasını konkretləşdirir.¹

Çoxmənalılıq bütün türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də hələ qədim dövrlərdən mövcud olmuş və dilimizin qanunauyğunluqlarından birinə çevrilmişdir. XVI-XVII əsrin yazılı nümunəsi olan «Oğuznamə»də də çoxmənalı sözlərə aid onlarla misal vardır. Həmin misallar kəmiyyət etibarilə daha çox ismə, sifətə və fələ aid olduğu üçün bu nitq hissələri üzrə qruplaşdırmağa çalışdıq:

İsmlərdə çoxmənalılıq nisbətən azdır və bunlar əsasən insan orqanizminin adları və oxşar funksiyalı sözlərdən ibarətdir. Məsələn:

Yüz: – Əl əli yuvar, iki əl yüzi yuvar (47). 2. Şərait-güzəran mənasında: Allah yüzi yoxsulluğun göstərməsin (19) (Allah yoxsulluğun üzün göstərməsin). 3. Abır, həya mənasında: Ər öldür ki, yüzi suyun satın ala.

Göz ; – 1.İnsan, şəxs mənasında: Allah sağ gözü sol gözə möhtac eyləməsin (19). 2. Hava mənasında: Qış gözü qarağı olur. 3. Fikir mənasında: Odunçu gözü umacda (42). 4. Zövq mənasında: Ulu gözülə qız al, ərgən gözülə at al (50).

Əl; – Dilənmək mənasında: Nakəsə əl açmaqdan ac olmaq yegdir (49). 2.Hörmət, münasibət mənasında: Əl əli yuvar, iki əl yüzü yuvar (147).

Oyun; – Oğlanın (uşağın) dərdi oyundur (46). 2. Dostluq, mehribanlıq mənasında: Od ilə pambuğun nə oyunu var. Ət ilə bıçağın nə oyunu var (19).

Ad; – İftira, şər mənasında: Bir kişinin adı çıqıncayadək göni çıxar (77). 2. namus mənasında: Arx

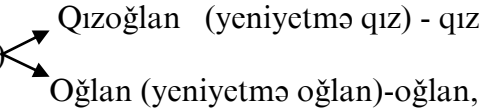
---

¹ Ж.Вандриес Язык: лингвистическое введение в историю. М., 1937, стр. 171.

arınar, ad arınmaz. Ad altında ər ölür. Ad işlər, işi sən işləməzsən (62). 3. Hörmətli, tanınmış mənasında: Adlu kişi adından qorqar, adsuz kişi tanrıdan qorxmaz (63).

Oğlan (uşaq); – Bu söz müasir mənasından fərqli olaraq abidənin dilində insanların cinsi ayrılığını deyil, ilkin mənada və ondan törəyən yaxın mənalarda işlənmişdir. Məsələn: insan mənasında: Adəm oğlanı yaşadığıca canı tatlı olur (İnsan övladı yaşadığıca canı şirin olur) (31). 2. Uşaq mənasında: Oğlanın dərdi oyundur (46). Oğlanın (uşağın) qüvvəti dilindədir (37). 3. Qız uşağı mənasında: Qız oğlanla övrətin fərqi bir gecədir (154). 4. Oğlan uşağı mənasında: Oğlan olduğu yerdə oğurluq saxlanmaz, qız olduğu yerdə ignə gizlənməz (46).

Bu ifadələrdən «oğlan» sözünün ilkin mənə inkişafı belə görünür.

Oğlan (uşaq,övlad)

Mənanın gedərək kökdən uzaqlaşması nəticəsində müasir dilimizdə «oğlan» -kişinin yeniyetməlik, evlənməmiş çağını bildirir. Qeyd edək ki, «oğlan» və derivatları «Oğuznamə»dən əvvəlki yazılı abidələrimizin lüğət tərkibində işlənmiş və eyni mənanı bildirmişdir.¹

Sifətlərin çoxmənalılığı. Məlumdur ki, sözdə çoxmənalılığı yaradan əsas səbəblərdən biri əlamətin oxşarlığıdır və təbii olaraq, sifətlərdə bu proses daha güclüdür. Abidənin dilində belə sifətlərin çoxluğu bu prosesin qədimliyindən xəbər verir.

Rəng bildirən «qara» sifətinin çoxmənalılığı daha maraqlıdır. Bu sözdən törəyən yeni mənalar əslindən uzaqlaşmış olsa da, ilkin mənanı nisbətən özündə saxlayan

---

¹ V.Məmmədov «Dastani-Əhməd Hərəmi» poemasının dili və üslubu. Bakı: Sabah, 2001, səh, 109; Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Təhsil, 2003, səh, 141.

müxtəlif sözlər əmələ gəlmişdir. Məsələn: qara (rəng mənasında): *Qara* düzən ev bozmaz (qara geyinən ev artmaz, sevinməz) (142). 2. Ölüm, zülüm mənasında: *Qara* xəbər yerdə qalmaz (148). Ər də düşər *qərə* bəxtə, övrət də düşər *qərə* bəxtə (45). 3. Kədər, qəm mənasında: Ər qararar, könli *qararmaz* (20). Bulutlu gündə könül *qaradır* (71).

Bundan başqa, aşağıdakı ifadələrdə işlənən qarasinca (ardınca), qaramaq (baxmaq) sözlərinin də əsasında, bizcə, *qara* sifəti durur: Güc gücə kötü qaradır (158). Çün yoldaşın simüz sevməz sən gir yüyür qarasına (140).

Qara sifətinin polisemik imkanları «Dədə Qorqud Kitabı»ndan başlayaraq bu günümüze qədər ədəbi dilin bütün mərhələlərində izlənilir və təfəkkürün təkamül nəticəsi kimi qiymətləndirilir.¹

Qara köklü sözləri təhlil edən H.Quliyev göstərir ki, «Kıpçaq qrupu türk dillərində baxmaq, görmək mənalı fellərin əsasında qara feli durur. Qara kökü Azərbaycan dilindəki qaravul, qaravulçu sözlərində də izini qoruyur, Oğuz dillərindən türkmən və bir çox başqa türk dillərində (qazax, qaraçay, balkar, qaraqalpaq, qırğız, uyğur, tatar və s.) qara feli baxmaq, diqqət etmək mənasında ifadə olunur».² Azərbaycan dilinin şivələrində də gözünü zilləmək mənasında *qaralamax* sözü işlədilir.³ Bu sözlərdəki qara (rəng) semantikasına ya göz bəbəyi, ya da hədəflə bağlıdır. Bizcə ikinci daha inandırıcıdır. Çünki ardınca mənasında işlənən *qarasına* sözündə kölgənin tünd rəngdə olması bu fikri əsaslandırır. Hətta qədim abidələrimizdə «böyük»,

---

¹ İ.T.Məmmədov «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində çoxmənalı sözlər. //Türk dillərinin quruluşu. Bakı: ADU-nun nəşri, 1983, səh, 145.

² Г.К. Кулиев Сравнительно-исторический анализ лексико-семантического развития глаголов зрения в тюркских языках огузской группы. //Советская тюркология. Баку, 1976, № 4, стр. 9-10.

³ Dialektoloji lüğət. Bakı: AEA-nın nəşri, 1964, səh, 115.

qüvvətli, əzəmətli mənasında işlənən «qara» sözünün də rənglə bağlılığını ehtimal etmək olar, çünki bu sifət (qara) əsasən böyük kölgələr yarada bilən, qaraya çalan əşyalarla daha çox işlənmiş və bəzi onomastik vahidlərdə izini qorumuşdur.¹ Məsələn: *Qarşu yatan qarlu qara tağlar qaruyubdur otu bitməz* (KDQ, 49). Müasir dilimizdə izincə, arxasınca mənasında işlənən «qarabaqara» sözünün də eyni semantik kökdən törəndiyi qənaətdəyik.

Müasir ədəbi dilimizdə «qara» – sifəti rəng bildirmə funksiyasını saxlamış, qalan məna çalarları isə nisbətən arxaıkləşmişdir.

Qarağı (kor): – Qarağı qutsuzu bir düşdügi yerə yenə düşər (144).

Kor mənasında işlənən *qarağı* arxaizmi də, fikrimizcə, qara köklü sözlərdən olub, qaranlıq məfhumu, *qara* sifəti ilə bağlıdır.

Quru; – Quru gön bit arturar (153). 2.Hörmətsiz mənasında: Quru salamı yel alur. 3. Ac mənasında: Qışın çırağı quru olanın, yazın tamağı quru olar (152). 4. Günahkar mənasında: Quru qatında yaş da yanar (141).

Toğru; – Müasir dilimizdə bu söz «*t-d*» səs əvəzlənməsi ilə sabitləşib. 1. Toğru derlər: İttifaq etsə kişi aləmi dutar. 2. Haqlı, düz danışan mənasında: Toğruya zəval yoqdur (135). 3. Yol mənasında: Toğrudan gedən gec gəlür, tolaıçadan tez gəlür (135). 4. Günahsız mənasında: Toğru tutulmayınca əgri bulunmaz (132).

---

¹ Т.Гаджиев Восстановление древних морфем в тюркских языках. //Этимологические и историко-морфологические исследования тюркских языков. Баку: АГУ, 1987, стр, 7; А.Мəmmədova «Dədə Qorqud kitabı»nda milli leksikanın arxaik qatı. //Tədqıqlər. Bakı: Elm, 2004, № 1, səh, 184; Ə.A.Quliyev Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. I hissə. Bakı: Elm, 2001, səh, 65.

Ağır (əziz); – Taş qopduq yerdə ağır olar (134). 2. Hörmət etmək mənasında: Qonağın enisi endicək ev issin ağırlar (147). Toq ağırlamaq güc olur (135).

Yuxarıda göstərilən işləkliyi saxlamış sifətlərlə yanaşı, mənbədə arxaikləşmiş sifətlər də zəngin məna çalarları ilə ifadə olunmuşdur. Məsələn: tatlı (şirin), qarağu (kor), ulu (böyük) və s.

Tatlu (şirin); – Tatlu suyu kim içməz (134). 2. Ürəkaçan mənasında: Tatlıyu tatlı söylə (135). Övrətə bir əmək aqçadan bir tatlı dil yegdir (138). 3. Əziz, qiymətli mənasında: Adəm oğlanı yaşadıqca canı tutlu olur(31).

Ulu (böyük); – ulu-ulu tağları keyiklər bilür (37). 2. Qoca, müdrik mənasında: Ulular sözün tutmayan ylayu qalar (59).

Fellərin çoxmənalılığı abidənin dilində çox geniş şəkildə nəzərə çarpır. Çünki obrazlılıq gücü yüksək olan pəremilərdə müxtəlif məfhumlara aid hərəkətlərin oxşadılması və köçürülməsi nəticəsində fellərin polisemantik əlaməti ortaya çıxır. Məsələn, düşmək, almaq, kəsmək, aşmaq, qoparmaq, çəkmək, çıxmaq və s. bu kimi fellər, «Oğuznamə»nin dilində də, bu gün müasir dilimizdə olduğu kimi işlənməkdə və çoxmənalılıq ifadə etməkdədir.

Almaq: – götürmək, istəmək mənasında: Danışməndlər vermək sevməz, *almaz* sevər (107), Yoqludan tanrı da almaz (193). 2. Evlənmək mənasında: Qız almaq, hasar almaq kibidir (153), Gənc alan aldanmaz (106). 3. Sevmək mənasında: Könül alan güvəndi (162), 4. Çatmaq mənasında: Yorğa yolda qalır, yelədən mənzil alır (190), 5. İncitmək mənasında: Yılanın öcün kərtənkələdən alma (196). 6. Cavab vermək mənasında: Yenilə bay olan salam almaz (189).

Çəkmək: – çəkmək, vurmaq mənasında: Birəgünün beş ağçalıq yayın çəkməkdən beş yüzliq qılıncın çəkmək yegdir. 2. Qalxmaq mənasında: Nərdübanı tam üstünə çəkmə, aqibət sarqup enərsən (181). 3. Qəmlənmək

mənasında: Üç nəsnə adamı arıqladır: sini çinğırtısı, övrət yavuzluğu, intizar çəkmək (37). 4. Qaldırmaq mənasında: Qurd boynuna çəkər: assın dönüb, nəsnə umma (142).

Çıxmaq: – Ət ilə dırnaq arasına girən yeyüp çıxar (65). 2. Qalxmaq, eşidilmək mənasında: Köpək üni gögə çıqmaz (165). 3. Kor olmaq mənasında: Kəndü düşən ağlamaza ağlamaq degil, amma gözi də çıxar (169). 4. Qazanmaq mənasında: Ər olan rizqin taşdan çıxarur (61). 5. Səhv etmək mənasında: Niylərsən eylə, yoldan çıqma (180). 6. Şərlənmək mənasında: Bir kişinin adı çiqıncayadək gönü çıxar (77).

Düşmək: – Qarağı qutsuzu bir düşdüğü yerə yenə düşər (144). 2. Qaçmaq mənasında: Keçmiş yağmurun kəpənək kibi ardına düşmə (156). Quyuyu boyunca qaz, şayəd kəndin düşərsən (155). 3. Olmaq mənasında: Ümməti-Məhəmmədin sözi kəsadlığa düşməsin (37).

Gəlmək: – Ac evə gəlir, yalıncıq yabana gedər (55). 2. Eşidilmək mənasında: Aşığa sinək avazı saz gəlir (136). 3. Baş vermək mənasında: Kim nə dersə-desin, cəhd eylə səndən gəlməsin (158). Kölədən xeyir gəlməz (165). 4. Görünmək mənasında: Birəgü toşanı birəgüyə böyük gəlür (69). 5. Yayılmaq mənasında: Gördün kim, buçuq mövt bəla gəlir, sən qarşı var (159).

Kəsmək: – Sürçin atın ayağın kəsməzlər (76). 2. Paylaşmaq mənasında: Ətmək kəsmək hünərdir (30). 3. Uzaqlaşdırmaq mənasında: Övrət kişiyi atadan-anadan ayırar, eşindən-dostundan kəsər (137). 4. Doymaq mənasında: Qurd qoyundan tamam kəsməz (154). 5. Məğlub olmaq mənasında: Kəsəmədigin əli öp, başına qo (162).

Vermək: – Qasığ ilə aş verüp, sapıyla gözün çıxarma (141). 2. Göstərmək mənasında: Almaq qolay, vermək gücdür (61). Oğlana üz versən başdan aşar (36). 3. Ölmək mənasında: İllətlə dirilən möhnətlə can verər (137). 4. Həsib etmək mənasında: Tanrı kişiyə kəndiyə müti olmaz

oğul versin (85). 5. Danışmaq mənasında: Sən qazan, qonşun hesabın verə, sənin gözündəki çöpü görməyə (113).

Yemək: – Balıq balığı yer, balıqçı ikisini bilə yeyir (72). 2.Vurulmaq mənasında: Birəgü yumruqun yeməyən kəndü yumruğun bozdudağın sanır (72).

Verilən cümlələrin birincisində fellər əsas – ilkin mənada, sonrakı nümunələrdə isə məcazlaşaraq yaxın mənalarda işlənmişdir. Qeyd edək ki, «Oğuznamə»nin lüğət tərkibindəki çoxmənalı fellərin bir qismi müasir dilimizdə funksiyasını itirmiş, arxaikləşmişdir. Məsələn: yapmaq (qurmaq, düzəltmək), bulmaq (tapmaq), arınmaq (arınmaq, təmizlənmək), bayımaq (varlanmaq) və s. bu kimi qədim fellər abidənin dilində müxtəlif mənə çalarında işlənmişdir.

Yapmaq: – tikmək mənasında: Məscid yapılmadan, gərib qapısına gəlir. 2.Nəsisib etmək mənasında: Qarağı legləgin yuvasın haq yapar (142). 3. Sevindirmək mənasında: Könül yapdun, ər iş yapdın, könül yıqdın, ər iş yıqdın (163).

Bulmaq: – tapılmaq mənasında: Verəcək ucundan alacaq bulmadım (183). At bulunar, əyər bulunmaz (20). 2. Yaşamaz mənasında: İyəvən qız ərə varmaz, varırsa da bəxt bulmaz (33). 3. Söyləmək mənasında: Toqun önünə aş qosan, bin qurlü bəhanə bular.

Arınmaq: – təmizlənmək, hörmət qazanmaq mənasında: Arx arınar, ad arınmaz.

Urmaq: – Döymək mənasında: Eşəgə gücün yetməsə, qoduğun urma (46). 2. Ovlamaq mənasında: Bir taş ilə iki quş urulmaz (70). 3. Etmək, elmək mənasında: Qurd ilə quzu yeyib, qoyun ilə şivən urma (143). 4. Hesablamaq mənasında: Hiç hiçə vursan, yenə hiç (185). 5. Qoymaq mənasında: Qara esəgə yular (yəhər, yedək) ursan, qatır olmaz (149).

Bayımaq: – varlanmaq mənasında: Kişi bir uğurdan bayımaz (162). 2. Böyümək, şöhrətlənmək mənasında: Oğuz

yumundan bayımışdır. (Oğuz xeyir-duadan varlanar, böyuyər) (150).

«Oğuznamə»də ümumişlək olan bu fellər digər tarixi mənbələrimizdə də tez-tez işlənmiş, lakin XVII-XVIII əsrlərdən sonra sabitliyini itirmişdir. Bu arxaizmlərin yeni variantları da eyni polisemantikanı saxlamaqdadır.

Abidənin lüğət tərkibindən gətirdiyimiz kifayət qədər nümunələr «Oğuznamə»nin aforistik ifadə tərzində polisemiyanın nə qədər güclü olduğunu təyin edir.

Eyni zamanda dilin inkişafından doğan çoxmənalılığın yaranış yaşı bəlli olmayan atalar sözlərində bu qədər möhkəm mövqə tutması, Azərbaycan dili tarixində «Oğuznamə»ni tamamən öyrənməyin aktuallığını bir daha hiss etdirir.

Omonimlər

Eyni səslənməyə malik olan müxtəlif mənalı sözləri bildirən omonimlər haqqında dilçilik ədəbiyyatlarında kifayət qədər məlumat verilmiş, təsnifat aparılmışdır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində əsas semantik qruplardan sayılan omonimlər əmələ gəlmə və tarixi inkişafı baxımından digər leksik-semantik kateqoriyalarla əlaqələndirilir. Belə ki, polisemiya omonimliyin əsas törəmə mənbələrindən biri kimi göstərilir. Yəni «çoxmənalı sözün mənalardan biri sözün mənalı sistemindən ayrılıb müstəqil bir söz kimi də çıxış edə bilər. Bunun nəticəsində omonim yaranır.¹ Deməli, omonim çoxmənalı sözün semantik təbəddülatının son həddidir.²

---

¹ Müasir Azərbaycan dili. I c., Bakı: Elm, 1978, səh, 149.

² О.С. Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. М., стр. 111.

Z.Tağıyeva çoxmənalılıqdan yaranan omonimlərin dilin daxili imkanları hesabına əmələ gəldiyini qeyd edir.¹

Qeyd etməliyə ki, qədim abidəmiz olan «Oğuznamə»də omonimlərin bu inkişaf prosesini təmsil edən bəzi nümunələr vardır. Məsələn:

Var I – getmək: Qağırdıqları yerə var, ərinmə (Çağırdıqları yerə get, təbəllik etmə) (152).

Var - II – olma, mövcudluq: Qurd ilə qoyunun nə oyunu var? (153)

Var - III – dövlət, mal: Varın verən yad olmamışdır (183).

Qalqan I – döyüşdə qorunmaq üçün silah: «Əlin qalqan etmək gərək (158).

Qalqan - II- feli sifət (qalxan): Öykə ilə qalqan ziyanla oturur (79).

Göründüyü kimi, «var» omonimlərindən isim kimi işlənən «var» (dövlət) sözü çox güman ki, daha ilkin sayılan olmaq mənalı «var» sözünün semantik parçalanmasından törəmədir.

«Qalqan» omofomaları isə qalxmaq felinin əsas mənadan uzaqlaşaraq substantivləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu səbəbdən göstərilən omonimlər arasında məntiqi cəhətdən yaxınlıq və əlaqə hiss olunur.

Yazılı abidələrin dilinin təhlili omonimləşmənin Azərbaycan dilində tarixi hadisə olduğunu bir daha təsdiqləyir. «Oğuznamə»nin dilində müşahidə olunan omonimlərin əksəriyyəti dilimizə məxsus sözlərdən ibarətdir. Çox az sayda omonimlər isə alınma sözlər hesabına lüğət tərkibində təsadüfən eyni səslənən sözlərdir.

Türk mənşəli sözlərdən ibarət omonimlər: Türk mənşəli omonimlərin əmələ gəlmə üsulları müxtəlifdir. Ona

---

¹ Z.Tağıyeva. Azərbaycan dilində leksik omonimlərin əmələ gəlmə yolları. //AEA Xəbərləri, № 4, səh, 54.

görə də seçdiyimiz omonimləri əsasən, iki növə ayırmaq olar:

1. Leksik-semantik omonimlər: Lüğət tərkibinin inkişafı ilə bağlı olaraq omonimlərin də bəzilərinə leksik-semantik dəyişmə, arxaikləşmə baş verir. Məsələn:

Hec bir dəyişikliyə uğramadan dildə sabitliyini qoruyan omonimlər. Məsələn:

At I – heyvan: At binənidir, qılıç quşananındır (24).

At - II – atmaq (fel): Oqı at, dəxi çıxışına baq (24).

Yay I – yaymaq (fel): Oğul ataya görə süfrə yayar (37).

Yay - II – fəsil: Tatlu yeyəyin dersən, dəgirməndə yayı gör (78).

San I – ad-san: Aşuqlarla irişənin adıyla sanı yetər (51).

San - II – düşünmək, sanmaq (fel): Qucduqlu qucdüğün xuri sanar (147).

Qız I – (isim): Oğul-qız evin çanağı çölməyi kibidir (32).

Qız - II – qızarmaq (fel): Yüz yüzdən qızar (198).

Fonetik dəyişikliyə uğramış omonimlərin səs tərkibində dəyişmələr olduğu üçün müasir dilimizə görə tarixi eyniyyət bildirir.

Yüz I – üz, sifət: Burun yüzdən düşməz (73).

Yüz II – say, rəqəm: Yoxsulun bini yüzə keçər (193).

Bu omonimlərdən birincisi müasir dilimizdə (üz) səs düşümlü ilə sabitləşib.

Bin I – say, rəqəm: Bin yol yaraq, bir gün gərək (72).

Bin - II – minmək (fel): Bir atın var isə yoquşda bin (72).

XVII – XVIII əsrlərdən sonra bu omonimlər «b→m» səs əvəzlənməsi ilə omonimlikdən çıxmış, yeni tərkibdə formalaşmışdır. Dilin bir çox yarusları kimi, omonimləşməyə də təsir edən bu fonetik hadisələrin ədəbi dildəki mövqeyini professor Tofiq Hacıyev belə

aydınlaşdırır: Artıq sabitləşmə dövründə (XVII) yerli dil faktları ədəbi normada bütövlük təşkil edir... Bunlar sadəcə məxrəc inkişafı deyil (çünki, eyni vaxtda həm «b», həm «m» - boyun, mən; həm «d», həm «t» - daş, tut yaşayır), yerli xalq dilində çoxdan sabitləşmiş tələffüzün ədəbi dildən qohum «özlərinə» sıxışdırılmasıdır.¹ Doğrudan da müasir Türkiyə türkcəsində «bin» omonimliyi qorunmuşdur.

Ög I – ön, qabaq: El ögünə kim keçər (61).

Ög - II – öc, intiqam: Aşçının ögü, qıssa bəg sonu (67) (Aşbazın intiqamı bəyin sonudur).

Ög - III – öymək, tərifləmək: Qanğı kediyə baqsan sıçan ögər (148).

Göründüyü kimi, hər üç omonim söz fonetik tərkibcə dəyişdiyi üçün müasir dilimizdə omonim hesab olunmur.

İn I – hin, yuva: Sarıca arının ininə ağac soqma (123).

İn -II – en (fel): Bin atın var isə, enisdə in; (72).

Fikrimizcə «in» feli ifadədəki yerinə görə nisbi omonimlik təşkil edir. Görünür, eyni ifadədə müxtəlif cür yazılan (en-in) bu fel qədim lüğətlərdə olduğu kimi «Oğuznamə»də də fonetik cəhətdən sabitləşməmişdir.

En- spuskatsa (enmək) ; İn – en; (DTS, 209).

Müasir dövrdə Türkiyə türkcəsindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində «en» tərkibi qorunmuş və «en» ismi ilə (*eninə, genişlik* mənasında) omonimləşmə yaranmışdır.

Yuva mənalı «in» sözü isə müasir dialekt və şivələrimizdə işlənir və omonim qruplar əmələ gətirir.²

---

¹ T.İ. Hacıyev. Azərbaycan dilində qeyri-oğuz elementləri. //Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1983, səh, 27.

² S.M.Behbudov Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı: Nurlan, 2003, səh, 95.

İn I – hin (Zəngilan, Naxçıvan, Ordubad, Culfa) – Toyuxları inə sal (Zəngilan).

İn - II – səs (Göyçay) – Mənim inim ona çətin çatar.

İn - III – iy (Quba Dərbənd) – Gülün yaxşı ini var (Dərbənd).¹

Leksik-semantik cəhətdən arxaikləşən omonimlərdən ya biri, ya da bütövlükdə hamısı müasir dilimiz üçün leksik-semantik cəhətdən arxaikləşən sözlərdən ibarətdir. Belə omonimlər tarixi səciyyə daşıyır və müasir dildə omonimlik bildirmir. Yalnız bəzi sözlərin semantikasi köhnəlsə də, leksik vahid dildə qalır və başqa mənalarda omonimləşir. Bu tip omonimlər «Oğuznamə»nin lüğət tərkibində daha çox təsadüf olunur. Məsələn:

Qan I – damardan axan maye: Dünya üçün oda düşüb yananın, su yerinə qanın içər ruzigar (107).

Qan - II – içmək, doymaq: Qar susuzluq qandırmaz (Qar susuzluğu doyurmaz) (107).

İkinci söz tarixi omonim hesab olunur, çünki bu gün dilimizdə «qan» feli, «içmək, doymaq» semantikasını itirib. Bu sözün türkooloji lüğətlərdə də eyni mənada izah olunması qədim vahid olduğunu göstərir. *Qan- napivatsə* (içmək). *Ol suvdin qandi* (O sudan içdi) (DTS, 417). Qeyd edək ki, «qan» felinin doymaq mənası cənub şivəsində işlənən «qanıx» (qan + ıq→ık→ıx) sinkretik kökündə bu gün də izini saxlayır; Məsələn: Bu sudan nə qədər içdim *qanıx* vermədi (Naxçıvan).

Ur I – nəsil, tayfa: Urus, döğüş, urun uçından ayrılma (152).

Ur - II – vurmaq (fel): Bir taş ilə iki quş urulmaz (70).

---

¹ F.Ellazov Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarında arxaik sözlər. //Dil məsələlərinə dair tematik toplusu, Bakı, 1998, № 1, səh, 95.

Türk dilli abidələrdə «uruq» şəklində işlənən birinci omonim əski türkcənin ən qədim ləkəmlərindəndir. «Oğuznamə»də tayfa, nəsil mənasında işlənən bu söz etimoloji lüğətlərdə və tədqiqlərdə «böyümək, artmaq, ucalmaq» kimi də izah olunur.¹ Hətta türkoloji tədqiqatlarda bu sözün şumer dili ilə bağlılığı da göstərilir.² Lakin bu qədim söz XVI-XVII əsrlərdən sonra Azərbaycan ədəbi dilində istifadədən qalmışdır. İkinci omonim isə müasir dildə səs artımı ilə (ur-vur) sabitləşdiyi üçün bu sözlərdə omonimləşmə tarixi səciyyə daşıyır.

Düş I – yuxu, rəya: Düşü görəndə degil, yorandadır (102).

Düş - II – en (fel): Atdan düşən ölməz, eşəkdən düşən ölür (26).

Hesab etmək olar ki, arxaikləşən birinci omonim öz ilkin semantikasını müasir dildə işlək olan «düşüncə» sözündə nisbətən saxlamaqdadır. Digər türk dillərindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində bu söz leksik-semantik müstəqilliyini itirmişdir.

Al I – yalan, hiylə: Al ilə arslan tutulur, güc ilə köçən tutulmaz (33).

Al - II - al, götür (fel): Binin gör, birin al (76).

Klassik bədii dil nümunələrimizdə bu omonimləşməni *al* (qırmızı) sifəti də tamamlayır ki, buna «Oğuznamə» də təsadüf etmədik. Müasir dilimizdə «aldanmaq» felində daşlaşan «al» arxaizmi leksik müstəqilliyini itirdiyi üçün omonimlik tarixi səciyyə daşıyır.

Arı –I həşərat, heyvan: Sarıca arının ininə ağac soqma (123).

Arı - II – təmiz: Arğ arınar, ad arınmaz (34).

---

¹ Э.В.Севортян Этимологический словарь тюркских языков. М.: Наука, 1974, стр. 598; В.В.Əhmədov Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meylı. Bakı: APİ-nin nəşri, 1990, səh, 14

² Ə.A.Quliyev Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. I hissə. Bakı: Elm, 2001, səh, 69.

Bu misallardan birinci omonim sabitliyini qoruduğu halda ikinci omonim müstəqil işlənmə tezliyini itirmişdir.

«Aritlamaq» felində asemantikləşən qədim «arı» sifəti müasir ədəbi dildə «aydan arı, sudan duru» ifadəsində qalmaqdadır.

Qeyd edək ki, tarixi dil abidələrimizdə bu söz olduqca məhsuldar işlənmişdir.

Qalın Oğuz bəyləri *ari* sudən abdəst aldılar (KDQ, 50). *Arı* su toxuna tər olarsən (DL, 77).

Qanı bir incilü *arı* sədəf kim, bulına anda bir lölöi-şəhvar.

Qoy keç bu dünyanın varın, bu murdardan yuyun, *arın*

(Nəsimi)

Nəşəyi-danişin müfərrihi-can, *ari* ol kefiyyətədən əhli-cəhan

(Füzuli).

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində «arı» sifəti dialekt-şivə sözü kimi göstərilir (DL, 40).

2. Qrammatik omonimlər.

Bu omonimlər üçün qrammatik dəyişmələr nəticəsində yaranan oxşarlıq şərtidir.¹ Yəni tərəflərdən biri, ya hər ikisi şəkilçi qəbul etməklə formal əlamət kəsb edir. Belə omonimlərə omoformlar da deyilir.

«Oğuznamə»də işlənən omoformların bəzisi arxaikləşmiş, bəzisi isə günümüzə qədər sabitliyini qorumaqdadır. Məsələn:

Tolu I – yağıntı (isim): Yağmırdan qaçıb toluya uğrama (192).

Tolu II – tam (sifət): Dilənçinin yüzi qəra torbası toludur (106).

Fikrimizcə bu omonimlər də çoxmənalılıq əsasında yaranan omoformlardır. Birinci omonim kök, ikinci isə əsas olmaqla müasir dildə qrammatik omonim sayılır və t-d səs əvəzlənməsi ilə işlənir: Tolu-dolu.

---

¹ Müasir Azərbaycan dili. I c., Bakı: Elm, 1978, səh, 178.

İssi I – isti: İssi –sovuq bizim içündür (136).

İssi II – sahibi: Eşəgi issi dedügi yerə bağla (36).

Bu omoformlardan birincisi assimilyasiya hadisəsinə uğrayan söz köküdür, ikincisi isə sahib-yiyə mənasında işlənən «is» arxaizminin mənsubiyyət şəkilçili söz formasıdır (is+si –III şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi). Bu qrammatik omonimlər müasir dilimiz üçün səciyyəvi deyildir.

Yara I – görək olmaq (fəl): Dünya girsə araya, Qul qaçan tapuya yaraya (108).

Yara II – zədə, ağrı (isim): Qılıc yarası önəlir, dil yarası önəlməz (144).

Yar felindən -a² şəkilçisi ilə düzələn «yara» ismi «yara» feli ilə omonimləşmiş və müasir dilimizdə də omoform hesab olunmaqdadır.

Qeyd edək ki, abidənin dilində «yar» feli ilə əlaqəli daha bir qrammatik omonimlik vardır ki, bu ifadə daxilində nəzərə çarpır. Məsələn: yarına düşməyən könül yarına (194). Burada birinci omonim mənsubiyyət (ı⁴), yönlük hal (a²) şəkilçisi qəbul edən «yar» ismi, ikincisi isə qayıdış növ (n⁴) və arzu formasının - a²; şəkilçisini qəbul edən *yar* felidir. Bu omonimləri mənbədə həm kök halında, həm də formal əlamətlə eyniləşdiyi üçün leksik-qrammatik omonimlər adlandırmaq mümkündür.

Dil mənşəyinə görə omonimlər. Müxtəlif mənşəli omonimlərin əmələ gəlməsində dilin öz vahidləri ilə bərabər alınma sözlər də iştirak edir və təsadüfi səs bənzərliyi omonimlik yaradır.

«Oğuznamə»nin dilində bu cür omonimləşmə zəif olduğu üçün təkcə bir misalla kifayətlənirik. Belə ki, bir neçə komponentli «yar» omonimi həm Azərbaycan – türk, həm də fars mənşəli sözlərdən ibarətdir. Məsələn:

Yar - I – parçala (fəl): Bun dəmində qapuyu *yar*, odun olsun (79).

Yar II – yarğan: Şaşıya yol sorsan, gözü toğruluğuna getmə *yara* düşərsən.

(Çaş adamdan yol soruşsan, gözü baxan tərəfə getmə yarğana düşərsən)(120).

Yar III – tüpürçək: Qusduğun yarı yutma (Tüpürdüyünü yalama) (143).

Yar IV – kömək : Dövlət kimə yar olsadurur (104).

Yar V – aşıq, sevgili, dost (fars mənş): Eyibsiz yar istəyən yarsız qalır (136).

Yuxarıdakı misallardan bir, iki və üçüncü omonimlər türkmənşəli sözlər, dördüncü, beşinci omonimlər isə fars mənşəlidir. Birinci omonim dildə sabitliyini qoruduğu halda, onun mənə genişlənməsindən yaranan ikinci omonim müasir ədəbi dildə yar +ğan² sinkretik kökü ilə ifadə olunduğu üçün omonimlik pozulmuşdur. Ağız suyu mənasında işlənən «yar» sözü də leksik-semantik cəhətdən arxaikləşdiyi üçün tarixi omonim sayılır. *Köməkçi* və *sevgili* mənalarında işlənən dördüncü, beşinci omonimlər «Oğuznamə»də ifadə etdiyi mənə və fonetik tərkibi saxladığı üçün hazırda öz sözumüz olan «yar» (parçala) feli ilə omonimlik təşkil etməkdədir.

«Oğuznamə»nin dilindən seçilən omonimlərin təhlili göstərir ki, omonimlər Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemində xüsusi yer tutmaqla bərabər, dilin daxili qanunları əsasında zəngin tarixi inkişaf xətti keçirmişdir.

Sinonimlər

Sinonimlər dilin zənginləşməsinə, onun üslubi imkanlarına xidmət edən söz qruplarıdır. Bu sözlər «əsas mənəsinə görə mütləq və ya nisbi eyniyyət təşkil edən, lakin formasına və əlavə mənəsinə görə fərqlənən sözlərdir».¹ Mütləq sinonimlər bir-birinə daha yaxın mənələri bildirir, nisbi sinonimlər isə üslubi məqamlarla eyniləşir. Deməli

---

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Maarif, 1962, səh, 122.

sözlərin bir-birinə sinonim olması onların mənə yaxınlığına və üslubi rəngarənglik imkanlarına malik olması ilə bağlıdır.

Sinonim sözlərin mənə yaxınlığı və ya eyniliyi məsələsi dilçilərimiz tərəfindən eyni cür təhlil olunmur. Belə ki, Dəmirçizadə «sinonim əsas mənasına görə mütləq və ya nisbi eyniyyət təşkil edən, lakin formasına və əlavə mənasına görə fərqlənən

Yazıya alındığı və ondan əvvəlki dövrlərin bədii-fəlsəfi təfəkkürünün məhsulu olan «Oğuznamə»də sinonim sözlər xüsusi lay təşkil edir «sinonimlər tarixi dövrlə bağlıdır və onlar müxtəlif dövrlərdə sinonim ola və ya olmaya bilər.¹ Abidənin dilindəki sinonimlər həm mənşəyinə, həm də işləklik səviyyəsinə görə çox müxtəlifdir. Sinonim cərgəni əmələ gətirən sözlərin əksərən türk mənşəli qədim sözlərdən ibarət olması maraqlı və xoşdur.

İsmi sinonimlər. «Oğuznamə»nin dilində kifayət qədər ismi sinonimlər vardır. Bu sinonimlərin əksəriyyəti türk mənşəli, milli sözlərimizdən ibarətdir. Lakin həmin sözlərin bəziləri Azərbaycan dilində arxaikləşərək işləkliyi itirmişdir. Məsələn: qatıq-yoğurd, tanış-biliş, altun-qızıl, dirilik-sağlıq, kölə-qaravaş-qul, toy-dügün, eş-yoldaş, ətmək-çörək, yazı-bitik, kədi-çətik, borc-verəsiyə-ödünç, düş-uyku, balta-dəpər, kəsər-bıçaq, toğan-şahin, el-oba-yurd-ulus, inək-sığır, dəgənək-çomaq, tışra-yaban, sillə-tapança, çalı-dikən, qız-qızıoğlan və s.

Qatıq // yoğurd sinonimlərindən biri – *qatıq* müasir Azərbaycan dilində süddən bişirilən ağartı mənasında işlənməkdədir. *Yoğurd* isə müasir Türkiyə türkcəsində ilkin mənasını saxlayır. Aç qatıq istəmər (61). Köydə yoğurd bol olur (160).

---

¹ R.C.Məhərrəmov Sabirin satirik şerlərinin leksikası. Bakı, 1968, səh, 38.

Tanış // bilis sözlərindən birincisi müasir dilimizdə sabitləşib, digəri isə müstəqil vahid kimi deyil, ikinci tərəfi ayrılıqda işlənə bilməyən mürəkkəb sözün tərkib hissəsi olaraq çıxış edir. Məsələn: tanış-bilis.

Altun // qızıl sinonimlərindən «qızıl» müasir dilimizdə daha aktiv işlənir. Qiymətli metal adını bildirən, ona sinonim olan altun isə dilimizdə qeyri-fəaldır və daha çox üslubi məqamlarda işlənir.

Kölə // qaravaş // qul sinonimləri mənbədə tez-tez işlənir. *Kölə* və *qul* sözlərinə görə «qaravaş» nisbi sinonimdir. Çünki bu söz daha çox qadın qulluqçulara aid edilmişdir. Kölə-qul sinonimləri dilimizdə bəzi üslubi məqamlarda işləndiyi halda, qaravaş tamamilə arxaikləşmişdir.

Toy // düyün Evlilik mərasimlərini bildirən bu sinonimlər müasir dilimizdə də eyni mənaları saxlamış, lakin birincisi daha fəal, ikincisi isə qeyri-fəaldır.¹

Eş // yoldaş sinonimləri türk mənşəli sözlər olmaqla, hər hansı vəziyyətdə bir-birinə yaxın olan insanları bildirir. Bunlardan eş sözü cərgəni tərk etmişdir. Qeyd edək ki, mənbədə «eş» həm də «həyat yoldaşı» mənasında işləndiyi üçün həm də «ər» sözünün sinonimidir. «Ər» sözü də həmçinin iki mövqedə işlənir: «igid-qəhrəman» mənasında «ərən» sözünün sinonimi kimi çıxış edir. Belə qənaətdə gəlirik ki, XV-XVI əsrlərdə bu sözlərdə məna daralması prosesi artıq başlamış, XX əsrdə başa çatmışdır. Müasir Azərbaycan dilində «ər» artıq igidlərə deyil, həyat yoldaşına (kişiyə) deyilir. «Eş» isə dilimizdə arxaikləşmiş, müasir Türkiyə türkcəsində isə ilkin semantik izini eş-dost mürəkkəb sözündə saxlasa da, əsasən həyat yoldaşı (kişi-qadın) mənasında işlənməkdədir.

---

¹ Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. /Tərtib edən: İ.Məmmədov., H.Həsənov Bakı: Yazıçı, 1990, səh, 356.

Ətmək // çörək mütləq sinonimlərdir. *Ətmək* müasir Türkiyə türkcəsindən fərqli müasir Azərbaycan dilində sabitləşməmiş, bəzi dialektlərimizdə isə fonetik fərqlərlə işlənməkdədir: əppək, əpmək (Naxçıvan şiv.)

Yazı// bitik. *Yazı* sözünün sinonimi kimi işlənən *bitik* sözü türkoloji lüğətlərdə eyni mənada izah olunub (DLT, I c., 186).¹ F.Cəlilov qeyd edir ki, «kitab məfhumu lap qədimdən Azərbaycan dilində bitik sözü ilə ifadə edilmişdir».² «Dəhnamə», «Qisseyi Yusif» poemalarında da bu söz yazı, məktub mənalarında işlənmişdir.³ Həmçinin «Oğuznamə»də verilən məsəldə də daha çox yazı, məktub mənasındadır: El yelimli *bitiyi* oqur (37). Müasir Azərbaycan dilində «bitik» arxaikləşmiş, təkcə şifahi danışqda «cadu-pitik» ifadəsində qalmaqdadır.⁴

Kədi // çətik sinonimləri müasir dilimizdə işlənən pişik sözünün arxaik sinonimləridir. «Kədi» müasir türk dilində sabitləşmişdir.

Düş // uyku sinonimləri də müasir dilimizdə arxaikləşmişdir. Yuxu sözünün sinonimlərindən biri kimi «uyku» qədim türk mənşəli söz olub «uyu» felindən –qu⁴ (xu) şəkilçisi vasitəsilə törəmişdir. Çox güman ki, yuxu, *uyku* (uyğu) sözünün metatezaya uğramış müasir variantıdır. Uyğu sözü «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dilində, Xətəinin əsərlərində də geniş şəkildə işlənmişdir.

Balta // dəpər sözlərindən biri (dəpər) müasir dildə arxaikləşib.

---

¹ Л.З.Будагов Сравнительный словарь турецко-татарских наречий., С.П.б., т. I, стр. 242; В.В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. IV т., СПб, 1911, стр. 175.

² F. Cəlilov. Azərbaycan dilinin leksik məsələləri. //Elmi əsərlər məcmuəsi. Bakı: ADU-nun nəşri, 1989, səh, 41.

³ E.Əlibəyzadə. Ədəbi şəxsiyyət və dil. Bakı: Elm, 1982, səh, 137.

⁴ В.В.Əhmədov. Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meyli. Bakı: API-nin nəşri, 1990, səh, 46.

Kəsər // bıçaq sözləri aktivliyini eyni dərəcədə qoruya bilməmişdir. Bıçaq dilimizdə konkret bir mənanı ümumişlək səviyyədə bildirir. *Kəsər* isə ədəbi dildə qeyri-məhsuldardır. Dialektlərdə isə (Şahbuz) qalmaqdadır (DL, 260).

Toğan // şahin: Döləngicə kündə taqşan *toğan* olmaz (106). Bin qarğa ötməkdən bir *şahin* ötdüğü yegdir (70). Bu sinonimlər yırtıcı quş mənasında işlənmişdir. Müasir dildə arxaikləşən «toğan» qədim türk sözüdür. Araşdırmalara görə «toğan quşu türklərdə müqəddəs hesab edilən heyavnlardan olmuşdur. Ona görə də qədim türk antroponimlərinin formalaşmasında bu leksim çox fəal iştirak etmişdir».¹ Ədəbi dildə leksik-semantik müstəqilliyini qoruyan *şahin* sözü də həm zoonim, həm də antroponim kimi işlənməkdədir.

El // oba // yurd // ulus sözləri içərisində işlənmə məqamı və üslubi imkanlarına görə «el-ulus» mütləq sinonimləri «oba-yurd» sözləri ilə nisbi sinonimlik bildirir. Çünki birincilər daha çox millət-xalq anlayışı, ikincilər isə Vətən məzmunu bildirir. Bu sözlərdən yalnız biri (ulus) ədəbi dilimizdə arxaikləşmişdi. Ancaq Türkiyə türkcəsi ilə müasir əlaqə-yaxınlaşma nəticəsində bu söz yenidən işlənməyə başlamışdır.

İnək // sığır sözləri də abidənin dilində müvazi işlənmişdir. Qeyd edək ki, «sığır» inək sözünün ən qədim sinonimidir. Bu leksik paralellər demək olar ki, bütün türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda eyni məfhumu bildirir.² Kaşğarlının divanında da bu sözlər eyni məna ilə ifadə olunmuşdur. Lakin ədəbi dilimizdə *inək* leksemi sabitləşib.

---

¹ Ə.A. Quliyev Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. I hissə. Bakı: Elm, 2001, səh, 64.

² К.М. Мусаев Некоторые вопросы лексико-семантической дифференциации и интеграции тюркских языков. //Тюркологические исследования. М.: Наука, 1976, стр. 144.

Dəğənək // çomaq sözləri üslubi sinonimlər olaraq dildə sabitliyini qoruyan sözlərdir. Əl ağacı kimi işlənən «dəyənək» digərinə nisbətən mənfi çalar ifadə edir.³

Sillə // tapanca mütləq sinonimlərindən biri (tapanca) tamamilə arxaıkləşmişdir. Bu söz Xətai leksikasında da eyni mənada işlənmişdir.¹ «*Sillə*» isə müasir dilimizdə sabitliyini qoruyur.

Tışra // yaban «çöl» mənasında işlənən bu qədim sözlər müasir dilimizdə işlənmir. Yalnız «yaban» sözü öz mənasını «yabanı bitkilər» ifadəsində və «yabançı» sözündə saxlayır. Qədim abidələrimizin bir çoxunda bu sözlərə rast gəlirik. Müasir dildə bu arxaizmləri «çöl» sözü əvəz edir.

Çalı // dikən sinonimlərinin də semantikasına maraqlıdır. Bunlardan «dikən» ədəbi dildə daha məhsuldar və sabit olmuşdur. Qədim türkcəyə aid «vurmaq, kəsmək, deşmək» mənəli *çalmaq* felindən düzələn *çalı* ismi isə yazılı abidələrdə demək olar ki, işlənməmişdir.² «Oğuznamə»də işlənməsi və bu gün də cənub şivələrində təsadüf edilməsi bu sözün şifahi dil elementi olduğunu göstərir.

Verəsiyə // ödənc // bərc Verəsiyə aldım, yabanda buldum sandım (183). Ödənc gülə-gülə gedir, ağlaya-ağlaya gəlir (31). Alım ilə bərc ödənməz (38).

Bu cərgədə «ver, ödə» fellərindən morfoloji yolla əmələ gələn «verəsiyə», «ödənc» ismi sinonimləri mənbədə aktiv şəkildə işlənsə də, sonralar arxaıkləşmiş, müasir dilimizdə başqa derivatlarda qalmışdır. Məsələn, *vergi*,

---

³Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. /Tərtib edən: İ.Məmmədov., H.Həsənov Bakı: Yazıçı, 1990, səh, 133.

¹ M.Cavadova Şah İsmayıl Xətəinin leksikası. Bakı: Elm, 1977, səh, 136.

² E.M.Məmmədov Nəsiminin leksikası oğuz dilləri kontekstində. //Türk dillərinin tarixi müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: AEA nəşri, 2004, səh, 214.

ödənış, ödəmə kimi sözlər müasir dildə alınıb qaytarılan məfhumu deyil, daha çox verilməsi vacib olanı bildirir və «borc» sözü ilə sinonimlik təşkil edir.

Qız // qızıoğlan. Qız və oğlan (burada övlad mənasında) sözlərindən analitik yolla düzələn, *qızıoğlan* ismi *qız* sözünə nisbətən konkret məna bildirir. Belə ki, ifadələrdə daha çox yeniyetməlik yaşı çatmış qızları ifadə edir (Qarşı cinsdə işlənən qədim ərgən sözü kimi). «Dastani-Əhməd Hərəmi» poemasının dilində də bu söz işlənmişdir.

«Dəxi aldı qızıoğlanlar xəlayiq,

Huri sanar görün bunları layiq.

Bu qədim sözün tarixini türkoqlar şumer dili ilə bağlayır.¹

Göründüyü kimi, yuxarıda verilən sinonim sözlər tamamilə öz sözlərimizdən ibarətdir. Lakin bununla belə abidənin dilində işlənən bəzi sinonim cərgələrin tərkibində əcnəbi sözlər də iştirak edir.

Türk mənşəli və alınma sözlərdən ibarət sinonimlər.

Sinonim cərgələrin formalaşmasında alınma ərəb-fars mənşəli sözlərin xüsusi rolu vardır. «Oğuznamə»də işlənən bu alınmaların bir qismi ədəbi dilimizi tərk etmiş, əksəriyyəti isə dilimizin qanunauyğunluqlarına tabe olmuş, yaşama hüququ qazanmışdır. Bununla da həmin cərgələri təşkil edən onlarla əsl Azərbaycan sözləri arxaikləşərək lüğət tərkibində öz funksiyasını alınmalara vermişdir. Dilimizin inkişafındakı bu prosesi Ə.Dəmirçizadə müxtəlif mənşəli sinonim sözlərlə əlaqələndirir və belə izah edir: «Müvazi işlənən eyni mənalı, müxtəlif dilə mənsub sözlər uzlaşa bilmir və nəticədə belə müvazi surətdə uzun müddət işlənərək mübarizə aparən sözlərdən biri məğlub olur, istemaldan düşür, öz yerini rəqibinə tərk etmiş olur... Bu gün dilimizdə işlənən bir çox ərəb və fars sözlərinin məhz bu

---

¹ V.Məmmədov «Dastani-Əhməd Hərəmi» poemasının dili və üslubu. Bakı: Sabah, 2001, səh, 5.

yolla dilimizdə vətəndaşlıq haqqı qazanmış olduğuna şübhəmi var».²

Doğrudan da, uzun bir dövrün məhsulu olan «Oğuznamə»də bu cür «mübarizə» əks etdirən müxtəlif mənşəli sinonim cərgələr əksəriyyət təşkil edir. Aşağıdakı nümunələrin bir qismi bu qəbildəndir.

Tapu (xidmət) // qulluq: Qul *tapusu* keçərgüdür (152). Dünya girsə araya, qul qaçan *tapuya* yaraya (108). Xadim ilə ağ ata qulluq edənün yüzü ağarmaz (95).

Xidmət, qulluq, ibadət mənalarında işlənən «tapu» arxaizmi XVII əsrə qədər tarixi dil abidələrində çox fəal istifadə olunmuş, müasir dilimizdə isə «tapınmaq» sözündə izini saxlamışdır.

Yağı // düşmən: Yağı yalan qış gerçək (204), Ayğır alma eyü dostuna *düşman* olursan (26). Bu sinonimlərdən «yağı» milli sözüümüz olduğu halda, fars mənşəli «düşmən» ədəbi dilimizdə daha fəaldır.

Dövlət // bay // mal: Tavar qoyun, dövlət-oğul (178). Qocaları yoxsul bilmə bay bil (146). Bəglərlə irişənin başıyla, malı yetər (51).

Bu tarixi sinonimlər abidənin dilində var-dövlət mənası bildirir. Müasir dilimizdə türk mənşəli qədim «bay» sözü sinonim sıranı tərk etsə də semantik izini bəy sözündə saxlayır.

Xeyir // səmər // fayda // assı: Kələdən *xeyir* gəlməz (165). Çoq söyləməkdə *fayda* olaydı, qissəxon aydardı. Qorqunun əcələ *assısı* yoxdur. Qorqaq bazırqan *assı* etməz (147).

Abidənin dilində bir neçə dəfə işlənən «assı» arxaik sözü müasir dilimizdə eyni atalar sözündə ərəb mənşəli «fayda» ilə əvəz olunmuşdur: *Qorxunun əcələ faydası yoxdur*.

---

² Ə.Dəmirçizadə. Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili. Bakı: API-nin nəşri, 1959, səh, 26.

Uğur // qazanc // bərəkət: Kişi bir uğurdan bayılmaz (162). Ərgənin *qazancını* it yer, yaqasını bit yer (24). Ucuzluq səndən, *bərəkət* allahdan (38).

Bu sinonimlərdən *uğur-qazanc* türk mənşəli, *bərəkət* isə ərəb mənşəli isimdir. İstər mənəbdə, istərsə də müasir ədəbi dildə bu sözlər eyni deyil, yaxın mənalı bildirdiyi üçün nisbi sinonimlər sayılır.

Kişi // adam: Eyilik etdigin *kişinin* şərrindən qorq (Yaxşılıq etdiyin adamın pislik etməsindən qorx) (43); *Adamın* əti yenməz, dərisi geyilməz (67).

Cərgədəki türk mənşəli «kişi» sözündə mənə daralması və semantik arxaikləşmə baş vermişdir ki, nəticədə müasir ədəbi dildə insan, adam mənasında deyil, «ər» sözünün sinonimi kimi ifadə olunmaqdadır.

Yıldız // sitarə: Ay var ikən *yıldıza* nə minnət? (Ay var ikən ulduzun işığı nə lazım) (65); Əktilikdə *sitarə* gərək – (Toxum əkilən vaxt gərək ulduz görünsün) (64).

Bu sinonimlərdən türk mənşəli «yıldız» sinonimi eliziya hadisəsi ilə ədəbi dildə sabitləşmiş (ulduz), fars mənşəli «sitarə» isə lüğətimizi tərk etmişdir.

«Sitarə» sözü yazılı abidələrimizdə demək olar ki, təsadüf olunmur, ancaq yüksək üslub faktı kimi şəer dilində, təntənəli nitqdə işlənir.

Tasa // bun // dərd // bəla: Əbləh *tasadan* ölür (73). Anun kim *dərdi* var, dərman anundur (51). El ilə gələn *bəla* bayramdır (25). Yar odur ki, *bun* dəmində ola yar (192).

Bu sinonimlərdən yalnız türk mənşəli «bun» və fars mənşəli «tasa» arxaikləşmişdir. Abidənin dilində «bun» ismindən düzələn *bunalmaq* feli də çox işlənir. Bu arxaizmi müasir dilimizdə alınma variantları olan «dərd, qəm-qüssə» sözləri əvəz edir.

Sayruluq // xəstəlik: Sıtma qutlu *xəstəliqdir* (Qızdırma yaxşı xəstəlikdir) (122). Sağlıq-*sayruluq* bizim üçündür (123).

Leksik şəkilçilərlə düzələn bu sinonimlərdən birincisi əsl Azərbaycan sözü, digəri isə (xəstəlik) fars mənşəlidir. Orta əsr klassiklərinin dilində kök və morfeimli halda çox işlənsə də, «sayru, sayruluq» ədəbi dilimizdə sabitləşə bilməmişdir.

Qədəm // ayaq: Atda *ayaq* gərək, itdə quyruq gərək (77). Adam qanda isə, *qədəm* andadır (24). Bu sözlər müasir dildə qalsa da, öz sözümüz olan «ayaq» dominant, «qədəm» isə əsasən obrazlı dildə işlənərək sinonim mənə ifadə edir.¹

«Oğuznamə»nin dilində elə müxtəlif mənşəli sinonim sıralar vardır ki, ondakı sözlərin heç biri müasir ədəbi dilimizdə işlənmir. Məsələn:

Miqras // sındı (qayçı): Dərziyə köç demişlər, *sındusun* belinə soqmuş, arşının əlinə almış (78). Dostuna ödənc aqça vermə, istədiyini vaqt məhəbbət *miqrasla* kəsilir (100).

Sındı sözünün mütləq sinonimi olan «miqras ərəb mənşəli «miqraz» sözünün fonetik dəyişməsidir. Türk mənşəli «sundu» sözünün digər ədəbi dil materiallarında təsadüf olunmaması dialekt-şivə faktı olduğunu göstərir. Bu sözlər nə yazılı, nə də şifahi ədəbi dilimizdə sabitləşmişdir.

Pasiban // bəkçi (gözətçi): Dün uzunun *pasiban* bilir (gecənin uzunluğunu gözətçi çəkər) (102). Ərli arvad, bəkçi arvad (38).

Bu sinonimlərdən «bəkçi» türk mənşəli «bək» ismindən əmələ gəlmişdir. «Bəkləmək» (gözləmək) feli də bu kökdəndir. Müasir Türkiyə türkcəsində «bək» köklü sözlər fəallığın qoruyur (T.söz, 72). Mənbədə fars mənşəli «pasiban» «bəkçi»nin mütləq sinonimi kimi işlənmiş və heç biri Azərbaycan dilində sabitləşməmişdir.

---

¹ Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. /Tərtib edən: İ.Məmmədov., H.Həsənov Bakı: Yazıçı, 1990, səh, 101.

Məsum // oğlan (uşaq): *Məsumları* tanrı söylədir (177). *Oğlan* ağlamayınca məmə verməzlər (28). Xəbəri oğlandan al (96).

Uşaq-övlad mənasında işlənən «oğlan» sözü abidənin dilində çox fəaldır. Ərəbcə «günahsız, «pak-təmiz» mənasını verən *məsum* sözü məcazi mənada işləndiyi üçün *oğlan* sözü ilə nisbi sinonimlik təşkil edir.²

Tanrı // allah // haqq // haqtəala // xaliq // çələb: Qeybi *Allahdan* qeyri kimsə bilməz. Qəribin kimsəsi yox, *allahı* vardır (139). Qaib ortaya gəlinəcə hazır, *haqqa* irişər (139). *Haq-təala* qulunu qəhr ilə daim qaramaz (940). *Tanrıyı* göz ilə görmüş kimsə yox, əqillə bulurlar (86). Eyiligi eylə dənizə buraq: balıq bilməzsə, *xaliq* bilir (32). Donuza *çələbi* demə... (131).

Bu atalar sözlərində «ilahi varlıq» mənasında işlənən leksik vahidlərdən *tanrı* və *çələb* türk mənşəlidir. Tədqiqatlar göstərir ki, müxtəlif mənə genişliyinə malik olan «çələb» sözü qədim və orta əsr yazılı abidələrində əsasən «ağa, əfəndi, nəzakətli» mənasında işlənmiş və bir çox türkcələr üçün müştərək dil vahidi olmuşdur. Nəsimi leksikasında da «Oğuznamə»də olduğu kimi *çələb* həm də allah mənasında işlənmişdir.¹

Anun sifətini aydur *çələbi*-həyyu qədim.

S.Əlizadə də *çələb* leksemini «allahın bəyəndiyi, sevdiyi» kimi izah etmişdir (Oğz, 211). Bu onu göstərir ki, *çələb*, *çələbi* sözləri əslində eyni məfhumun semantik genişlənməsini ifadə edir. Müasir dilimizdə *çələbi* sözü arxaikləşdiyi üçün sinonim cərgəni tərک etmişdir.

---

² Ərəb-fars sözləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəş. 1967, səh, 368.

¹ E. M.Məmmədov Nəsiminin leksikası oğuz dilləri kontekstində. //Türk dillərinin tarixi müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: AEA nəşri, 2004, səh, 186.

Aqil // bilür // tanışmænd: Nə qədər bilürsən bir *bilürə* danış (180). *Aqil* anılar, axmaq tanılar (137), Aqçalı cahildən *tanışmænd* yegdir (31).

Bu sözlər içərisində «aqil» ərəb, «tanışmænd» fars mənşəli sözlərdir. Bunlardan *aqil* müasir dilimizdə bilikli, elmlı, müdrık adamlara deyilir, digər söz (*tanışmænd*) isə lüğət tərkibimizə daxil ola bilməmişdir.

«Bilir» abidənin dilində çox işlənmiş türk mənşəli sözdür. Lakin atributiv mənalı bu arxaizmə başqa abidələrimizin dilində rast gəlmirik. Bir bilurdən qorq, bir bilməzdən qorq (71). Bilir bilür biliri, bilməz nə bilür biliri? (78). Bilməzsən bir bilirdən sor (72).

Söz // kələçi // kəlam: Əvvəl təam, andan *kəlam* (27). *Sözi* keçənin sözü kəskin qılınc kibidir (118). İki kişiyə bir *kələçi* (21). Bu sinonimlərdən «söz» dominantdır. Ərəb mənşəli «kəlam» sözü də ədəbi dilimizdə üslubi məqamlarda işləndikdə sinonimlik təşkil edir. *Kələçi* sözünə isə heç bir digər mənbədə rast gəlmirik.

İt // kəlb // köpək: *Kəlb*i andıqca ağacı yanına qo (167). Oturan adamdan yalar *köpək* yegdir (49). *İt* dişi tonuz dərisinə münasibdir. *İt* ağzın kəmük dutar (23).

Bu mütləq sinonimlərdən türk mənşəli «köpək», «it» lüğət tərkibində sabitləşmiş, ərəb mənşəli «kəlb» isə arxaikləşmişdir.

Alınma sözlərdən ibarət sinonimlər

Azərbaycan dilində sinonimik cərgələrin yaranmasında əcnəbi sözlərin –xüsusilə ərəb və fars mənşəli sözlərin rolu çox böyükdür. Bu silsilədən olan sinonimlərlə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi dilçilərə görə «eyni məna bildirən müxtəlif mənşəli sözlərin əlavə məna çaları olmadıqda onlar sinonimlik təşkil etmir».¹

---

¹ Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Maarif, 1962, səh, 37-38.

Digər fikirlərə görə «başqa dillərdən eyni məfhumu ifadə etmək üçün alınmış sözlərin bir qismi həmin dildə heç bir məna və üslubi çalara malik olmadan işlədilərək dildə dubletlərin meydana gəlməsinə şərait yaradır. Digər qismində isə yeniləşmə gedir. Yeni məfhumları adlandırmaq bazası olur. Dildə belə eyni mənalı sözlərin işlədilməsi lazımdır, bunlar elmi dilin dəqiq və aydın ifadəçisi olur».²

Məlumdur ki, başqa semantik qruplar kimi sinonimlər də mütləq deyil, müxtəlif dövrlərlə bağlı dəyişir və onların tarixi mənzərəsində əcnəbi sözlərin mövqeyi daha güclü hiss olunur. Bu inkişaf prosesini Tofiq Hacıyev dolğun şəkildə belə izah edir ki, «sinonim bolluğu həmişə dilin «abatı xeyirliyindən» və ya təntənəsindən deyil, bəzən sinonim cərgə milli vahidlərlə əcnəbilərin mübarizə meydanı olur – ana dilinin lüğət taleyi sinonimlərdən hansının qələbə çalacağından asılı olur. Orta əsrlərdə ərəb-fars dillərinin Azərbaycanda dövlət dili olması ilə bağlı həmin mənbədən yazılı nitqimizə axınla söz gəlirdi. Hətta sinonim cərgədə 700 illik kəmiyyət üstünlüyü əcnəbilərin xeyrinə idi... Silsilə XVI əsrə qədər əcnəbi, sonralar isə milli vahidlərin işlənmə tezliyi artır və nəhayətdə Azərbaycan sözləri qalib çıxır. Əksi də olur».¹

Doğrudan da, XVI-XVII əsrlərə aid, həm də şifahi ədəbi dil nümunəsi olan «Oğuznamə»də də alınmalar hesabına formalaşan sinonim cərgələrin kifayət qədər işlənməsi tarixi sinonimikamızda əcnəbi sözlərin mövqeyini bu və digər şəkildə təsdiqləyir.

Belə ki, abidənin dilində sinonim cərgələrin sayının artmasında alınma sözlərin xüsusilə ərəb-fars sözlərinin

---

² Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. /Tərtib edən: İ.Məmmədov., H.Həsənov Bakı: Yazıçı, 1990, səh, 10.

¹ T.İ.Hacıyev Sinonimlikdə dilin tarixi yaşayır. //Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğətinə ön söz. Bakı: Yazıçı, 1990, səh, 4.

mövqeyi daha güclüdür. Bu səbəbdən onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- a) ərəb mənşəli ismi sinonimlər.
- b) fars mənşəli ismi sinonimlər.
- c) ərəb və fars mənşəli ismi sinonimlər.

a) Ərəb mənşəli sözlərdən ibarət olan sinonim sıralar mənbədə daha çoxdur və onlar mənaca dini, elmi, məişət məzmununu daşıyır.

Rizq // nəсіб // nəimət // bərəkət: Oğrı kəndü *rizqin* yeyər (49); Tanrının *nəiməti* çox, bilməyənə az gəlür (44); Ucuzluq səndən, *bərəkət* allahdan (38); Kimsə kimsənin *nəsibin* yeməz (167).

Əsasən «tanrı payı mənasında ümumiləşən bu sinonimlər cüzi səs dəyişmələri ilə (ruzi, nemət) müasir dilimizdə də işlənməkdədir.

Nəfs // tama (tamah): Bahadur öldür ki, kəndü *nəfsin* öldürə (74). *Tama* olmasa, olmazdı tamu (cəhənnəm) (130).

«İstək» sözünün mənfi çaları olan bu alınmalar bir-birilə sinonimlik təşkil edib və bu günə qədər dildə mövqeyini qoruyub.

Vəfa // sidq: Övrətdən *vəfa* gəlməz (138). *Sidq* saraydan çıxmasun (126). *Sidq* ədəbi dildə fərqli səs tərkibi ilə (sədaqət) sabitləşib.

Tale // nəсіб // bəxt: İyəvən qız ərə varmaz, varırsa da *bəxt* bulmaz. Yigidin *bəxtindən* qocaların fikri yegdir (202). *Nəsibində* var isə, qaşığında çıqa gələ. «Tanrının yazdığı ömür» mənasında ümumiləşən bu dini məzmunlu sinonimlər bu gün də ədəbi dilimizdə işləkliyini saxlayır.

Eşq // məhəbbət: Meymun *eşqli* olma (176). *Eşqi* çəkən kişilər dostu xəlvət bulmuşlar (175). Dostuna ödənc aqça vermə, istədiyin vaxt *məhəbbət* miqrasla (qayçı) kəsilir (100).

Sevgi sözünün mütləq sinonimləri olan bu sözlər müasir dilimizdə də leksik-semantik sabitliyini qorumaqdadır.

Höküm // qanun: Ər ölmüş *qanun* ölməmiş (39). *Höküm* qalibün olur (93).

Ərəb mənşəli bu sözlər müasir dilimizdə əmr, qayda, nizam-intizam sözləri ilə sinonimik cərgə əmələ gətirir.

b) Fars mənşəli ismi sinonimlər: Qeyd edək ki, «Oğuznamə»nin dilində fars mənşəli sözlər ərəb sözlərinə nisbətə çox az olduğu üçün onlardan ibarət sinonimlərə də çətin təsadüf olunur. Məsələn:

Ərməğan // bəxşiş: - Duaçıdan duayı *ərməğan* um (107). *Bəxşiş* bəxşiş gərək, satu satu gərək (77). Bu sinonimlərə müasir dildə «hədiyyə» sözü də qoşularaq cərgə əmələ gətirir.

c) Ərəb və fars mənşəli sinonimlərin tərkibində ərəb sözləri fars sözlərinə nisbətən daha çoxdur. Bu sinonimlərin əksəriyyəti dini məzmunlu sözləridir ki, bu gün də canlı danışqda və ədəbi dildə işlənmə tezliyinə malikdir. Məsələn:

Aləm // dünya (ərəbcə) // **cahan** (farsca): Toğru derlər «ittifaq etsə kişi *aləmi* dutar (135). *Dünyada* ölüm olmasa adam adam əti yerdi (107). Ayaqqabı dar olacaq *cahan* genliyi neyləsün (167).

«Yer kürəsi» mənasında ümumiləşən bu sözlər müasir dilimizdə də işləkdir. Bunlardan *dünya* daha çox termin xarakterli sözdür.

1. Aşiq-talib(ə)-divanə(f); 2. Zəval-ziyan; 3. Ərkan-hörmət - mərifət; 4. Mehr – şəfqət – kərəm - məhəbbət; 5. Qeyrət - hünər; 6. Tamahkar - haramzada; 7. Kafir – şey - tan; 8. Seyid – mömin – imam – müsəlman -peyğəmbər; 9. Xülq-xu(f), (xasiyyət).

1. *Aşiq* arsız gərək (137). Arif ol suyu *talib* iç. *Divanəyə* qələm yoqdur (104), 2. Nəsibə *zəval* yoqdur (180). Nəfəsün canı var, tutmayanın *ziyanı* var (180).3. Hər bir

yerin bir *ərkanı* olur, oduna gidənin orğanı olur (186). Sovuq peyğəmbərə *hörmət* etməmişdir (122). Bin məni, bin *mərifət* bir pazlamac qatında mat olur (78). 4. Meyi meynədən alıcı ol, yəni *mehri* dindən alıcı ol (177). Loğma *şəfqət* artırır (173). *Kərəmə* toymaq olmaz (169). Dostuna ödənc aqça vermə, istədiyi vaxt *məhəbbət* miqrasla kəsilir (100). 5. Ər *ğeyrətçin* toğar. Ərə bir *hünər* yetər (51); 6. *Tamakar* dünyada olduqca önməz (129). Keçi *haramzada* olur (159). 7. Qoca *kafir* müsəlman olmaz (143). *Şeytan* evin yıqmaz (120). 8. *Seyid* ağzından çözüdür (115); *Mömin* bal mumu kimidir (176); *İmam* olan kişi cəmətin qəhrin çəkmək gərək (58). Qoca *müsəlman* kafir olmaz. Bin il yerdə yatmaqdan, bir kərə *peyğəmbərə* salavat götürmək yegdir (80). 9. Gözəl oldur ki, hüsnü kibi dəxi *xülqü* ola (166); Su durulur, *xu* durulmaz.

Sonuncu nümunələrdə işlənən «xülq-xu» fars mənşəli arxaizmləri müasir Azərbaycan dilində işlənən xasiyyət sözünün tarixi sinonimləridir. Abidənin dilində pis xasiyyətli mənasında işlənən *xoyrad* sözü də *xu* köklüdür. Dədə Qorquddan başlayaraq tarixi mənbələrdə işlənən bu vahidlər milliləşmə mərhələsində ədəbi dildən çıxmış, şivələrdə isə təsadüf olunur.¹ Bu sinonimlərdən *xülq-xu* istisna olmaqla qalanları həm mənbədə, həm də klassiklərimizin dilində fəal işlənmiş və zamanla sabit inkişaf xətti keçirib müasir dilimizdə də işləkliyini qorumuşdur.

Kərəm eylə allah *eşqinə*, simüzün al, aruğun qo.

On iki bin *kafər* qılıcdan keçdi. Gen *dünya* başına dar oldu. (*Kitabi-Dədə Qorqud*)

---

¹ E.R.Piriyev. Fars dilindən alınmaların semantik inkişafı. //Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri məq.məc. Bakı, 1984. səh, 89.

Kirpigin oxuna, qaşın yayına
Aşiqin sinəsin sipər dedilər (*İ.Nəsimi*).

Eşq ərinin bir nəfəs seyranudur (*Q.Burhanəddin*).

Dünyayu çox sınadux bir buy imiş,
Qamu *aləm* varlığı bir huy imiş (*Q.Burhanəddin*).

Dersən məşuğü eşqi – *aşiq*,
Mən sadəzəmir tifli – *sadiq* (*Füzuli*).

Gəh ayağı bağlı, gah boynu, nədəndir bilməzəm.
Bir pəri *eşqindən* olmuşdur, məgər divanə şəm
(*Füzuli*).

Hər ki var, *hörmətin* var, hər qanda ki olsa,
izzrətin var (*Xətai*).

İbn Yəmin dedi: Biz *peyğəmbərüz*,
Həm bu pirlər bizə qılmaz yavuz
(«*Yusif və Züleyxa*»).

Sifətlərdən ibarət sinonimlər.

«Oğuznamə»nin dilində bir əsas məna ətrafında toplanan sinonim sifətlər də vardır ki, onlar əsasən Azərbaycan-türk mənşəli sözlərdən ibarət sinonim cərgələr təşkil etmişdir. Bu sinonimlərin bəzisi eyni əlamət ifadə etdiyi üçün mütləq, digərləri isə ifadə daxilində yaxın mənalılıq bildirdiyi üçün nisbi sinonimlərdir.

Mütləq sinonimlər:

Yüksək // yuca: Atun yuğsəgin al... (61). Nə qədər yuca isən, düşmanın alu görmə (179).

Sağır(ə) // ögsüz:: Sağır yanşağ olur (125). Dinsizə dinin bildirmək, öksüzə ton geyürmək kibidir (99).

Qarağü // kor: Qarağüdan şaşu ygedir (Kordansa çep yaxşıdır) (146). Yaqın nişan kor olur (197).

Göründüyü kimi, yuxarıda verilən sözlər istər ifadə daxilində, istərsə də müstəqil şəkildə eyni mənaları bildirdiyi üçün mütləq sinonimlər hesab olunur.

«Kor» sözünün qədim və arxaik sinonimi olan «qarağü» M.Kaşğarlının lüğətində də qeyd olunmuşdur. «Karağü-kor» (DLT, 446).

Sağır-öksüz sinonimləri Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşmiş, Türkiyə türkcəsində isə *öksüz* eyni mənada işlənməkdədir.

Arı // duru: Arğ arınar, ad arınmaz. Su durulur, xu durulmaz (Su durular, xasiyyət dəyişməz) (125).

Gözəl // göğçək: Gözəl övrətdən çirkin ər yegdir (165). Köçənə güc ilə göğçəklik olmaz (172).

Gözəl-göyçək sinonimləri müasir dilimizdə işlənmə tezliyini qorumuş, «duru, təmiz» sözünün sinonimi «arı» isə yalnız bir ifadədə «Aydan arı, sudan duru» və «arıtmaq» felinin kökündə qalmaqdadır.

Çağlu // əsən // sağ // diri: Çağlu gözəllər qarımaz (90). Heyf öləndir, diri diriligün eylər (94). Sayru haln sağ bilməz (123). Ər əsən gərək, əyər atı həlak edər (40).

Çağlu-əsən sözləri müasir dilimizdəki «sağ, salamat, diri» sözlərinin tarixi sinonimləridir. «Əsən» müasir türk dilində işləkdir.

«Çağlu» sözü abidələrimizin dilində az təsadüf olunan sözlərdən olub, fikrimizcə «çağa, çağdaş» sözləri ilə eyni köklüdür. Yəni «yenilik, təzəlik» və müasir zaman məzmunu bildirən «çağ» ismindən morfoloji yolla düzəlmişdir. «Oğuznamə»də *çağlu* «sağlam, tərəvətli» mənasında işlənməmişdir. Müasir dövr canlı danışığı dilində «Kefim kök, damağım çağ» ifadəsində «sağlamlıq», «çağdaş» sözündə isə yeni zaman mənasında işlənməkdədir. Axisqə türklərinin folklor materiallarında da *çağ* sözü «Oğuznamə»də olduğu kimi işlənməmişdir.

Veran qalmış Axısxa
Gözəlin çağ yeridir.¹

Fikrimizcə «çağ» kökü «sağ» sözünün çoxmənalılığı nəticəsində əmələ gələn sinonimidir. «sağ-çağ».

Göründüyü kimi, yuxarıda verilən ulu türkcəyə aid bu qədim sözlərin bəzisi müasir Azərbaycan dilində arxaıqlaşmış, digər türk dillərində isə sabit inkişaf xətti keçirməkdədir.

Nisbi sinonimlər. Türk mənşəli sinonim cərgələr içərisində elə sözlər vardır ki, onlar dominant sözlə müstəqil vahid olaraq deyil, ifadə daxilindəki mənasına görə yaxınlıq, sinonimlik bildirir. Belə sözlər nisbi sinonimlərdir. Məsələn:

Ahıl // qoca // qarı // ulu // böyük // pir: Sevgil səni sevəni, iki dişli *qarisə* (117). *Qoca* qoynunda çörək var, yigit qoynunda çomaq var (148). Xəstə başında ulu (yaşlı, böyük) oturur (95). *Böyük* donanınca düğün tufağı savılır (69). *Pirlərə* ölmək bayramdır (75).

Eyu // yaxşı // uz // yeg // qolay // qutlu: Aygır alma *eyu* dostunla düşman olarsan (26). *Yaxşı* aş qalınca yaman qarnı yırtılsın (199). Az söylə *uz* söylə (29). Nakəsə əl açmaqdan ac olmaq *yegdir* (49). Yer *qolayın* yerlü bilir (202). *Qutlu* gün toğuşundan bəllüdür (149).

Bu sinonimik cərgədəki sözlərin bir çoxu XIX əsrə qədər yazılı abidələrimizin dilində müxtəlif işlənmə tezliyi ilə istifadə olunmuşdur. Lakin qədim sifətlərdən yalnız «yaxşı» ədəbi dildə ümumişləklilik qazanmış, qalanları isə fəal lüğəti tərk etmişdir. «Qolay» sözü isə dialekt və şivələrimizdə müxtəlif mənələrdə nəzərə çarpır. Belə ki, Qazax, Tovuz, Laçın şivələrində «Oğuznamə»də olduğu kimi asan, yaxşı

---

¹ Qardaş türk folklorundan örnəklər – Axısqa türkləri. //Dədə Qorqud j., Bakı: Səda, 2002, № 4, səh, 157.

mənasında, Naxçıvan, Kəlbəcər şivəsində isə «pis» mənasında işlənərkəndədir.¹

Uğurlu-mubarək mənasında arxaikləşən *qutlu* sifəti də cərgədə nisbi sinonimlik təşkil edir.

Kötü // yavuz // yaman // çirkin: Güc gücə *kötü* qaradır(156); *Yavuz* gün eyü olur, yavuz adam eyü olmaz (199); Yaxşı aş qalınca *yaman* qarnı yırtılsın (199); Gözəl övrətdən *çirkin* ər yegdir (165).

Müasir dilimizdəki «pis» sözünün sinonimləri olan sifətlər içərisində «kötü-yavuz» tamamilə arxaikləşmiş, yaman-çirkin sözləri isə işləkliyini saxlamışdır. Qeyd edək ki, «çirkin» zahiri əlamət məzmunlu olduğu üçün digər sözlərlə nisbi sinonimlik təşkil edir.

«Yavuz» sözü bu sinonim cərgədə dominantdır. Çünki məna dəqiqliyinə və işləkliyinə görə digərlərindən üstündür. Maraqlıdır ki, *Kitabi-Dədə Qorqudun* dilində təsadüf olunan bu söz «Oğuznamə»də daha aktiv işləndiyi halda, sonrakı dövrlərdə xüsusilə folklor üslubunda öz yerini sinonim paraleli olan «yaman» sözünə vermişdir. Bu *Xətai* leksikasında daha aydın hiss olunur.

Ol bir *yavuz* canavardır (*Kitabi-Dədə Qorqud*).

Nəsimi yarə ulaşıdı, nə düşdü münkirə kim,
Tutuşdu, yürəgi yandı, *yavuz* qəzaya düşər (*Nəsimi*).

Mən *yaman* etsəm necə, sən yaxşılıq qıl, ey əziz
(*Xətai*).

Ta *yaman* göz dəgməyə, ey mah, hüsnün bağına
(*Xətai*).

---

¹ Dialektoloji lüğət. Bakı: AEA-nın nəşri, 1964, səh, 147.

Yürügən (qaçağan); - **çapaqlu** (yaxşı çapan) - **səkil** (səkəyən, zirək) – **yüqrək** (cəld); Yürügən evə gəlir (190); Yüqrək at qamçı istəmər (189). Səkil keçiyə toquz çoban gərək (116).

Morfoloji yolla əmələ gələn və «zirək-cəld» mənasında sinonim cərgə yaradan bu arxaik sifətlər ifadələrdə daha çox heyvanlara aid əlamət kimi işlənmişdir. *Yüqrək* müasir dilimizdə eyni məna və cüzi səs dəyişməsi ilə işlənərkəndir. *Yüqrək-yüyrək*. Yüyrək at özünə qamçı vurdurmaz. (Atalar sözü)

Yurugən // çapaqlu // səkil sinonimlərinin yalnız fel kökləri müasir ədəbi dildə anlaşılan və işləkdir (yürümək, çarmaq, səkmək).

2. Türk mənşəli sözlərlə ərəb-fars mənşəli sözlərdən ibarət olan sinonimlər abidənin dilində daha çox təsadüf olunur. Bu sinonim cərgələr əksərən 4-5 sözdən ibarət olur. Məsələn:

Sayru // çorlu // xəstə: *Sayru* halın sağ bilməz; Əski varlı-varlı, yeni varlı-çorlu (33). *Xəstə* başında ulu oturur (95).

Bu sinonim sifətlərdən *sayru*, *çorlu* öz dilimizə məxsusdur, *xəstə* isə fars mənşəlidir. *Sayru* sifəti «Dədə Qorqud kitabından» başlayaraq demək olar ki, bütün klassik ədəbi dil abidələrimizdə ümumişlək səviyyədə və alınma sinonimləri ilə müvazi şəkildə işlənmişdir. Lakin paralellərlə mübarizədə zəifləmiş və arxaikləşərək ədəbi dildə mövqeyini *xəstə* sözünə vermişdir.

Bu cərgənin komponentlərindən olan *çor* sözünə isə yazılı abidələrin dilində təsadüf olunmur. «Oğuznamə»də işlənməsi isə daha qədim və şifahi dil elementi olmasından xəbər verir.

Qaba // bərk // qatı // sarb (tünd, qatı): Saqalı *qaba* olanın əqli kəm olur (126); Ölü yüzü *bərk* olur (25); Yoq taşdan *qatı*dır (197); *Sarb* sirkə kəndi qabına ziyan edər (124).

Bu nisbi sinonimlər içərisində yalnız *sarb* ərəb mənşəli arxaizm, qalanları isə qədim türk sözləridir ki, bunlardan *qatı, bərk* bütün dövrlərin yazı və danışmaq dilində işlək olmuşdur. Qalın, gur mənasında işlənən *qaba* sözü cərgədə nisbi sinonimlik bildirir. Ümumiyyətlə, bu söz XV əsrə qədər mənbələrdə «böyük, əzəmətli, güclü» mənalarında işlənmişdir. *Qaraca Çoban zərb eylədi, qaba ağacı yerilə-yurdilə qopardı* (KDQ, 46).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində isə semantik dəyişməyə məruz qalaraq mənfi çalarda *kobud* mənasında işlənərkəndədir.¹

Baylu // varlı // dövlətli // gəni: El *baylu*-yoxsullu olur (190). *Varlı* ağlar, yoqlu ağlar (182); Köyün *dövlətli* qızı şəhərə gəlin gedər (120). Cəmrinin oğlu on iki olur, *gəninin* atı on iki olur (90).

Mütləq sinonimlərdən olan «baylu» sözü türk mənşəli qədim «bay» (var, dövlət) ismindən düzəlmiş arxaik sifətdir. Qədim türk yazılı abidələrində işlənən, «Divanü lüğət-it-türk»də qeyd olunan bu söz «Oğuznamə»də alınma qarşılığına görə daha fəal işlənmişdir. «Bay, baylu» klassiklərimizin dilində işlənsə də XVIII əsrdən sonra ədəbi bədii dildə və danışmada işləkliyi itirmişdir. Bu sinonimlərdən ərəb mənşəli *gəni* arxaikdir, qalanları isə (varlı, dövlətli) müasir dilimizdə fəal lüğət vahidləridir.

Yigid // ərən // qüvvətli // qollu // comərd // mərd: *Yigidin* yorğunluğu qarnı toyuncadır (195); *Ərənlər* nəqdə dua qılmışlar (45); *Qüvvətli, qollu* qulunla, qopuz qılınla (149); *Comərd* əlin kəsmə (91); Ər bunalmayıncaq *mərd* irməz (42).

Müxtəlif mənşəli sinonimlərdən «qüvvətli» ərəb köklü, «comərd», «mərd» isə fars sözüdür. Qalanları isə türk mənşəli sözlərdir. Türk dilli abidələrdə yüksək işlənmə

---

¹ V.Aslanov Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. Bakı: Elm, 2003, səh, 248.

tezliyi olan «*eren*» komponenti er lekseminin inkişaf etmiş formasıdır. Adətən bu leksik vahiddəki – *en* morfemini tədqiqatçılar qədim cəm şəkilçisinin izləri olaraq qeyd edirlər».² Çox güman ki, kişi mənasında işlənən *er* kökündəki atributivlik morfemlə daha güclənmişdir. Bu inkişafın analitik forması da «Oğuznamə»də müşahidə olunur:

Ər olan evdə oturmaz (65).

Ər olan rizqin taştan çıxarur (61).

Bu ifadələrdə mürəkkəb fel qoçaq, inamlı, güclü, əsil kişi mənalarda işlənmişdir. *Eren* sözü emosional-ekspressivliyinə görə bu gün də obrazlı nitqin əsas vahidlərindəndir.

Ümumiyyətlə, bu cərgədə «*comərd*» sözündən başqa bütün sinonimlər dildə sabitliyini qoruyur. Ərən, mərd, yigid (fonetik dəyişmə ilə yigid-igid) ədəbi dildə, *qüvvətli-qollu* isə danışqda daha işləkdir.

Yatlu // kahal // cəmri // uyur // avarə: El sərrafdır, eyüyü, *yatluyu* bilir (41). *Avarələr* yeri meyخانədir (48); *Kahal* övrət beşiği yaturkən önərir (157). *Cəmrinin* oğlu on iki olur, ğəninin atı on iki olur (90). *Uyur* uyuru ya ağrəkdə, ya oğraqda (59). *Avarələr* yeri meyخانədir.

Tənbəl mənasında cərgə əmələ gətirən bu mütləq sinonimlərin bəzisi yazılı mənbələrdən yalnız «Oğuznamə»də təsadüf olunur. Bu mənada *yatlu cəmri* və *uyur* sözləri arxaik sinonimlərdir. *Avarə* səs dəyişməsi ilə (*avara*) ədəbi dildə, *kahal* isə Qazax şivəsində işlənməkdədir: «Kahaldı Əsət iş görən döy» (DL, 253).

Ğaib (qeyb olan) // yitikli (itkin): - *Ğaib* ortaya gəlincə hazır haqqa irişər (139); *Yitüklü* anası qoynun da arar (202).

---

² Ə.A.Quliyev Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. I hissə. Bakı: Elm, 2001, səh, 57.

Nümunədə «itkin, ğeyb olmuş» mənasında işlənən substantiv məzmunlu arxaik sifətlər sinonimlik bildirir. Müasir dildə ərəb mənşəli «qayıb» sözünün leksik-semantik müstəqilliyi zəifləmiş, mürəkkəb sözün tərkib hissəsinə çevrilmiş və eyni məna analitik üsulla ifadə olunmuşdur. Məsələn: ğeyb olmuş, qeyb olan, qeybə çəkilən və s.

Digər yazılı abidələrdə işlənməyən və fonomorfoloji cəhətdən arxaikləşən *yitikli* sifətinin müasir dildə sinonimi itkin sözdür.

«Oğuznamə»nin dilində komponentləri tamamilə alınma sözlərdən ibarət sinonim cərgələrə də rast gəlinir. Məsələn:

Cahil-əbləh-ğəmmaz-avam-müxənnət (ərəbcə)-nakəs (fars); Aqçalı *cahildən* tanışmənd (alim) yegdir. *Əbləh* kahal olmaz (50); *Qammaz* boynunda bərc qomaz (Ayamaçı cavab saxlamaz) (139); *Müxənnət* körpüsündən keçməkdən suya boğulmaq yegdir (176). *Nakəsə* əl açmaqdan ac olmaq yegdir (49).

Bu sözlərdən «cahil-avam» mütləq sinonimləri ədəbi dildə daha fəal olmuş, bu gün də ümumişləkdir. Digər paralellər isə klassik bədii dildə tarixən işlənsə də, sabitləşə bilməmişdir.

Feli sinonimlər.

«Oğuznamə»nin lüğət tərkibində əsas qrup təşkil edən fellər çox geniş üslubi imkanlara malikdir. XVI əsr və ondan çox-çox əvvəllərin ifadə vasitəsi olan bu fellərin bir qismi arxaikləşmiş, əksəriyyəti isə leksik-semantik cəhətdən dəyişməmişdir. Hər iki xüsusiyyətə malik yaxın və eyni mənalı fellər abidənin dilində sinonim cərgələr əmələ gətirir.

Bu feli sinonimlərin tarixi-linqvistik cəhətdən təhlili onların polisemantik inkişafını və üslubi-ekspressiv imkanlarını nəzərdən keçirməyə kömək edir.

Bu cəhətdən aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq:

Qağırmaq // oqumaq // yanğulanmaq: *Qağırdaqları* yerə var, ərinmə, qağırmaqları yerdə görünmə (152); Eşəqi düğünə *oqumuşlar* «Ya su yoqdur, ya odun» demiş (30). Tağ deyü *yanğulanur* (131).

Bu nümunələrdəki fellər mətni sinonimlərdir, çünki onlar əsas mənalı «çağırmaq» felinə yaxın, həm də əlavə məna bildirir. Belə ki, «oqumaq» arxaizmi «dəvət etmək», «yanğulanmaq» isə əks-səda vermək, səslənmək mənasını ifadə edir. «Dədə Qorqud kitabı»nda və klassik dildə işlənən «oqumaq» sözü XVII əsrə qədər ədəbi dildə fəal olmuşdur.

Bəzi mənbələrdə «yanğulan» arxaizminin yalnız «Dədə Qorqud kitabı»nda işləndiyi göstərilir.¹ Lakin «Oğuznamə»də bu felin bir neçə dəfə işlənməsi onun uzun zaman fəal şifahi dil vahidi olmasını təsdiqləyir.

Dədə Qorqud dastanlarında da «çağırmaq» feli eyni səs tərkibi və semantika ilə işlənmiş və sonradan fonetik səs əvəzlənməsi nəticəsində müasir dildə «çağırmaq» şəklində qalmışdır.

Dərilmək // üşmək (yığılmaq): Kişi kəndüyə etdiyi işi bütün ellər *dərilüb* edəməz (169); Martda tarlana sıçan *üşməsin* (176).

İfadələrdə yığılmaq, toplaşmaq mənasında işlənən bu arxaik sinonimlər qədim türk sözləridir. *Dərilmək* felinin kökü «der» Qədim türk lüğətində *ter* şəklində verilmişdir. *Ter-sabiratğ* (DTS, 553). Tarixi abidələrdə fəal olan semantik daralmaya uğrayan «dərilmək» feli müasir dildə bitkilərin –xüsusilə meyvə-tərəvəzin toplanması mənasında işlənir.²

---

¹ V. Aslanov Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. Bakı: Elm, 2003, səh, 257.

² F. Ellazov Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarında arxaik sözlər. // Dil məsələlərinə dair tematik toplusu, Bakı, 1998, № 1, səh, 125.

Üşmək feli isə tarixi abidələrdə də qeyri-məhsuldar olmuş və müasir dildə də tamamilə arxaikləşmişdir.

Ulaşmaq // irişmək // qavışmaq // irmək: Sərxoş gördüyünə *ulaşır* (115). *Qavışar* adam adama, amma qavışmaz tağ-tağa (153). Kedi ətə *irışməsə*, murdardır deyər (166).

Bu sinonim cərgədə bir şeyə çatmaq-birləşmək mənasında işlənən sözlərdən ən aktiv olanı «*ulaşmaq*» felidir.

Bu fel XVI əsrə qədər şifahi və klassik dildə geniş şəkildə işlənmişdir. «*İrişmək*» feli də XVIII əsrə qədər ədəbi dildə işlək olan sinonimdir. Həm *irmək*, həm də *irışmək* formasında «*Kitabi-Dədə Qorqud*», Nəsimi, Xətai dilində işlənmişdir. Məsələn:

- Bəy babası yanına *irışdilər* (KDQ)
- Vəslinə kim ki, *irmədi* dərdü əzab içindədür
(Nəsimi).
- Abi-həyata *irışən* buldı həyati cavidan (Nəsimi).
- Gecə *irışir* həbibə məhbub (Xətai).

Qavışmaq (qovuşmaq) feli bu gün şivələrimizdə olduğu kimi, «*Oğuznamə*»də də dodaq saitlərinin «*o↔a*, *u↔ı*» damaq saitləri ilə əvəzlənməsi şəklində ifadə olunub. Leksik-semantik funksiyasını saxlayan bu söz müasir ədəbi dildə də birləşmək felinin sinonimidir.¹

Varmaq // yürümək // getmək: Yurdundan sürülən yurduna *varınca* ağlar (203); Ərənlər tağa *yürü* demiş, yürüməmiş, kəndüləri yürümüş (61); Gəlmə-gəlmə, *getmə-getmə* (166); El atdığı daş uzaq gedər (54).

Bu sinonim cərgənin ən qədim komponenti olan «*varmaq*» Orxan-Yenisey abidələrində *barmaq*, Dədə Qorqud dilində isə *varmaq* formasında işlənmişdir. Məsələn: *Kağanın sabın almatın yır sayu bardıq* (Xanın məsləhətini

---

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I c., Bakı: Elm, 1964, səh. 267.

əşitməyərək hər tərəfə dağılıb getdin).² *Məsləhət gördülər ki, Dədə Qorqud varsun* (KDQ, 55).

«Oğuznamə»də «getmək» felinə nisbətən daha fəal olan varmaq, demək olar ki, bütün dövrlərin ədəbi dilində işlək olmuş və müasir dildə yalnız «var-gəl etmək» ifadəsində semantik izini saxlayır. Bəzi şivələrimizdə isə bu gün də işləkdir (*varmax* - Qazax. Tovuz, Şamaxı) (DL, 97).

Yürümək-getmək felləri isə müasir ədəbi dilimizdə də sinonim olan, ümumişlək fellərdir.

Donanmaq // geymək: Böyük *donanınca* düğün tufağı savılır (69); Qaravaşa ton *geyürsən*, qadın olmaz (149); Yigit nə *geyərsə*, yaraşır (197).

Bu nümunələrdə «donan» morfoloji yolla əmələ gələn feldir. «Don geyinmək» mənalı bu söz «don» isminə -lan→ fel düzəldən şəkilçi qoşulması ilə yaranıb (don+lan-donnan-donan). Qeyd edək ki, söz kökü – (don) müasir dildə işlək, əsas fel (donan) arxaikdir.

Dəpmək // urmaq // vurmaq: Gözsüzü dəvə *dəpsə*, sum ilə *urdular* sanır (170); Verdügin bilür isən dəxi verə, bilməz isən onu da ala, həm boynuna sillə *vura* (183).

Bu sinonimlərin arxaik komponentlərindən olan «dəp» feli fikrimizcə «Oğuznamə»nin dilində işlənən dəpər (balta), dəpişmək (vuruşmaq), dəpərtmək (tərpətmək), dəpə-dəpə (vura-vura) fellərinin və eyni zamanda müasir dilimizdəki «təpik» isminin daşlaşmış kök formasıdır.

«Ur-vur» felləri abidənin dilində müvazi işlənən və eyni leksik-semantik funksiyaya malikdir. Orxon-Yenisey abidələrində, «Dədə Qorqud kitab»ında və klassiklərdə – İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətəinin dilində «ur» formasında işlənən bu

---

² Ə.C.Şükürlü Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, səh, 217.

fel XVI-XVII əsrlərdən sonra səs artımına məruz qalmış (vur) ədəbi dildə bu cür sabitləşmişdir.¹

Pəri qızı qanat *urub* uçdu (KDQ, 98);

Urdü od firqətün, us canü cigər yanədürür

(Nəsimi)

Bir xoş qulağını burayum mən,

Üzünə tərənçə *urayum* mən

(Nəsimi).

Göründüyü kimi, tarixən fəal işlənən «ur» feli müasir dildə fonetik arxaizm və «vur» felinin «Oğuznamə»yə görə tarixi sinonimidir.

Önəlmək // dirilmək // iyümək // uzalmaq: Kediylə köpək *dirilməz* (161); Qılıç yarası *önəlidir*, dil yarası *önəlməz* (144); Qırıq yılda öcün alan eyilən eyüdüm demiş (145); Allah-allah deməyincə işlər *önməz* (19). Çörəgin uzaldığı yegdir (91).

Bu nümunələr feli sinonimlər içərisində ən maraqlı cərgələrdən hesab olunur. «Sağalmaq» mənası ətrafında birləşən bu tarixi sinonimlər müasir dilimiz üçün leksik-semantik arxaizmlər hesab olunur. Sinonim cərgənin dominant sözü «önəlmək» Qədim Türk lüğətində də eyni mənada verilmişdir. «*On-vızdaravlivatğ, popravlätğsə*» (sağalmaq, yaxşılaşmaq) (DTS, 367).

Yaşamaq mənasında işlənən dirilmək feli *önəl* felinə nisbi sinonimdir. Bu söz də qədim mənbələrdə qeyd olunmuşdur. «*Tiril - yaşamaq*» (DTS, 562).

Yaxşılaşmaq mənasında işlənən və adlardan morfoloji yolla düzələn «eyü, uza» felləri (eyü, uz-yaxşı) əsas mənaya mütləq sinonim olan qədim arxaizmlərdir.

Arınmaq // yumaq: Arx *arınır*, ad *arınmaz*; Əl əli *yuvur*, iki əl də yüzü.

---

¹ Ə.C.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, səh, 323.

Bu sözlər təmizləmək mənasında işlənən nisbi sinonimlərdir. Arı (təmiz) sifətindən əmələ gələn *arınmaq* feli öz mənasını qismən arıtlamaq felində saxlamış, kök forması isə asemantikləşmişdir. Orta əsrlərin şifahi və yazılı dilində fəal olan bu söz müasir dildə öz mövqeyini təmizləmək felinə vermişdir. Yumaq feli isə sabit inkişaf xətti keçirib.

Ayıtmaq // demək // söyləmək // tanışmaq: Atalar *ayıtmış*: Həqtəala müsəlmanlar qürbətdə xəstəliqdan saxlasun (18); Odu qoyub, otluğa allah-allah *dimə* (32); El eybin sana söyləyən sənin eybini də elə *söylər* (21); *Tanış*, tanış amma bildigin işlə (131). İş işləməyim deyirsən eşikdə ol (36).

Bu sinonim cərgələrindən yalnız *ayıtmaq* feli arxaikləşib. XVII-XVIII əsrə qədər yazılı ədəbi dildə və folklor üslubunda fəal olan qırpaq mənşəli «ayıtmaq» felini sonralar «demək» əvəz etmişdir.

Qeyd edək ki, «Dədə Qorqud kitabı»nın dilində bu sinonimlərin işlənmə tezliyi «Oğuznamə»dən fərqlidir. Belə ki, dastanda *demək* – 56, *ayıtmaq* – 40, *söyləmək* – 1, *danış* – 0 sayda işləndiyi halda, «Oğuznamə»də *demək* feli daha çox (79), *ayıtmaq* feli ən az sayda – 5, *söyləmək* – 27, *danışmaq* – 7 dəfə təsadüf olunur. Bu fakt abidənin dilində qırpaq dil elementləri ilə müqayisədə Oğuz dil vahidlərinin üstünlüyünə bir işarədir. Həm də milliləşmə mərhələsinin yazıya gətirdiyi keyfiyyət dəyişikliyinə göstəricisidir.

Sinonim cərgənin digər paralelləri olan *de*, *danış*, *söylə* felləri sonrakı dövrlərdə və müasir ədəbi dildə fəal dil vahidləri və ümumişlək sinonimlər hesab olunur.

Antonimlər

Sözlərin leksik-semantik qruplarından biri də antonimlərdir. Antonimlər dildə ilkin vahidlər olmaqla fikrin daha dəqiq, obrazlı və ekspressiv ifadəsində mühüm

rola malikdir. Çünki antonimlər ilk yaranışdan qarşılıqlı ziddiyyətlər, təzadlar üzərində qurulan təbiət və cəmiyyət hadisələrinin, məfhumların dildə ifadəsidir. Bu ifadə tərzini fərqləndirmə əsasında verilən informasiyanı aydınlaşdırır və onun kommunikativ-ekspressiv gücünü artırır.

Antonimlərin leksik-qrammatik inkişafı və üslubi imkanları Azərbaycan dilçiliyində kifayət qədər öyrənilmişdir.¹ Müxtəlif səs tərkibinə malik olub, əks mənalar bildirən sözlərə antonimlər deyilir. Müxtəlif məzmunlu bu sözlər əks qütblərdə olmaqla ziddiyyət təşkil edir, lakin ziddiyyət dərəcəsi bütün antonimlərdə eyni olmur. Bu səbəbdən antonimlər keyfiyyətə mütləq və nisbi olmaqla iki yerə ayrılır.

Mütləq antonimlər.

Qeyd edək ki, folklor üslubunda, xüsusilə atalar sözü və məsəllərdə antonimlərin işlənmə mövqeyi çox yüksəkdir.

«Oğuznamə»dəki pəremilərdə təzadlı fikir və hökmlər daha çox mütləq antonimlər əsasında qurulmuşdur. Eyni ifadədə işlənən bu sözlər əks mənəli hadisə və məfhumları bildirməklə aforistik fikrin kəskinliyini, dəqiqliyini bir daha ön plana çıxarır.

Abidənin dilində işlənən mütləq antonimlər məzmun və ifadə vasitəsinə görə bütün nitq hissələri üzrə çox zəngindir. Bu səbəbdən təhlil zamanı onları adlar və fellər əsasında qruplaşdırırıq.

a) Adlardan ibarət antonimlər.

Atalar sözlərində işlənən mütləq antonimlərin əksəriyyəti adlarla ifadə olunub. Onlar semantik cəhətdən daha çox atributiv mənəli əşya, şəxs, əlamət, keyfiyyət, zaman və məkan məzmunlu sözlərdən ibarətdir.

Şəxs və onun fəaliyyəti, xarakter keyfiyyətləri ilə bağlı olan antonimlər. Məsələn: *dost-düşmən, toq-ac, gözəl-*

---

¹ Müasir Azərbaycan dili. I c., Bakı: Elm, 1978, səh, 199; A. Qurbanov Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, səh, 314.

çirkin, sağ-sayru, eyü-yavuz, yoxsul-bay, yaxşı-yaman, yuca-alu, yad-biliş və s. Əski düşmən dost olmaz (42); Toq su içicək yenə ac olur (159); Gözəl övrətdən çirkin ər yegdir (165); *Sayru* halın *sağ* bilməz (123); *Yavuz* gün *eyü* olur, *yavuz* adam *eyü* olmaz (199); *Yoxsul bayın* gəlincikidir (196); *Yaxsı* aş qalınca, *yaman* qarnı yırtılsın (199); Nə qədər *uca* isən düşmənin *alu* görmə(179); *Yad* fəriştədən *biliş* albız yegdir (197).

Bu misallardan *dost-düşmən, tox-ac, gözəl-çirkin, yaxşı-yaman* antonimləri müasir dildə də leksik-semantik mənasını itirməmiş, insana məxsus hal-vəziyyət və fəaliyyəti ilə bağlı keyfiyyət məzmununu bildirir.

Uca-alcaq antonimlərinin fonoarxaizmi *yuca-alu* ifadə daxilində həcm-ölçü mənasında deyil, məcazlaşaraq insana məxsus maddi-mənəvi keyfiyyət səviyyəsini ifadə etmişdir. Bu ifadə tərzii bu gün də dilimizdə işləkdir.

Sağ-sayru (xəstə), *yoxsul-bay* (varlı), *yad-biliş* (tanış) antonimlərinin ikinci tərəfi orta əsrlərin yazı dilində aktiv işlənən qədim türk mənşəli sözlər olduğu halda arxaikliyə uğramış, ancaq müasir sinonimlər sayəsində semantik antonimlik qorunmuşdur.

Eyü-yavuz (yaxs-pis) arxaik antonimləri işləndiyi pəremidə insana məxsus mənfi və müsbət keyfiyyətlərin ən yüksək və qatı şəkildə ifadəsini bildirir.

Ümumi əlamət, kəmiyyət, ölçü məzmunu bildirən konkret və mücərrəd mənalı antonimlər:

Ağ-qara, kiçik-böyük, əski-yeni, qolay-güc, toğru-əyri, issi-sovuq, xeyir-şər, assı-ziyan, yalan-gerçək və s.

Ağın adı var, qaranın dadı var, *Ağ* aqça qərə gün üçün (28). Şimdi bir zamandı *küçük* böyüyə ögrədir (121). *Əski* varlı varlı, *yeni* varlı-çorlu (33). Kişi əyalın almaq *güc*, amma bəsləmək *qolay* olur (165). *Toğru* tutulmayınca əgri bulunmaz (132). *İssi* aşdan qorqan sovuğu üfürüp yiyər (39). Şimdiki zamanda *şərrə* uğramayım deyirsən *xeyirdən* qaç (121). Gəminin *assı* topuğadəkdir, *ziyanı* boğazadəkdir

(159). Məsləhət bitirici *yalan*, dovğaoparıcı *gerçəkdən* yegdir (178).

Yuxarıdakı nümunələrdən *küçük* (kiçik) – *böyük*, *toğru-əyri*, *issi-sovuq* (isti-soyuq) sözləri cüzi fonetik dəyişmələrlə nəzərə çarpır və məfhumların əlaməti qarşılaşdırılır.

Rənglər silsiləsinin ən mütləq dərəcəsi sayılan *ağ-qara* antonimi ədəbi dilin bütün zamanlarında fəal olmuşdur.

Abidənin dilində əsas və mücərrəd mənalarla ifadə olunan bu antonimlər aforizmin fikir gücünü daha da artırır. Bu cür ifadə tərzii müasir ədəbi dildə, canlı danışıqda da sabit və işləkdir (A.söz, 19).

Klassik bədii dildə də təzadlı lövhələrin yaradılmasında ağ-qara antonimləri əsas ifadə vasitələrindən olmuşdur.

Bir yerə ağ otağ, bir yerə qızıl otağ, bir yerə qara otağ qurdurmuşdu (KDQ, 34).

Çün səvad ilə bəyazın vahid oldi illəti,

Laşərik olmaq dilərsən keç bu *ağ qaradən* (Nəsimi)

Ol, şux yenə qarə qılır

Ağ üzünü dəxi *qarə* qılır (Xətai).

Əski-yeni antonimləri də ədəbi abidələrimizin dilində bu günə qədər işlənən leksik vahidlərdir ki, onların müasir dildə ən fəal sinonimləri «köhnə-təzə» sözləridir. Lakin qeyd edək ki, müasir dildə müvazi işlənən bu antonimlərdən birincisi daha çox zamanla bağlı qədimliyi və yeniliyi bildirir, ikincisi isə sırf keyfiyyətlə, əlamətlə bağlı olan köhnəliyi və təzəliyi bildirir. Sinonimlik təşkil edən bu antonimlərdən *əski-yeni* ədəbi dildə daha qədim və milli vahidlərdir.

Qolay-güc antonimləri atalar sözündə asan-çətin mənasında işlənmişdir. Bu sözlər müasir dilimizdə leksik-semantik dəyişməyə məruz qalmışdır. Belə ki, «qolay» sözü digər türk dillərində sabitliyini qorusa da, Azərbaycan ədəbi

dilində arxaikləşmiş, yalnız şivələrdə fərqli semantika ilə işlənməkdədir (Qolay-pis, çirkin, asan, rahat (DL, 147; T.söz, 348).

Antonimliyın ikinci komponenti kimi işlənən «güc» sözü müasir dildə olduğu kimi «Qədim türk lüğəti»ndə də atributiv isim kimi qeyd olunub: *Küç-sila* (güc); *tənri küç bertük üçün* (Tanrı güc verdiyi üçün) (DTS, 322).

Bu söz ifadə tərkibində də substantivlikdən çox atributiv funksiya daşıyır. Müasir dilimizdə isə ilkin formada istifadə olunur.

Zaman məzmunlu antonimlər:

Sabah-axşam: - *Sabah* uyxusu quzu ətidir, *axşam* uyxusu sığır ətidir (125).

Bu gün-yarın: - Fürsəti fəvət eyləyib qoma bu *günü yarına* (140).

Tez-gec: - Toğrudan gələn *gec* gəlir, tolamçadan *tez* gəlir (135).

Gecə-gündüz: - *Gündüz* yarasaya gecədir, *Gecəsi* qarğanın bayquşa *gündür* (168).

Qış-yay: - *Qış* yarağın *aydan* düz (150).

Göründüyü kimi, müxtəlif zaman məfhumlarını bildirən bu antonimlər ifadələrin tərkibində təzadlı lövhələr əmələ gətirir və bu da fikrin təsir gücünü artırır. Qeyd edək ki, bu antonimlərin komponentlərinin bəzində semantik arxaikləşmə baş vermişdir. Belə ki, abidənin dilində səhər mənasında işlənən «sabah» sözü müasir dilimizdə üzümüzə doğacaq günün adıdır və «bu gün» sözünün antonimidir. *Yarın* isə *sabahın* tarixi sinonimidir.

Məkan məzmunlu antonimlər: Yuxarı-aşağı; Şol kişi neyləsin ki, *yuxarı* asarsa, is olur, *aşağı* qoursa pas olur (121).

Eniş-yoquş: - Bin atın var isə *enişdə* in, bir atın var isə *yoquşda* bin (72).

Ön-son: - *Önün* anlayan sonun tanlar (35).

Bu antonimlər bu günümüzdə qədər leksik-semantik sabitliyini qoruyan əsl türk mənşəli söz qruplarıdır.

b) Fellərlə ifadə olunan antonimlər.

«Oğuznamə»nin dilində feli antonimlər də kifayət qədər işlənmişdir. Bu sözlər vasitəsilə aforizmlərin informativ yükü üslubi çalar kəsb edir. Məsələn: *ver-al, gir-çiq, qaç-qov, toğ-öl, qoy-götür* və s. bu kimi bir çox antonimlər işlənmişdir ki, onların anlaşılıqlıq dərəcəsi, işlənmə tezliyi dövrümüzdə qədər sabitliyini saxlayır. Lakin bəzi qədim fellərin arxaikləşməsi dildə antonim vahidlərin yeni əvəzlənmələrilə müşahidə olunur. Məsələn:

Yıxmaq-yapmaq (qurmaq, yaratmaq): Övrət *yapdığı ev yıqılmaz* (Arvad qurduğu ev dağılmaz) (138).

Kirimək-ürümək (susmaq-hürmək): - Köpək nə *kirisin*, nə *ürüsün* (162).

Köçmək-qonmaq: - *Köçdügün* yurdun qədri *qonduğun* yurtda bilinər (168).

Anılmaq-tanulmaq (xatırlanmaq-təccüb yaratmaq): - Aqıl *anılır*, axmaq *tanılır* (Ağıllı adam xoş xatırlanar (yada düşər), axmaq cahil adam təccüb-təəssüf doğurar).

Bu fellərdən «*yıxmaq*» - dağıtmaq, qırmaq sözlərinin sinonimi kimi müasir ədəbi dildə və canlı danışıqda işləndiyi halda, «*yapmaq*» sözü dillərin budaqlanma prosesində Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş, digər türk dillərində tikmək, düzəltmək mənasında işlənməkdədir (T.söz, 630).

Susmaq mənasında işlənən «*kirimək*» feli ədəbi dildə deyil, dialekt və şivələrimizdə (*kirimək-susmaq*; Ağdam, Gəncə) eyni mənada işləkliyini qoruyur.

«*Yerləşmək, məskən salmaq*» mənasında işlənən *qonmaq* feli qədim türk mənşəli fellərdən olub, demək olar ki, bütün tarixi dil abidələrimizdə təsadüf olunur. Türkoloji lüğətlərdə və XVI əsrə qədərki ədəbiyyatlarda ilkin mənasında qeyd olunan «*qonmaq*» feli sonrakı inkişafında semantik cəhətdən daralmış, yalnız quşlara məxsus

oturmaq, dayanmaq mənasında və məcazi formada işlən-
məkdədir. Məsələn:

Paltara toz qonmaq.
Gözlərinə kədər qonmaq.
Quşlar budağa qondu (ADİL, 271).

Nisbi mətni antonimlər.

Nisbi antonimlər dilçilik ədəbiyyatlarında ziddiyyət dərəcəsi zəif olan, yaxud da mətn daxilində üslubca əkslik bildirən, müstəqil formada isə antonim olmayan sözlər kimi izah olunur. Doğrudan da, soyuq-isti-qaynar, quru-nəm-yaş kimi bir sıra sözlərdə əks qütblər arasında «məsafə» mütləq və nisbidir. Kontekstual antonimlər daha çox bədii, üslubi səciyyə daşıyır. Yəni müəllif «müəyyən təzadlı hadisələri parlaq şəkildə təsvir etmək məqsədilə yalnız müəyyən kontekstdə bədii əsərin müəyyən hissəsində antonim kimi çıxış edə bilən söz və ifadələr işlədir (Oğz, 130).

«Oğuznamə»nin dilində də bu cür nisbi-mətni antonimlər kifayət qədər işlənmişdir ki, onlardan bir neçəsini nəzərdən keçiririk:

Ulu-alçaq (böyük-alçaq): - Səndən *uluya* qız ver, səndən *alçaqdan* qız al (112).

Toğru-tolamça (doğru-dolama, dolayı): -*Toğrıdan* gedən gec gəlür, *tolamçadan* tez gəlür (135),

Eyü-yatlu (yaxşı-tənbəl): - El sərrafdır, eyü-yatlu yu bilür (41).

Sayruluq-xoşluq (xəstəlik-xoşluq): - Hər sayruluğun xoşluğu var (184).

Yuxarıda göstərilən nümunələrdən «ulu-alçaq» antonimləri üslubi cəhətdən insana məxsus maddi-mənəvi keyfiyyəti ölçmək üçün işlədilən mətni antonimdir. Ayrı-
lıqda isə əks mənəli sözlər deyil. Hətta abidənin dilində

«ulu» (böyük) sözü mütləq antonim kimi bir neçə dəfə işlənmişdir (ulu-kiçi); (Oğz, 115, 168).

Fikrimizcə «alu-çaq» sinkretik kökündən əmələ gələn alçaq sözü burada ölçü kəmiyyət mənasında deyil, arxaikləşən «sadə, təvazökar, mülayim» semantikasında işlənmişdir (DTS, 34). Qeyd edək ki, bəzi türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin dialekt şivələrində də bu məna saxlanılır.¹

Beləliklə, antonimlərin semantikasına görə ifadə belədir: Özündən daha müdrik və nüfuzlu adama qız ver, sadə təvazökar adamdan isə qız al.

Düz mənasında işlənən *toğru* sözünün mütləq antonimi abidənin dilində işlənmişdir. Fonetik arxaikliyə uğrayan «tolamça» isə müasir dilimizdəki «kəsə» sözü ilə mütləq antonimdir. Kəsə-dolayı.

Sayruluq-xoşluq sözləri də kontekstual antonimlər hesab olunur. Çünki, abidənin dilində digər sözlərlə antonimlik bildirən bu arxaizmlər ayrılıqda antonim deyildir. «Sağlıq» sözünün mütləq antonimi hesab olunan «sayruluq» da, «xoşluq» ismi ilə sadəcə ifadə daxilində emosional çalar yaratmaq məqsədilə qarşılaşdırılmışdır.

Eyni zamanda bu sözlərin dövrün leksik-qrammatik normaları əsasında formalaşması antonimlərin qədimliyini və şifahi dil faktorlarının ədəbi dil inkişafında nə qədər aparıcı amil olduğunu göstərir.

Ümumiyyətlə, milliləşmə mərhələsinin şifahi ədəbi dil mənzərəsi olan «Oğuznamə» çox zəngin leksik-semantik sistemi ilə seçilir. Sinonim, omonim, antonim qruplar tərkibindəki «qohum özgələrin» və əcnəbi vahidlərin olmasına baxmayaraq əsasən müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə eyniyyət təşkil edir. Belə ki, dövrü səciyyələndirən cəhətlər dilin üslubi çalarlarında da aydın

---

¹ E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, səh, 231.

şəkildə təzahür olunur. Eyni zamanda klassik dil nümunələri arasında aparılan müqayisələri də nəzərə alsaq demək olar ki, Azərbaycan dilinin semantik yaruslarının formalaşmasında və inkişafında şifahi dil yazılı dilə nəinki təsir etmiş, hətta onu üstələmişdir.

IV. «OĞUZNAMƏ»NİN FRAZELOGİYASI

Azərbaycan dilçiliyində atalar sözü və frazeologiya məsələsinə müxtəlif mövqələrdən yanaşılsa da, məcazın və obrazlılığın ən güclü ifadəsi olan bu pəremilər ilk dəfədir ki, sistemli şəkildə frazeoloji tədqiqata cəlb olunur və milli frazeologiyamızın tarixi inkişafı müəyyən dərəcə aydınlanmış olur.

Frazeoloji vahidlər ana dilinin milli xüsusiyyətlərini, poetik çalarını, üslubi imkanlarını ən güclü şəkildə əks etdirən ifadə vasitəsidir. Məhz bu cəhətdən hər hansı dil abidəsinin milli orijinallığı frazeoloji tərkibi ilə ölçülür. Nəzərə alsaq ki, atalar sözləri xalqın minillik yaşam tərzinin, müdrik təfəkkürünün obrazlı və bədii dillə ifadəsidir, o zaman «Oğuznamə»nin lüğət tərkibindəki frazemlərin nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etməsini təsəvvür etmək çətin olmaz. Məzmun etibarilə qədim Türk-Oğuz məişətinin müxtəlif sahəsini əhatə edən bu pəremilərdə xalqın milli ruhu, psixoloji vəziyyəti frazemlər sahəsində ən təsirli ifadəsini tapmışdır. Bu kəlamlardakı dərin məntiqin güclü ifadə vasitəsilə birləşməsi məzmun və forma vəhdətinin ən bariz nümunəsidir. Məhz bu dil üslub xüsusiyyətlərinə görə ki, minillərin töhvəsi olan atalar sözlərimizdə doğmalıq, milli mühafizəkarlıq və estetik təsir nəinki azalır, günbəgün artır. Lakin atalar sözlərinin frazeologiyaya münasibəti məsələsi nəzəri dilçiliyin aktual problemi olaraq qalmaqdadır. Belə ki, dilçilərin bir qrupu atalar sözü və məsələləri frazeologiyaya daxil edir, digərləri

isə bununla razılaşırlar.¹ Azərbaycan dilçilərinin əksəriyyəti birincilər kimi düşünür. Bu fikrə qarşı çıxan H. Bayramov yazır ki, «atalar sözlərinin dəyişməz halda yəni, dildəki sözlər və frazeoloji vahidlər kimi hazır şəkildə işlənməsi» onların ortaq əlamətidir. Lakin atalar sözü, məsələlər cümlə quruluşundadır və nitqin tərkib hissəsi deyil, əlaqəli hissəsidir. Bəzi atalar sözlərinin dəyişilərək nitq vahidi formasına salınması onları frazeologiyamızın mənbələrindən birinə çevirir.²

Yuxarıdakı müxtəlif fikirlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, dorudan da “atalar sözləri və məsələlərin frazeologiyasının tərkib hissəsinə daxil etməyin heç bir mənası yox”dur.³ Frazeoloji vahid yaranışda obrazlılığın ən ilkin forması olmaqla geniş anlayışdır. Bu vahidlərlə pərmilər arasında semantik yaxınlığı görməmək olmaz. Atalar sözlərinin tərkibində işlənən frazeoloji birləşmələr poetizmi gücləndirməklə yanaşı, həm də dildə yaşamaq üçün ən mühafizəkar mövqə qazanmış olur. Bəzi atalar sözlərinin bir hissəsi fəal nitqə frazem şəklində daxil olursa, bir çox frazemlər də atalar sözlərində semantik bütövləşməni əmələ gətirən əsas üzvlər kimi çıxış edir. Məsələn:

Böyük keçilənicək dəkə keçinin *canı çıxar. Çıxmadıq cana* umuz var. Adamın adı çıxınca, *canı çıxsın* və s.

---

¹ S.Ə Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1982, səh, 100; A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, səh, 230; Ə.Ə.Orucov Azərbaycan dili frazeoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı: Az.SSR EA nəşriyyatı, 1965, səh, 154; M.M. Mirzəliyeva. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası nəş., 1995, səh, 58; Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası nəş., 1995, səh, 58;

² H.A. Bayramov. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, səh, 43;

³ B.Ə.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008, səh.272.

Frazeoloji birləşmələr

«Oğuznamə»nin frazeologiyası çox zəngindir. Abidənin lüğət tərkibində işlənən sabit birləşmələr leksik semantik tərkibinə və struktur tiplərinə görə müxtəlifdir. Frazeoloji birləşmələrin əmələ gəlməsində qrammatik cəhətdən idarə edicilik daha çox fellərə və isimlərə aid olduğu üçün, tədqiqata cəlb etdiyimiz frazemləri də kateqorial bölgü əsasında iki cür təsnif edirik:

İsmi frazeoloji vahidlər bəzi nitq hissələrinin məcazlaşaraq isimlə yanaşmasından əmələ gəlir. Bu yanaşma müxtəlif qrammatik qaydalar əsasında baş verir və qrammatik birləşmənin özü və ya onun tərkibində olan sözlər məcazi mənaya keçərək mütəhərrikiyini itirdikdə sözlər arasında əlaqə və münasibətlər yaradan vasitələr donuq bir hala gəlir və o, bir məfhumu ifadə edən sabit söz birləşməsinə çevrilir. «Oğuznamə»də müşahidə olunan ismi frazemləri struktur-semantik quruluşuna görə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar.

1. Sadə sifət və ismin birləşməsindən əmələ gələn ifadələrdə birinci tərəf rəng və keyfiyyət bildirən əsl sifətlərdən ibarətdir. Məsələn: *Qara xəbər, quru salam, qərə gün, Ulu bayram (Orucluq bayramı), Kiçi bayram (Qurban bayramı), əski eyib*; - *Qara xəbər yerdə qalmaz (148). Quru salam yel alır (152). El ilə gələn qərə gün düğündür (25). Ulu bayramda yeməkdən saqın, Kiçi bayramda ətdən saqın (21). Əski eyib İsanındır (22).*

Göründüyü kimi, bu frazemlər içərisində bəziləri (qara gün, qara xəbər, quru salam) ifadə etdiyi mənaya, leksik və fonetik tərkibinə görə eynilə müasir ədəbi dildə isləkliyini saxlayır (ADİL, I c., 97). Hətta bu frazemlər eyni atalar sözlərində işlənməkdədir (A.söz, 180)

Utancaqlıq mənasında işlənən *əski eyib* birləşməsi çox güman ki, xristianlıq dininə görə guya İsa peyğəmbərin ilahi qüvvələr sayəsində bakirə Məryəmin bətninə düşməsi

və doğulması ilə bağlı mülahizələrdən yaranmışdır. İslam dinində də bu hadisə ilə bağlı «Quran»ın 19-cu ayəsində məlumat verilir.¹ Dini dünyagörüşə görə ilk, həm də qeyri-qənaətbəxş olan bu hadisəni xalq öz deyimlərində bu cür məcazlaşdırmışdır.

Ulu bayram frazemi islam dinində ən müqəddəs bayramlardan sayılan «Orucluq»la bağlıdır. «Quran»ın nazil olduğu zamanı bildiren Ramazan ayında müsəlmanlar yeməkdən uzaq duraraq tanrıya tapınır. Bu ayınların uzun müddətliyini və dini-fəlsəfi cəhətdən müqəddəsliyini xalq *Ulu bayram* ifadəsində etiva etmişdir. Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, birləşmənin birinci tərəfi olan qədim *ulu* sifəti tarixi abidələrdə həqiqi böyüklükdən daha çox məcazlaşmış, ekspressiv – emosional mənalar ifadə edir. Məsələn: *Ulu tənriyə yaqın uçan* (KDQ, 89).

Müqayisə, sadalama şəklində qurulan bu atalar sözündə xarakterik cəhətlər qarşılaşdırılır və əks müxtəliflik bayramların adında da bürüzə verilir. Belə ki, arxaik *kiçi bayram* kimi verilən Qurban bayramı dini rituallyq dərəcəsinə görə Ramazan bayramından *kiçik* hesab olunur.

2. Birinci tərəfi düzəltmə sifət, ikinci tərəfi isim olan frazemlər əsasən keyfiyyət məzmunlu atributiv məfhumları ifadə edir. Məsələn: *tatlu dil* (mehribanlıq), *qutlu gün* (uğurlu gün), *yerdəki yüz* (hörmətsiz adam), *arqalı köpək* (kimə, nəyəsə arxalanan), *böyük ağrı* (çətinlik) və s.

- Ovrətə bir ətək açıqadan bir *tatlu dil* yegdir (138). *Qutlu gün* doğuşundan bəllüdür (149). *Yerdəki yüzü* kimsə basmaz (198). *Arqalı köpək* qurt dutar (65). Böyük başın *böyük ağrısı* olur (76).

Nümunələrdə verilən ifadələrin bəzisi müasir dildə fonetik və leksik arxaikliyə uğrayıb. Belə ki, *tatlu* (şirin) və *qutlu* (uğurlu xoş) sözləri ilə düzələn frazemlər muasir dildə

---

¹ «Quran-i Kərim». Azərbaycan türkcəsində açıqlama. /Tərtib edən: N. Qasımoğlu. Bakı: Azərnaşr, 1993, səh, 149.

eyni semantika ilə işlənmişdir. Məsələn, Şirin dil ilanı yuvasından çıxarar . Arqalı köpək qurd basar.¹

Əsasən I növ təyini söz birləşmələrinə ekvivalent olan bu ifadələr qeyri-feli frazeoloji vahid hesab olunur.² Çox az işlənən «*yerdəki yüz*» ifadəsi isə fikrimizcə, «üzü yerə düşmək» (xəcalətli olmaq) feli – frazemnin semantikasına yaxındır. Bu ismi frazemə müasir ədəbi dildə və folklor nümunələrində təsadüf etmirik.

3. Feli sifətlə isim birləşməsindən əmələ gələn frazemlərə «Oğuznamə»də çox az təsadüf edirik.

El ilə *gələn bəla* bayramdır (25), *Usan baş* tərgit der (39).

Bu atalar sözlərindəki *gələn bəla*, xəstəlik, ölüm mənasında bu gün də işləkliyi qoruyur. Ədəbi dildə və canlı danışqda fəal olan bu məcaz Füzuli qəzəlində quruluş fərqi ilə müşahidə olunur.

Ey dil ki, hicrə doymayıb istərsən ol mahi,
Şükr et bu halə, yoxsa *gələr* bir *bəla* sana (Füzuli)

Yorulan, bezən adam birləşməsinə ekvivalent olan *usan baş* ifadəsi isə «usan» feli sifətinin arxaikləşməsi ilə bağlı işləkliyi itirmişdir.

4. İsim və sifət modeli əsasında qurulan «yüzü qara» birləşməsinin birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçilidir. Xəcalətli, utanmaz sözünə ekvivalent olan bu ifadə müasir frazeologiyamızın da fəal vahidlərindəndir.³

Dilənçinin üzü *qara* torbası toludur (106). Bu ifadədə danlamaq, xəcalət çəkmək semantikasına *qara* sifətilə verilir.

---

¹ M.Y. Məmmədov. Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Atalar sözləri. Bakı: Gənclik, 1997, səh, 130, 172.

² H.A. Bayramov. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, səh, 111.

³ Yəne orada, səh, 112.

Qeyd edək ki, «qara və ağ» sifətləri poetik dilçilikdə olduğu kimi frazeologiyada da geniş imkanlarla müşahidə olunur.

5. Hər iki tərəfi sifətlə ifadə olunan birləşmə tipinə demək olar ki, bir atalar sözündə rast gəlirik. *Ağır başlı* olanın hörməti ziyadə olur (59).

Ağır başlı frazemi başın ölçüsünü deyil, davranış keyfiyyətini bildirən ciddi sözünün məcazi qarşılığıdır. Bu ifadə cyni mənə ilə müasir Türkiyə türkcəsinin fəal ədəbi dil vahididir (T.söz I c., 8). Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində isə danışıq leksikasına aid edilir.

6. Qeyri-feli frazeoloji birləşmələrin isim+isim modelinə uyğun gələn nümunələr abidənin dilində nisbətən daha çoxdur. Bu frazemlər qrammatik cəhətdən II və III növ təyini söz birləşməsi strukturunda qurulmuşdur. Ona görə də nümunələri aşağıdakı kimi təsnif edirik:

a) II növ təyini söz birləşməsi strukturunda olan frazemlər. Məsələn: *dil yarası* (unudulmayan acı söz), *söhbət baltası* (danışanın sözünü kəsən), *qış gözü* (qış havası), *kitab yüzü* (oxumaq), *var yüzü* (varlılıq), *yoq yüzü* (yoxsulluq), *ğeyrət altı* (namussuzluq), *ulu gözü* (böyüklərin zövqü), *ərgən gözü* (cavanların zövqü);

Qılınc yarası önəlir *dil yarası* önəlməz (144), *Söhbət baltası* olma (128), *Qış gözü* qırağı olur (155), *Kitab yüzü* qutlu olur (162), *Var yüzü* bacındır, *yoq yüzü* yonğadır (183), Əyər altında at ölür, *ğeyrət altında* ər ölür (21), *Ulu gözülə* qız al, *ərgən gözülə* at al (50).

Göründüyü kimi, atalar sözlərində işlənən frazeoloji birləşmələrin bəzisi nitq hissələrindən ismə, bəzisi müxtəlif söz birləşmələrinə ekvivalentdir. Həmin ifadələrdən *dil yarası*, *yox üzü*, *qış gözü*, *ğeyrət altı* müasir dövrümüzdə də uyğun atalar sözləri və adi danışıqımızda tez-tez istifadə olunur, lüğətlərdə məcazi mənaları ilə izah edilir.

Qılınc yarası sağalar, dil yarası sağalmaz (A.söz, 203). Qışın gözü yaman olur (A.söz, 207).

«Danışanın sözünü kəsməzlər» aforizminə sinonim olan *söhbət baltası olmaq* ifadəsində müəyyən söhbətə yersiz müdaxilə etmək, el təbirincə desək «sözünü ağızda qoymaq» ən kəskin, lokonik və obrazlı şəkildə baltaya bənzədilmişdir. Maraqlıdır ki, bu ifadə müasir leksikamızda o qədər də fəal deyil.

b) Komponentləri isimlə ifadə olunan ifadələrin bir qismi də III növ təyini söz birləşməsi quruluşundadır. Bu ismi frazemlərin əksəriyyəti semantik cəhətdən eyni quruluşlu söz birləşmələrinə ekvivalent təşkil edir. Məsələn:

aqçanın üzü (pulun dəyəri), *elin ağzı* (elin bildiyini danışmağı), *evin canı* (ailəni maraqlı edən), *uzun yaşın ucu* (ömrün sonü, ölüm), *yalanın dibi* (gizli həqiqət), *yerin qulağı* (xəbərin yayılması), *söhbətin dadı* (söhbətin marağı), *şorbanın imanı* (şorbanı dadlandıran) və s.

Aqçanın üzü olmaz (57). *Elin ağzı* yıprağ olur (58). *Evin canı* adamdır (57). *Uzun yaşın ucu* ölümdür (60). *Yalının dibi* yaqın olur (196). *Yerün də qulağı* vardır (194). *Şorbanın imanı* ətdir (119)

Aqçanın üzü olmaz ifadəsində *aqçanın üzü* birləşməsi əsasən *üz* sözünün polisemantik imkanları və məcazlaşması sayəsində əmələ gəlib. İnsan orqanizmini bildirən *üz* üslubi məqamlarda abır, həya, utanc mənalarını bildirir.

Bu ifadədə pulun dəyəri, yoxluğa səbəb olması, insanı utandırması *üz* sözü ilə çox təsirli və pəremik məcaz yaratmışdır.

Elin ağzı yıprağ olur (58) pəremisinin məzmunu «camaatın dilinə düşən söz tez yayılır» şəklindədir. Burada söz-söhbət çoxmənalı *ağız* sözü vasitəsilə çatdırılır. Müasir ədəbi dildə də bütün frazeoloji birləşmələrdə və atalar sözlərində *ağız* söz-söhbət, danışmaq mənasında işlədilir. Məsələn: *ağızlara düşmək* (sözü danışılmaq), *ağızını aramaq*

(fikrini öyrənmək), Elin *ağzı faldır* (dediyi olur) (A.söz, 303).

Yuxarıda birləşmələr içərisində, *uzun yaşın ucu* (ömrün sonu, ölüm), daha maraqlıdır. Belə ki, bu obrazlı ifadə qədim folklor qaynağımız olan «Dədə Qorqud kitabı»nda eynilə işlənmişdir. *Əlaqibət uzun yaşın ucu ölüm, axırı ayrılıq* (KDQ, 26)

Görünür, bu frazem digərlərinə görə yazılı ədəbi dildə daha qədim ifadə vasitəsidir.

Yuxarıdakı qeyri-feli frazemlərin təhlili göstərir ki, onlar müasir dillə müqayisədə istər quruluş strukturuna, istərsə də semantik mövqeyinə görə dəyişməmişdir. Yəni bugün ya eyni pəremi tərkibində, ya da müxtəlif üslubi məqamlarda işləkliyini qoruyur.

Feli frazeoloji birləşmələr iş, hal-vəziyyət mənası bildirir və fel nitq hissəsinə ekvivalent olur.¹ Birləşmənin qurulmasında fel əsas olduğu üçün semantik yük də onun üzərinə düşür. Məcazlaşma nəticəsində fel ilkin mənasından ya uzaqlaşır, ya da tamamilən qopur. Cümlədə əksərən xəbər vəzifəsində çıxış edən feli-frazeoloji ifadələrin digər növlərə nisbətən dildə mövqeyi çox genişdir.

Ədəbi dil tarixinin bütün dövrlərinə aid mənbələrdə bu birləşmələrin müxtəlif struktur tiplərinə rast gəlinir. «Oğuznamə»nin dilində feli frazeoloji birləşmələrin sayı yüzdən artıqdır. Atalar sözlərində müxtəlif mənalardan daha obrazlı, lakonik və təsirli ifadəsində bu ifadələrin əhəmiyyəti aydın hiss olunur. Abidənin dilində 100-dən artıq feli frazeoloji birləşmə vardır ki, onları nəzəri ədəbiyyatlarda göstərilən struktur tiplərinə görə aşağıdakı kimi təsnif edirik.

1. Birinci tərəfi şəkilçisiz olan isimlə felin birləşməsindən əmələ gələn frazemlər sayca daha çoxdur.

---

¹ H.A. Bayramov. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, səh, 71.

Bu ifadələrin əksəriyyəti mənaca, həm qrammatik cəhətdən dəyişməmiş müasir ədəbi dildə və canlı danışıqda bu gün də işləkliyini qoruyur. Məsələn: *bıçaq çəkmək* (bıçaqlaşmaq), *pay biçmək* (nümunə göstərmək), *boy vermək* (böyümək), *can bəsləmək* (özünü fikirləşmək), (*can bitmək, dirilmək*) və s. bu kimi ifadələr atalar sözlərində frazeoloji mənada işlənmişdir.

Süci (şərab) üçün ellərə bıçaq çəkməkdən sasılıq (müsəlmana haram olan yemək) *yeyib kafirə «Hacı başa» demək yegdir* (114).

Sən səndən pay biç (115). *Bulanıq suda boy vermə, boyun irməz.* (73). *At binmək can üstündə can bəsləməkdir* (55). *Adəmi var söhbətində can bitər* (66).

Göründüyü kimi heç bir şəkilçisi olmayan sözlərlə fellərdən ibarət olan bu nümunələr sadə və anlaşılındır. Misallardan *pay biçmək* və *boy biçmək* bu gün canlı danışıqda daha çox işlənir.

Baş sözü *can* olan birləşmələrdən «*can bəsləmək*» mənfi çalarda öz canını əziz tutmaq, yalnız özünü fikirləşmək kimi mənaları bildirir. «*Can bitmək*» frazemini isə müasir dildə sinonimi kimi işlənən «*cana gəlmək*» ifadəsinə nisbətən qeyri-fəaldır. Onu da qeyd edək ki, abidənin dilində baş sözü «*can*» ismi ilə ifadə olunan frazemlərin sayı daha çoxdur. Məsələn:

Canı çıxmaq (ölmək) - *Böyük keçilənəcə dəkə keçinin canı çıxar* (70).

Canı bərk olmaq (sağlam olmaq) – *Qarının qocanın canı bərk olur* (154).

Canı tatlı olmaq (canının qədrini bilmək) – *Adəm oğlanı yaşadığıca canı tatlı olur* (İnsan övladı yaşadığıca canı şirin olur) (31).

Bu frazemlər eyni forma və semantika ilə müasir dövrümüzdə qədər işləkliyini saxlamışdır. Hətta bəzi ifadələr folklor üslubi ilə yanaşı klassik üslubun da fəal dil vahidləri olmaqla milliləşməni səciyyələndirmişdir. Məsələn:

Aşiq oldur, canını qıldı fəda dildarına (Nəsimi)

*Hiç kim canan üçün can verməyə laf etməsin,
Kim gəlibdir bu sifət ancaq Füzuli şanına* (Füzuli)

Qoyma çıxma həsrət ilə canım (Füzuli),

*Tən paralənüb söküldü cövşən,
Can çıxmaq üçün açıldı rövzən* (Məsihi)

Sən ha de yoxumdur çıxarıb canını allam (M.Ə.Sabir)

Bu qəzəllərdə klassiklərimiz dərddən, həsrətdən doğan cismani və mənəvi ölümü *can* sözü ilə müxtəlif fellərin əmələ gətirdiyi birləşmələrlə daha təsirli ifadə etmişlər.

«*Canı tatlı olmaq*» frazemində isə leksik arxaikləşmə olsa da semantik məzmun hər zaman sabit olmuşdur. Məsələn:

Can tatlısun sana bildirəyinmi? (KDQ, 35)

Canı şirinə gör nələr dedilər (Nəsimi)

Can baldan şirindir (A.söz, 677)

Burada ölümə qarşı yaşamaq istəyi, həyat eşqi müxtəlif formalı məcazları birləşdirən əsas mənədir.

Baş sözü insan bədəninin bəzi üzvləri ilə ifadə olunan frazeoloji birləşmələr dilimizdə çox geniş mövqe tutur. Nəzəri dilçilikdə «somatik vahid» adlandırılan bu birləşmələrin ekspressiv – emosional təsir gücünün daha yüksək olduğu göstərilir. M.Mirzəliyeva bunu həmin

vahidlərdəki baş sözün insan bədəninin ən əsas, polisemik üzvləri ilə ifadə olunmasıyla əlaqələndirir.¹

Bu səciyyəvi cəhətləri «Oğuznamə»də işlənmiş olan semantik vahidlərdə də görürük. Məsələn: Nakəsə *əl açmaqdan* ac olmaq yegdir (49). Borcun yox isə, *boyun ol* (39), Oğlana *üz versən* başdan aşar (36).

«*Başqasından nəsə istəmək*» və ya «*dilənmək*» sözlərinə ekvivalent olan *əl açmaq* məcazi mənada işlənərək insanın sosial psixoloji vəziyyətini emosional şəkildə ifadə edir.

Boyun olmaq birləşməsi isə atalar sözündə hər hansı işi üzərinə götürmək, işin həlli üçün söz vermək mənasında işlənmişdir. Müasir danışiq üslubunda «boynuna götürmək» *boyun olmaq* ifadəsinin fəal variantı kimi işlənir.

Həddən artıq diqqət, qayğı göstərmək, hörmət etmək mənasında işlənmiş *üz vermək* frazemi, *üz* sözü ilə yaranan birləşmələr içərisində ən yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Bu tip birləşmələr içərisində ürək sözünün üslubi sinonimi olan *könül* sözü ilə müxtəlif fellərin birləşməsindən əmələ gələn frazemlər də sayca çoxdur. Məsələn: *könül vermək*, *könül almaq*, *könül yapmaq* (*sevindirmək*), *könül yıqmaq* (*incitmək*); - Yovaya *könül vermə* (189), *Könül alan güvəndi* (162), *Könül yapdun* ər iş yapdun, *könül yıqdın* ər iş yıqdın (163).

Bu ifadələrdən *könül yapmaq* və *könül yıqmaq* müasir dildə leksik dəyişikliklə işlənir. *Yapmaq* sözünü almaq, *yıqmaq* sözünü isə qırmaq əvəz etmişdir. Nəticədə *könül almaq* sevilmək və sevindirmək fellərinin məcazi mənada omonim ifadəsi olmuşdur.

---

¹ M.M. Mirzəliyeva. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası nəş., 1995, səh, 28-30.

İnsan sevgisinin ən zərif və təsirli ifadəsi olan bu məcazlar demək olar ki, bütün dövrlərin bədii dilində müşahidə olunur. Məsələn:

Könül *verib* sevdigim, a Dirsə xan (KDQ 38).

Ey *könlüm alan* qaşları yay, gözləri cadu,
Ey nərgisi məstü üzü gül, bənləri hindu (Nəsimi)

Ey deyən *ğeyrə* könül vermə, qanı məndə könül,
Səri zülfündə olan bəxti-qəradən *ğeyri* (Füzuli).

Ədəbi dil tarixində bu cür misalların sayca çox olması onu deməyə əsas verir ki, xalqın milli ruhundan, poetizmindən doğan bu frazalar hər iki üslubun (şifahi-yazılı) fəal ifadə vasitəsi olmuşdur.

Abidənin dilində baş sözü mücərrəd mənalı sadə və düzəltmə isimlərlə ifadə olunan sabit birləşmələr də vardır ki, bunların bəzisiində leksik arxaikləşmə baş vermiş, digərləri isə işləkliyini saxlamışdır. Məsələn:

Arxaikləşən frazemlərə aid: *tan gəlmək* – *təəccüblü gəlmək* (təəccüblənmək), *assı bulmaq* – *xeyir tapmaq* (faydalanmaq), *eyilik gəlmək* (yaxşılıq etmək), - *Görmədügə küpə tan gəlir* (158), *İş qolayın işsi bilir, anıncun assı bulur* (40), *Yaramazdan eyilik gəlməz* (189).

Birləşmə tərkibindəki leksik vahidlərin arxaikləşməsinə baxmayaraq semantik bütöv parçalanmamış, müasir variantlarda qorunmuşdur. Bunlarla yanaşı eyni tipli frazemlərin bəzisi dildə sabitliyin saxlamışdır. Məsələn:

Aclıq çəkmək (*yoxsul yaşamaq*), *yaramazlıq gəlmək* və s.

Milliləşməyə qədərki dil mərhələsində fəli leksikanın analitik üsulla zənginləşməsində alınma vahidlərin rolu çox güclü olmuşdur. Bu strukturda formalaşan frazemlərdə də eyni təsir hiss olunur. Yəni XV-XVI əsrlərdə alınma sözlər

intensiv şəkildə frazeoloji birləşmələrin birinci komponentlərini təşkil edir.¹ Bu həmin dövrün bütün yazılı abidələrində eyni zamanda «Oğuznamə» nin dilində də aydın müşahidə olunur. Belə ki, mənbədəki müəyyən sayda frazemlərin birinci komponenti ərəb-fars mənşəli sözlərdən ibarətdir. Məsələn:

Üç nəsnə adamı arıqladır; sini cingirdəsi, övrət yavuzluğu, *intizar çəkmək* (37), Sədəqə verən əllər *dərd görməsün* (127), Qurd ilə quzu yeyüb, qoyun ilə *şivən urma* (143), İyövən qız ərə varmaz, varırsa da *bəxt bulmaz* (33), Yenilə bay olan *salam almaz* (189).

Atalar sözlərindəki frazeoloji birləşmələrin birinci tərəfi dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmış alınma sözlərlə ifadə olunmuşdur. Bu ifadələrdən *intizar çəkmək*, *dərd görmək* sabitliyini qoruduğu halda *şivən urmaq və bəxt bulmaq* leksik dəyişikliyə uğrayaraq müasir frazeologiyada *şivən salmaq və xoşbəxtlik tapmaq* şəklində işlənmişdir.

Mənsubiyyət şəkilçili isimlərlə fellərin birləşməsindən əmələ gələn birləşmə idiomları da abidənin dilində kifayət qədərdir. Məsələn:

Tamağı quru olmaq (ac qalmaq), *adı qalmaq* (unudulmamaq), *gözü toymaq* (istəyinə tam nail olmaq), *qədəmi qutlu olmaq* (uğurlu gəlmək), *sözü keçmək* (dediyini eləmək), *adı çıxmaq* (pis tanınmaq), *gönü çıxmaq* (ölmək).

Ər gedər *adı qalır* (37), *Gözi* ancaq torpaq *toyurar* (170), Aldanarsan, adlanayım; tək *qədəmüm qutlu olsun* (57), Yoxsul danışməndin (alimin) *sözü keçməz*, məgər övrəti gözəl ola (195), Bir kişinin adı *çıqncayadək gönü çıqar* (77).

---

¹ N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1995, səh, 218.

Göründüyü kimi, pəremilərdə işlənən bu frazaların leksik tərkibi və semantikasını ümumi sabitliyini saxlamışdır. Təkcə «tamağ, toyurmaq» sözlərindəki t – d səs əvəzlənməsi arxaik əlamət kimi ümumxalq dili mərhələsində səciyyəvi olan bu fonetik hadisənin hələ bitmədiyini göstərir.

Bir insanın əziz olduğunu bildirmək, yaxud da xoşbəxtlik, uğur gətirdiyini diləmək məqsədilə işlədilən «*qədəmi qutlu olmaq*» ifadəsi tərkibindəki leksik arxaikləşməyə baxmayaraq müasir ədəbi dildə və danışıda ən fəal məcazlardan sayılır. Ərəb mənşəli *qədəm* və türk mənşəli *qutlu olmaq* felindən düzələn bu frazemin ikinci komponentindəki «*qutlu*» sifəti dilimizin milliləşmə mərhələsində arxaikləşərək yerini uğurlu (mübarək) sinoniminə vermişdir.

«Dədə Qorqud kitabı»nda da frazemin əks-mənfi çalarda təsadüf olunması, bu semantik bütövün tarixi frazeologiyada qədimliyini və geniş işlənmə dairəsinə malik olduğunu təsdiqləyir. «*Qədəmi qutsuz* gəlin deyincə, udsuz gəlin desünlər» (KDQ, 112).

Adı qalmaq ifadəsi də eyni məzmunlu atalar sözündə və canlı danışıda işlənməkdədir. «*İgid ölər adı qalar, müxənnətin nəyi qalar?*» (A.söz, 27).

Atalar sözlərindən birində *sevinmək* felinin mənsubiyyət şəkilçili sözlərlə birləşməsindən maraqlı məcazlaşma yaranmışdır ki, bu da sözlərlə ifadə olunan məzmunun poetizmini və təsir gücünü artırır: «*Kişi görməduğin görsə əqli sevinür, geyməduğin geysə, təni sevinür, yeməduğin yesə, nəfsi sevinür*» (160).

Burada insan psixologiyasında sevincə səbəb olan yeniliklər ayrı-ayrı semantik vahidlərlə ifadə olunmuşdur. Bu cür məcazlar müasir danışq leksikasında da fəal işlənməkdədir. Məsələn: *gözləri sevinmək, əl-ayağı sevinmək* və s.;

Baş sözü yönlük halda olan isimlərlə fellərin birləşməsindən əmələ gələn frazemlərin də quruluş xüsusiyyəti və üslubi imkanları müxtəlifdir. Həm müasir danışq leksikasında həm də yazılı ədəbi dildə işlənməkdə olan bu ifadələrin əksəriyyəti bütün dövrlərin yazı dilində təsadüf edilir. Məsələn: *yola getmək* (dolanmaq), *başə yazılmaq* (qismət olmaq), *könülə girmək* (ürəyindən keçənləri bilmək), *gürəşə doymamaq* (güləşmək istəmək), *suya tayanmaq* (arxasız olmaq), *oda yanmaq* (dərdə düşmək), *göyə çıxmaq* (qalxmaq), *buzə döndərmək* (çox soyutmaq), və s. bu kimi misallarda konkret və mücərrəd mənalı isimlərin çoxmənalı fellərlə möhkəm semantik bəğliliği nəticəsində əmələ gələn frazemlər müxtəlif vəziyyət və hərəkətlərin emosional ekspressiv ifadəsini yaradır:

Yol bilməzsən, *yola get* (196), *Başə yazılan* gəlür (73), *Atə baqma tona baqma, canə baq*, gir könül *içindəki soltana baq* (53), Basılan *gürəşə doymaz* (76), Bəqlərə inanma, *suya tayanma* (82).

Dünyə üçün oda düşüb yananın, *su yerinə qanın içər ruzigar*. Köpək ünü *gögə çıxmaz* (165), *Sovuş aşu* buzə döndərmə (127).

Bu ifadələrdə işlənən məcazlar müasir frazeoloji lüğətlərdə olduğu kimi bir çox tarixi dil nümunələrində də semantik bütövlüyünü saxlayır. Belə ki, yuxarıdakı misallardan birində *oda yanmaq* fani dünya, Füzuli qəzəlində isə eşq üçün əzab çəkməyi bildirir.

Şəm-vəş məhrəmi-bəzm eylədi ol mah məni;
Yanacaqdır yenə eşq *oduna* varım bu gecə

Şairin başqa bir qəzəlində bu ifadə « yaxmaq » sözü ilə də işlənməşdir:

Oda yaxdın səmvəş canım baxıb ruxsarını;
Çərxə çəkdim dudi-dil sərvə-xuramanım görüb

İ. Nəsiminin qəzəllərində:

Məşuqə hər nə qılsa rəvadur mühibbinə,
İlla firaq *oduna yaqmaq* rəva dəgül

M. P. Vaqifin qoşmalarında:

Siyah telli bir sənəmin ucundan,
Badə getdi din-imanlar, əfəndi.
O *oda* ki mən düşmüşəm *yanıram*,
Düşməsin heç müsəlmanlar, əfəndi

Bu ifadə şifahi dilin ən qədim abidəsində “Dədə Qorqud kitabı”nda da eyni semantika ilə işlənmişdir.

«Sarı tonlu Selcan xatun köşkdən baqar, kiməsə baqar, eşqilə *oda yaqar*». ¹

Göyə çıxmaq frazemi də eyni dövrün yazısı olan Füzuli qəzəllərində «fələyə çıxmaq» şəklində işlənmişdir.

Yenə ol mah mənim aldı qərarım bu gecə,
Çıxacaqdır fələyə naleyi zarım bu gecə .

Bədii dildə «göy, fələk» üslubi sinonimlər olduğu üçün bu leksik dəyişiklik ifadənin semantik bütövlüyünü parçalamaıyıb.

Yönlük halda mənsubiyyət şəkilçili sözlə felin birləşməsi quruluşunda olan məcazlara aid misal sayca azdır. Məsələn:

Quyruğuna buyurmaq (başqasına göstəriş vermək)
(43). «*İt-itə buyursa, it də quyruğuna buyurar*» paremisində işlənən bu ifadə danışiq üslubunda fəal olan frazemlərdir. Müasir danışiq leksikasında eyni ifadəni tülkü sözü ilə də müşahidə edirik. «*Tülkü-tülküyə buyurar, tülkü də quyruğuna*»

---

¹ M. Qəmərli. Atalar sözü. //Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri seriyası. Bakı: Soda, 2003, səh, 89.

Tələf etmək, öldürmək mənasında işlənən *başına taş qoy* birləşmə idiomunun birinci tərəfi I şəxs mənsubiyyət şəkilçili yönlük haldadır. Əsasən danışiq üslubuna aid olan bu frazem «Oğuznamə»də qafiyəli ifadə tərkibində işlənmişdir.

Öğümə aş qo, iki əlim baş qo
Yeməzisəm *başına taş qo*.

Yönlük halda I növ təyini söz birləşməsi və fel quruluşunda olan «*qara bəxtə düşmək*» frazemi də tarixən həm kitab, həm də danışiq üslubunda fəal olmuşdur. «*Ər də düşər qərə bəxtə, övrət də düşər qərə bəxtə* (45)

Ağlar olmaq, pis vəziyyətə düşmək mənasında işlənmiş «*qərə bəxtə düşmək*» ifadəsi müasir lüğətlərdə «*qara günə düşmək*» şəklində izah olunur.¹

Abidənin dilində işlənən *ər-övrət arasına girmək* idiomu yönlük halda mənsubiyyət şəkilçili II növ təyini söz birləşməsi və fel birləşməsi strukturundadır. *Ərlə övrət arasına girənin hörmətsizliyi qalır* (20).

Ər övrətin işinə müdaxilə etmək mənasını ifadə edən bu birləşmədə məcazlaşmanı əsasən fel (*girmək*) yerinə yetirir.

3. Təsirlik halında olan isimlə felin birləşməsindən düzələn feli frazemlər də abidənin dilində kifayət qədərdir.

Çıplağı soymaq (qarət etmək), *eşqi çəkmək* (sevdalanmaq), *xəbəri almaq* (soruşmaq), *nəfsi öldürmək* (özünü tox tutmaq) *tanrıyı sınamaq* (tanrının qüdrətinə şübhə etmək) və s. bu kimi birləşmələrdə işlənən çoxmənalı fellər semantik rəngarənglik əmələ gətirir ki, bu da müdrik kəlamların təsir gücünü artırır. Məsələn:

---

¹ B.A.Serebrennikov., N.Z. Hacıyeva. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı: Səda, 2002, səh, 97.

Min çugullu bir *çıplağı soyamaz* (81), *Eşqi çəkən kişilər dostu xəvlət bulmuşlar* (107), *Xəbəri oğlandan al* (96), Bahadur oldur ki, kəndü *nəfsin öldürə* (74), Ər əri sınar, münafiq *tanrını sınar* (61).

Təsirlik hallı feli frazemlər içərisində komponenti «söz» ismi ilə ifadə olunan sabit birləşmələr də vardır. Məsələn: *Sözü bişirib* söylə (113), *Sözü verəndən*, alan uslu gərək (117), Ulular *sözün tutmayan* ulayu qalar (59), *Söz sözü çəkər* (114).

Bu ifadələr qədim olmasına baxmayaraq bu gün də ədəbi dilin müxtəlif üslublarında və danışıq leksikasında forma və semantik bütövlüyünü qorumaqdadır (84, 219).

Təsirlik halda mənsubiyyət şəkilçili söz+ fel strukturunda olan birləşmələr isə bunlardır: *Qanın içmək* (öldürmək), *gözünü çıxarmaq* (kör etmək), *dilini tutmaq* (susdurmaq), *qəhrini çəkmək* (qayğısına qalmaq);

- Dünya üçün oda düşüb yananın,
Su yerinə *qanın içər* ruzigar (107).

Bəsləmə qarğayı, axır *gözün çıxarır* (77), Elün *dilini* kimsə *tutamaz* (58), İmam olan kişi cəmətin *qəhrini çəkmək* gərək (58).

Bu misallardakı «qanın, gözün, qəhrin» sözlərində mənsubiyyət şəkilçisindən sonra, bitişdirici (-n) işləndiyi halda təsirlik hal şəkilçisinin ixtisar olunması tarixi qrammatikamız üçün səciyyəvidir.

Müasir dilimizin fəal vahidləri olan bu ifadələr klassik dildə də eynilə, ya da leksik variantlarda müşahidə olunur. Eyni dövrün klassik yazısı olan Füzuli qəzəllərində «*qanın içmək, dilini tutmaq*» frazemləri və onların bir çox leksik variantları işlənmişdir.¹ Məsələn: *Qanın tökmək, qan*

---

¹ S.Mehdiyeva. Füzuli şerində feli frazemlər. //Füzulinin dili. Bakı: Elm, 1997, səh, 93-95; S.Q. Əlizadə. Füzuli dilində frazeologiyanın mövqeyi

*uddurmaq, bağrının qanını tökmək, ağzın tutmaq, nitqi tutulmaq və s.*²

4. Oğuznamənin frazeologiyasında yerlik halda isimlərlə düzələn ifadələr sayca çox azdır. Bu idiomların qurulmasında mənsubiyyət şəkilçili sözlər və fellər iştirak edib. Məsələn:

Bun dəmində bulunmaq (qəmi paylaşmaq), gözü işdə olmaq (işinə fikir vermək); - Ər oldur ki, bun dəmində buluna (22). Əlün aşda ikən gözün işdə olsun.

Əsasən söz birləşmələrinə ekvivalent olan bu idiomların birinci komponenti II növ təyini söz birləşməsi (bun dəmi) və ismi birləşmə ilə (gözü işdə) ifadə olunmuşdur. «*Bun dəmində bulunmaq*» ifadəsi işləndiyi pəremi ilə birlikdə leksik arxaikliyə uğramışdır. Fikrimizcə, «dar gündə tanınmaq» bu məcazın semantik yükünün müasir dildəki leksik qəlibidir.³ Dost *dar gündə tanınar* (A.söz, 277).

5. Baş sözü çıxışlıq halda olan sözlərlə fellərin birləşməsindən əmələ gələn frazemlər. Bunların içərisində ağız, dil, qulaq, könül, göz sözləri ilə düzələn frazemlər daha maraqlıdır. Məsələn, *ağzından çözülmək* (anlaşılmaq), *dildən geri qalmaq* (az danışmaq), *qulaqdan aqsamaq* (zəif eşitmək), *könüldən gözdən savmaq* (unutmaq); Seyid *ağzından çözülmür* (115). Dil *dildən qalmaz geri* (103). Eşək *qulağından aqsamaz* (56)

Budur qanun ki, sevdilər sevəni,

---

və əhəmiyyəti. //Füzulinin dili. AEA Nəsimi ad. Dİ-nun məq.məc. Bakı: Elm, 1997, səh, 100-101.

² Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: AEA Nizami adına Əİ-nin nəşri.I c., 1958, səh, 135, 72, 122, 128, 99.

³ Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı: Səda, 2002, səh.90

Könüldən savdılar, gözdən savanı (74).

Baş sözləri *ağızdan və qulağından* sözləri ilə ifadə olunan vahidlər I komponenti III növ təyini söz birləşmələri fel quruluşundadır. «Belə sabit birləşmələr də III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi fikrin məzmununu ilə ələqədar olaraq dəyişir və bu birləşmə cümlə daxilində tam şəkildə işlədildiyi kimi, birinci tərəfi ixtisarla da ifadə edilir (A.söz, 88)

Emosional tərz yaradan bu frazemlərdə əsas semantik güc fellərə aiddir. Belə ki, adətən cansız əşyalara aid edilən «çöz» feli ifadə daxilində insanın xarakterilə bağlı işlənilir. Ayağın sikəstliyini bildiren *aqsamaq* feli isə *qulaq* sözü ilə birləşərək «zəif eşitməni» məcazlaşdırır. Qeyd edək ki, bu fel müasir danışıq üslubunda da müxtəlif bədən üzvlərinə qaşulara qəməzlar əmələ gətirir.

Ötürmək, atmaq, uzaqlaşdırmaq mənalı arxaik *savmaq* feli ilə düzələn «*könüldən savmaq, gözdən savmaq*» ifadələrinin semantikasi müasir sinonimləri olan ürəkdən silmək, gözdən düşmək idiomlarında müşahidə olunur.¹

Frazeoloji birləşmələrin semantik qrupları

Son dövrlərin dilçilik ədəbiyyatlarında frazeoloji vahidlərin tədqiqi zamanı onların semantik quruluşu məsələsi əhəmiyyətli şəkildə təhlilə cəlb olunmuşdur.

Məlum olmuşdur ki, dildə əsasən leksik vahidlərə aid edilən semantik qruplaşmalar, sözlərə ekvivalent olan frazemlər üçün də aktualdır və onların tarixi inkişafı ilə sıx bağlıdır. «Frazeoloji vahidlər tarixi inkişaf yolunda bəzən yaxınlığı və ya müəyyən bağlılığı itirir, nəticədə isə onların mənaları arasında semantik dağılmalar (parçalanmalar)

---

¹ B.A. Serebrennikov., N.Z. Hacıyeva Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikasi. Bakı: Səda, 2002, səh, 138, 239.

gedir. Proses dərinləşdikcə isə yeni bir vahidin əmələ gəlməsi üçün zəmin yaranır.¹ Semantik dəyişmələr və polisemik inkişaf ifadələrdə müxtəlif münasibətlərin baş verməsinə səbəb olur ki, nəticədə omonim, sinonim və antonimik qruplar meydana gəlir. Bu cəhətdən «Oğuznamə»nin dilində işlənən frazeoloji ifadələrin də semantik təhlili maraqlıdır. Birləşmələri təsnif edərkən formalaşma və tarixi inkişaf xüsusiyyətləri də nəzərə çarpır.

Qeyd edək ki, frazeologiyada omonimlik çox zəif bir proses kimi qarşılır. Əsasən çox mənalılıqla başlanan bu inkişaf leksik vahidlərdən fərqli olaraq möhkəm strukturlu semantik bütövlərdə çox nadir hallarda baş verə bilər. «Frazeoloji omonimlərin başqa bir qismi isə heç də mənşəcə eyni bir sərbəst söz birləşməsindən törəməmişdir. Belə ki, onların fonetik tərkibcə eyniliyi yalnız təsadüfi xarakter daşıyır».² «Oğuznamə»nin dilində bu və digər qanunauyğunluqla yaranan frazeoloji omonimə təsadüf etmərik.

Sinonim frazeoloji vahidlər. Sinonim frazeoloji vahidlər də öz xüsusiyyətlərinə görə leksik sinonimlərlə oxşardır. Onlar da müxtəlif səs tərkibinə malik olan yaxın mənalı vahidlərdir. Frazeoloji sinonimlər də nitqdə bir-birini asanlıqla əvəz edə bilər. Bu cür ifadələr ikidən artıq olduğu zaman sinonim frazeoloji cərgələr əmələ gətirir. Lakin bu vahidlər «leksik sinonimlərdən fərqli olaraq müəyyən bir obrazlılıq əsasında formalaşır» və nitq hissələrinə aid bəzi qrammatik əlamətləri məhdud şəkildə

---

¹ M.M. Mirzəliyeva. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası nəş., 1995, səh, 17.

² M.M. Mirzəliyeva. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası nəş., 1995, səh, 82.

qəbul edir.¹ Eyni zamanda sinonim frazeoloji vahidlər bir sözdən deyil, ən az iki sözün birləşməsindən əmələ gələn ifadələrdir. Bu ifadələrin sinonimləşməsində əsas şərtlərdən biri də variantlılıq hesab olunur. Frazeoloji birləşmənin komponentlərindən birində baş verən leksik, morfoloji variantlılıq struktur dəyişikliyinə səbəb olur ki, nəticədə yeni sinonim frazemlər əmələ gəlir.

«Oğuznamə»nin dilində də bu tipli frazeoloji ifadələr sinonim cərgə əmələ gətirmişdir. Məsələn:

Canı bərk olmaq // canı tatlu olmaq // can bəsləmək və s.

Riyakar olmaq, özünü düşünmək mənasında sinonimlik təşkil edən bu birləşmələrdə baş söz (can) hər üç halda mövqeyini qorumuş, fellər isə müxtəlif variantlarla əvəzlənmişdir. Bu sinonimlər cuzi leksik dəyişikliklə (tatlu - şirin) müasir frazeologiyamızda işlənməkdədir. *Canı tatlu olmaq* frazemi isə müasir Türkiyə türkcəsinin vahididir. Bu da o deməkdir ki, «bəzən dilin əvvəlki mərhələlərində sinonim kimi işlənmiş frazeoloji vahidlər dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərini yaşayan və özündə əks etdirən müxtəlif türk dillərində sinonimliyi itirmiş və ya sinonim cərgə təşkil edən frazeoloji vahidlər ayrı-ayrılıqda bu və ya digər türk dilində, o birisi digər türk dilində, digəri isə başqa bir türk dilində «yaşamaq haqqını» saxlamışdır».²

Qarə bəxtə düşmək // oda düşüb yanmaq (əziyyətlə yaşamaq); Ər də düşər qərə bəxtə, övrət də düşər qərə bəxtə (45). Dünya üçün *oda düşüb yananın*, su yerinə qanın içər ruzigar (107).

---

¹ H.A. Bayramov. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, səh, 163.

² M.M. Mirzəliyeva. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası nəş., 1995, səh, 89.

Sinonim kimi işlənmiş bu ifadələrdə çoxmənalı «düşmək felii sabit, hal-vəziyyət məzmunlu bu sözlər (qarə bəxt, od) isə variantlılıqdan doğan üslubi sinonimlərdir.

«Oğuznamə»nin frazeologiyasında sinonim qrupları zənginliyi, semantik cəhətdən sabit inkişaf xətti ilə maraqlandırır. Məsələn:

Yoxsulluğa irmək (78) // acliq çəkmək (49) // tamağı quru olmaq - kəsib yaşamaq mənasında sinonim cərgə əmələ gətirir. Bu misallarda sinonimlik tarixi səciyyə daşıyır. Çünki *yoxsulluğa irmək* frazemii *irmək* felinin arxaikləşməsi nəticəsində leksik variantlılığa uğramış, müasir ədəbi dildə *yoxsulluğa düşmək* şəklində sabitləşmişdir.

Dərd görmək // könlü qaralmaq // evi yıxılmaq // bun dəmində dulunmaq – kədərlənmək, əzab çəkmək mənasında işlənən sinonim vahidlərdən də sonuncusu (bun dəmində bulunmaq) leksik arxaikliyə uğramış, müasir frazeologiyada həmin semantik bütöv «qəm dəryasında batmaq, kədərə ortaq olmaq» kimi ifadələrlə yenə də «cərgə» ni tamamlayır.

Bunlarla yanaşı qeyd edək ki, mənbədə işlənən sinonim frazeoloji vahidlərin əksəriyyətində həm leksik, həm də semantik cəhətdən sabit inkişaf prosesi nəzərə cərpır və ümumişləklik dərəcəsi Oğuz dillərindən daha çox, müasir Azərbaycan ədəbi dilində müşahidə olunur. Məsələn:

Canı çıxmaq (70) // can vermək (137) // adı qalmaq – ölmək mənasında:

Başına taş qoymaq (50) // qanın içmək (107) // gözünü çıxarmaq – öldürmək, əzab vermək mənasında;

Dildən geri qalmaq (103) // dilini tutmaq – susmaq, az danışmaq mənasında;

Gözü toymaq (71) // *nəfsi öldürmək* (74) – tox olmaq mənasında;

Tanrı verdüğü // *başa yazılan* (73) // *başına gələn* (185) – nəсіб olan, qismət mənasında;

Üz vermək (36) // *yola getmək* (196) – yaxşı davranmaq mənasında işlənmiş sinonimlər və sinonim cərgələr bu gün də frazeologiyamızda semantik qruplar kimi izah olunur.

Antonim frazeoloji vahidlər. Leksik-semantik cəhətdən əks mənalar bildirən frazeoloji vahidlər antonim hesab olunur. Leksik vahidlərdən fərqli olaraq frazeoloji ifadələrdə antonimlik təkcə əks mənalı sözlər vasitəsilə deyil, həm də müxtəlif mənalı sözlərin semantik strukturunda mövcud olur. «Oğuznamə»nin dilində hər iki üsulla yaranan antonim frazeoloji vahidlərə təsadüf edirik.

Tərkibindəki leksik vahidlərdən birinin əks mənə bildirməsilə əmələ gələn frazeoloji antonimlər eyni leksik tərkibə və quruluşa malik olub, ya baş sözü, ya da ikinci komponenti bir-birinə zidd olan sözlərlə ifadə olunur:

a) Eyni leksik tərkibə və quruluşa malik olub, baş sözü antonim səciyyə daşıyanlar: *var yüzü* – *yoq yüzü* (183); *ulu gözü* – *ərgən gözü* (50), *intizar çəkmək* – *eşq çəkmək* və s.

Bu misallar eyni və ya müxtəlif atalar sözlərində işlənən antonim ifadələrdir. Məsələn: *Var yüzü* barcınıdır, *yoq yüzü* yonğadır. (varlılıq ipək kimi yumsaq, yoxsulluq isə yonulmuş kimi sərtidir); *Ulu gözü*lə qız al, *ərgən gözü*lə at al; *Üç nəsnə adamı* arıqladır: .... *intizar çəkmək* (37); *Eşq çəkən* kişilər dostu xəlvət bulmuşlar (107).

b) Eyni leksik tərkibə və quruluşa malik olub ikinci komponenti antonim səciyyə daşıyanlar : *söz vermək* – *söz almaq*; *könül almaq* – *könül vermək*, *könül yapmaq* – *könül*

yıqmaq, könlünü gen tutmaq – könlünü dar tutmaq, yüzü ağ – yüzü qara.

XVI-XVII əsr abidəsində işlənən bu frazemlər leksik-semantik bütövlüyünü saxladığı üçün bu gün də antonim mövqedə işlənir.

Müxtəlif mənalı leksik vahidlərin birləşməsi ilə əmələ gələn frazeoloji antonimlərin leksik tərkibi və quruluşu bir-birindən fərqlənir. Antonimlik isə onların daxilində, ifadə etdiyi semantikada mövcud olur. Məsələn:

Əl açmaq – nəfsin öldürmək, qanın içmək – qəhr çəkmək, nəfəs tutmaq – şivən urmaq, dilini tutmaq – gördüyün çalmaq; sərçəyə civ-civ öyrətmək – dildən geri qalmaq; qərə bəxtə düşmək – qədəmi qutlu olmaq; sözü bişirmək – öz gözündə çöpü görməmək və s. bu kimi frazeoloji antonimlər müxtəlif atalar sözlərində işlənmişdir:

Nakəsə *əl açmaqdan ac olmaq* yegdir (49); Bahadır oldur ki kəndi *nəfsin öldürə* (74); ... Su yerinə *qanın içər* ruzigar (107); İmam olan kişi cəmaətin *qəhrin çəkmək* gərək (58); *Nəfəs tut* ki, nəfsin tutula (189); Qurd ilə quzu yeyüb, qoyun ilə *şivən urma* (143); Elin *dilini* kimsə *tutamaz* (58); *Aşiq gördüyün çalar* (60); *Sərçəyə civ-civ öyrətmə* (117); *Dil dildən qalmaz geri* (103); *Ər də düşər qərə bəxtə..* (45); *Aldanarsam, adlanıyın, tək qədəmün qutlu olsun* (57); *Sözü bişirib söylə* (113); *Sən qazan qonşun hesabın verə, sənin gözündəki çöpü görməyə* (113).

Göründüyü kimi, bu frazemlər işlənmə məqamlarına görə mütləq və nisbi dərəcədə antonimlik bildirir. Hətta bəzən semantik bütövlərdə ziddiyyət dərəcəsi sinonimlərlə genişlənmiş olur. Məsələn,

Ulu sözün tutmamaq // başdan aşmaq // yoldan çıxmaq – yola getmək; - *Ulular sözünü tutmayan* ulayu qalar

(59). Nə edərsən et, *yoldan çıxma* (180). Uşağa üz versən *başdan aşar* (35). Yol bilməzsən, *yola get* (196).

Bu ifadələrdən *ulular sözünü tutmamaq* (böyük sözünə əməl etməmək) və *başdan aşmaq* (həddini bilməmək) *yola getməklə* (yaxşı davranmaq) nisbi, *yoldan çıxmaq* (pis hərəkət etmək) isə mütləq dərəcədə antonimlik bildirir.

Onu da qeyd edək ki, ulular sözünü tutmamaq frazeinin müasir dildəki leksik variantı eyni məzmunlu atalar sözündə və fəal lüğətdə işlənməkdədir.

Böyük sözünə baxmayan böyürə-böyürə qalar (A.söz, 149).

Təhlillər göstərir ki, «Oğuznamə»nin frazeologiyası olduqca zəngindir. Qrammatik təsnifdə feli frazeoloji vahidlər daha üstündür Diaxron və sinxron təhlilə cəlb olunan ifadələrdə leksik-semantik və struktur cəhətdən əsaslı dəyişiklik nəzərə çarpmır. Bəzi semantik bütövlərin formasında baş verən leksik variantlılıq isə qədim türkcənin inkişafı, ədəbi dilin milliləşmə prosesi ilə bağlıdır. Bu qanunauyğun əvəzlənmə nəinki leksik vahidlərdə, hətta atalar sözlərində də aydın görünür.

Oğuznamədə: Müasir atalar sözlərində:

Bal deməklə ağız tatlı olmaz; Bal deməklə ağız şirin olmaz.

Ər oldur ki, bun dənində buluna; Əsl dost dar gündə
tanınar.

Ulu sözün tutmayan ulayu qalar; Böyük sözünə baxmayan
böyürə-böyürə qalar.

Belə nümunələrin sayını artırmaq mümkündür. Lakin qeyd edək ki, mənbədə işlənən frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti semantik bütövlüyünü və formal əlamətini

saxlamışdır. Bu da onu deməyə əsas verir ki, xalqın poetik təfəkkürünün ən ilkin forması olan məcazlar dildə olduğu kimi, atalar sözlərində də ən qədim ifadə vasitələrindən biridir.

N Ə T İ C Ə

Bu tədqiqatın nəticəsində aydın oldu ki, «Oğuznamə» təkcə dövrünün yox, minillərin fikri ifadəsidir

və məhz bu səbəbdən o, yazılı və şifahi dilin milli normalarını əks etdirməklə dilimizin bütün yaruslarının tarixi istiqamətdə öyrənilməsində çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Təkcə lüğət tərkibinin leksik-semantik cəhətdən müqayisəli təhlili göstərdi ki, «Oğuznamə» Azərbaycan ədəbi dili tarixinin öyrənilməsində istinad ediləcək ən mükəmməl mənbələrdən biridir. Bu mənbədə ulu türkcəyə aid bir qrup arxaik sözlər vardır ki, onlara ya qədim türk lüğətlərində, ya ilk yazılı abidəmiz «Dədə Qorqud Kitabı»nda, ya da elə «Oğuznamə»nin özündə təsadüf edirik. Əsasən oğuzcanı təmsil edən bu yazı, yaş etibarilə türk dillərinin milliləşmə mərhələsinə aiddir. Bu səbəbdən tədqiqatın nəticələri Azərbaycan dilinin ümumi türkcədə və diferensiallaşma mövqeyində milli inkişaf xüsusiyyətlərini, ədəbi normalarını daha dəqiq aydınlaşdırır. Bir sözlə, leksik və frazeoloji istiqamətdə aparılan tədqiqat işinin nəticələrindən aydın olur ki, «Oğuznamə»nin lüğət tərkibində işlənən sözlərin böyük əksəriyyəti türk mənşəli sözlərdir və onlar bu gün də Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət fondunda mühafizə olunur.

Abidənin dilində çoxlu sayda arxaik söz müşahidə olunur ki, bu arxaikləşmə Oğuz qrupu türk dillərinin, eyni zamanda Azərbaycan ədəbi dilinin milliləşməsi, leksik normalarının sabitləşməsi ilə bağlıdır. Çünki bu arxaizmlər Azərbaycan dilli tarixi mənbələrdə və müasir dialekt şivələrdə müşahidə olunur. Bəzi arxaizmlərin öz dövrünə və ondan əvvəllərə aid olan klassik mənbələrdə işlənməməsi həmin sözlərin ümumxalq dili mərhələsində köhnəliyini və milliləşmə ilə gələn arxaikləşmənin, dolayısı ilə inkişafın şifahi ədəbi dildə daha öncə baş verdiyini göstərir.

Bəzi arxaik sözlərin Azərbaycan dilli tarixi mənbələrdə deyil, yalnız «Oğuznamə»də işlənməsi isə abidənin qədimliyini və özünəməxsus mövqeyini səciyyələndirən əsas əlamətdir.

Adlar qrupuna daxil olan leksik arxaizmlər əsasən türk mənşəli qədim sözlərdir. Bu sözlərin əksəriyyəti ümumtürk vahidləridir və onları müasir Azərbaycan ədəbi dilində milli paralellər əvəz etmişdir. Sözlərin bir qismi isə mövqeyini alınmalara vermişdir.

Fellərdə isə arxaikləşmə və yeniləşmə prosesi milli vahidlər hesabına formalaşır. Eyni zamanda arxaik fellərin əksəriyyəti müasir Türkiyə türkcəsində, bəziləri isə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işləkliyini qoruyur.

Mənbədə müşahidə olunan qeyri-oğuz elementləri də linqvistik təhlilə cəlb edilmiş, əsasən ərəb-fars mənşəli bu sözlərin ədəbi dildəki ümumi mövqeyi nəzərdən keçirilmişdir. Məlum olmuşdur ki, bu əcnəbi vahidlərin anlaşılıqlıq dərəcəsi klassik mənbələrdəki bir çox alınmalarla müqayisədə daha yüksəkdir. Digər türk dillərində olduğu kimi müasir Azərbaycan ədəbi dilində də fəal lüğətə daxil olan bu sözlərin bir hissəsi elmi və dini məzmunlu ərəb, bir hissəsi isə məişət məzmunlu fars sözləridir.

«Oğuznamə»nin lüğət tərkibinin mənşə cəhətdən təhlilində alınan maraqlı faktlardan biri də rus sözlərinin işlənməsidir. Çünki bununla, yazılı ədəbi dil materialları içərisində «Oğuznamə» rus sözlərinin işləndiyi ilk mənbə hesab olunur.

Lüğət tərkibini təşkil edən sözlərin böyük bir qrupu düzəltmə və mürəkkəb quruluşludur. Demək olar ki, onların əmələ gəlməsində morfoloji və sintaktik üsulun dilimizə məxsus bütün qrammatik əlamətləri iştirak etmişdir. Mənbədə fəal işlənən, lakin müasir dildə araxikləşən leksik şəkilçilər ya digər türk dillərində, ya da Azərbaycan dilinin bəzi asemantik vahidlərində daşlaşmış vəziyyətdə müşahidə olunur. Arxaik şəkilçinin funksiyası isə ya törəmə, ya da sinonim variantlarla mühafizə olunur.

«Oğuznamə»nin söz yaradıcılığında əcnəbi mənşəli alınma şəkilçilər dar mövqedə müşahidə olunur.

Mürəkkəb sözlərin adlar qrupunda eyni və antonim mənalı sözlərin təkrarı ilə düzələn sözlər, fəllərdə isə adlar+köməkçi fel strukturunda olan sözlər daha çox işlənmişdir. Bu vahidlər müasir dillə müqayisədə struktur-semantik cəhətdən fərqlənir.

Təhlillərdən aydın olur ki, «Oğuznamə»nin lüğət tərkibi leksik-semantik cəhətdən çox zəngindir. Xüsusilə, dilin inkişafından doğan polisemiyanın yaranış yaşı bəlli olmayan atalar sözlündə bu qədər möhkəm mövqə tutması prosesin qədimliyini göstərməklə yanaşı, alınan nəticələr həm də dillərin semasioloji inkişafı baxımından maraqlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, abidənin dilində işlənən omonim, sinonim, antonim qruplar tərkibindəki «qohum özgə»lərin və əcnəbi vahidlərin olmasına baxmayaraq, müasir dillə müqayisədə struktur-semantik quruluşuna görə eyniyyət təşkil edir. Dövrün səciyyəvi cəhətləri dilin üslubi çalarlarında aydın müşahidə olunur. Yazılı nümunələrlə aparılan müqayisələr onu deməyə əsas verir ki, ədəbi dilin semantik inkişafında şifahi dil yazılı dilə nəinki təsir etmiş, hətta onu qabaqlamışdır.

«Oğuznamə»nin frazeoloji sistemində struktur semantik cəhətdən əsaslı dəyişiklik nəzərə çarpmır. Semantik bütövlərdəki leksik variantlıq isə qədim türk-cəninin inkişafı, milli ədəbi dilin müstəqilləşməsi ilə bağlıdır. Təhlillərdən alınan nəticə bir də onu deməyə əsas verir ki, doğrudan da, atalar sözlərinin tərkibində işlənən frazeoloji vahidlər poetizmi gücləndirməklə yanaşı, həm də dildə yaşamaq üçün ən mühafizəkar mövqə qazanmış olur.

Məlumdur ki, XVI-XVII əsr ədəbi dilində milliləşmə prosesini şərtləndirən əsas əlamətlərdən biri folklor üslubunun klassik dilə inteqrasiyası və təsiri məsələsidir. Bu dövr ədəbi dildə üslubların əlaqəsini səciyyələndirmək, vahid normalarını müəyyənləşdirmək sarıdan aparılan müqayisəli təhlillərdə «Oğuznamə»nin dil faktlarının nəzərə alınması zəruri və vacibdir. Çünki

«Oğuznamə»nin ləksik və frazeoloji sistemi müəyyən dərəcə araşdırıldı və məlum oldu ki, bu kitab dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə milliləşməyə qədərki dövrün ən zəngin dil nümunəsidir. Öz dövründə şifahi ədəbi dilin ümumi türkcəyə aid milli normalarını ən geniş şəkildə əks etdirən yeganə dil abidəsidir. Məhz bu səbəbdən Oğuz dilləri kontekstində aparılan tarixi müqayisəli təhlillərin tədqiqat obyektini sayılmalıdır.

Bu tədqiqat zamanı bir daha əmin olduq ki, «Oğuznamə» kitabı bundan sonra da dil tariximizi müxtəlif istiqamətlərdə öyrənmək üçün qiymətli «dəfinə olaraq qalır».

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva Q. Fədainin «Bəxtiyarnamə» əsərinin dilində fonetik arxaizmlərin işlənmə dairəsi. //AEA Nəsimi adına Dİ-nin Tədqiqləri. Bakı, 2004, № 1, s.146-150
2. Adilov M.İ. «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənmiş bəzi söz və ifadələrin təsfinə dair. //Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Bakı: ADU-nun nəşri, 1983, s.39-45.
3. Araz M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1986.
4. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. Bakı: Elm, 2003.
5. «Atalar sözü». Toplayanı: Ə. Hüseyinzadə, Bakı: Yazıçı, 1985.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I c., Bakı: Elm, 1964; II c., 1980; III c., 1983; IV c., 1987.
7. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. /Tərtib edən: Məmmədov İ., Həsənov H. Bakı: Yazıçı, 1990.
8. Bağirov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: Maarif, 1971.
9. Bayat F.X. Oğuz epik ənənəsi və «Oğuz Kağan dastanı». Bakı: Sabah, 1993.
10. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978.
11. Bayramova A.Ə. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. //Nam.diss.avtoref. Bakı, 1998.
12. Behbudov S.M. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı: Nurlan, 2003.
13. Cavadova M. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası. Bakı: Elm, 1977.
14. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı: Azərbaycan. Döv.Kit. Palatası, 1985.

15. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1982.
16. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşri, 1960.
17. Cəfərov S.M. Oğuz-səlcuq abidələrinin dilində sual əvəzlilikləri. //Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi morfoloji tədqiqlər» məqalələr məcmuəsi. Bakı: ADU-nun nəşri, 1987.
18. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin leksik məsələləri. //Elmi əsərlər məcmuəsi. Bakı: ADU-nun nəşri, 1989.
19. Cəlilov F. Azər xalqı. Bakı, 2000, 430 s.
20. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı:Maarif, 1962.
21. Dəmirçizadə Ə. Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarının dili. Bakı: API-nin nəşri, 1959.
22. Dialektoloji lüğəti. I c., AEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Ankara, 1999.
23. Dialektoloji lüğət. Bakı: AEA-nın nəşri, 1964, 476 s.
24. Ellazov F. Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarında arxaik sözlər. //Dil məsələlərinə dair tematik toplusu, Bakı, 1998, № 1 s.123-129.
25. Eyvazov A.Q. Çağdaş oğuz qrupu türk dillərində sifətin morfoloji yolla inkişafı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999.
26. Eyvazova R. Kişvəri «Divan»ının dili. Bakı: Elm, 1983.
27. Əhmədov B. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı: Mütərcim, 1999.
28. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meylı. Bakı: API-nin nəşri, 1990.
29. Əlibəyzadə E. Ədəbi şəxsiyyət və dil. Bakı: Elm, 1982.

30. Əlizadə S.Q. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: ADU-nun nəşri, 1966.
31. Əlizadə S.Q. Füzuli dilində frazeologiyanın mövqeyi və əhəmiyyəti. //Füzulinin dili. AEA Nəsimi ad. Dİ-nun məq.məc. Bakı: Elm, 1997, s. 92-99.
32. Əlizadə Z.. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı, 1985.
33. Ərəb-fars sözləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəş. 1967.
34. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999.
35. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-qərb nəşriyyatı, 1992.
36. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: AEA Nizami adına Əİ-nin nəşri.I c., 1958; II c., 1958.
37. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1987.
38. Hacıyev T.İ. Sinonimlikdə dilin tarixi yaşayır. //Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğətinə ön söz. Bakı: Yazıçı, 1990, s.3-5.
39. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilində qeyri-oğuz elementləri. //Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1983, s.15-30.
40. Hacıyev T.İ. Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı. //Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı: ADU nəşri, 1981, s.17-25.
41. Hacıyev T.İ. Qıpçaq çöli haqqında elmi ballada. //Qıpçaq çölünün yovşanı. Bakı: Gənclik, 1997.
42. Hacıyev T.İ., Əzizov E.İ. Azərbaycan dilində mürəkkəb fel məsələsinə dair. BDU-nın məq.məc. Bakı, 1989 s.3-10.
43. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988.

44. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973.
45. Xəlilov B.Ə. “Q. Heca tipli söz kökləri. //Dil məsələlərinə dair tematik topla”. Bakı: ADPU-nun nəşri, 1998, № 1, s.14-19.
46. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası, Bakı, 2008, s. 272.
47. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1995.
48. Kazımov.Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Təhsil, 2003.
49. Kazımov İ. Azuqənin tarixi semioloji təkamülü. //AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutunun Tədqiqləri, № 1, 2004, s.215.
50. Kərimov R.Ə. Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı: AMEA-nın nəşri, 1967.
51. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı. /Tərtib edən: S.Əlizadə. Bakı, 1988.
52. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999.
53. Kobilyanlı Aşıq Səfilinin lirik şeirləri. //Dədə Qorqud j., Bakı: Səda, 2002, № 4, s.143-159.
54. Qardaş türk folklorundan örnəklər – Axısqa türkləri. //Dədə Qorqud j., Bakı: Səda, 2002, № 4, s.133-169.
55. Qeybullayev Q. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı: Elm, 1994.
56. Qəhrəmanov C. Nəsimi divanının leksikası. Bakı: Elm, 1970.
57. Qəmərli M. Atalar sözü. //Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri seriyası. Bakı: Səda, 2003.
58. Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. I hissə. Bakı: Elm, 2001.

59. Quliyev Ə.A. Orxon-Yenisey yazılı abidələri leksikasının Azərbaycan dili dialekt və şivələrində bəzi izləri. //Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri. ADU-nun məq.məc. Bakı, 1984, s.91-95.
60. «Quran-i Kərim». Azərbaycan türkcəsində açıqlama. /Tərtib edən: N. Qasımoğlu. Bakı: Azər nəşr, 1993.
61. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985.
62. Mehdiyeva S. Füzuli şerində feli frazemlər. //Füzulinin dili. Bakı: Elm, 1997, s.92-99.
63. Məhərrəmov R.C. Sabirin satirik şeirlərinin leksikası. Bakı, 1968.
64. Məhərrəmov R.C. Sabirin dili. Bakı: Maarif, 1976.
65. Məmmədov E. M. Nəsiminin leksikası oğuz dilləri kontekstində. //Nam. dis... Bakı, 2004.
66. Məmmədov İ.T. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində çoxmənalı sözlər. //Türk dillərinin quruluşu. Bakı: ADU-nun nəşri, 1983, s.140-147.
67. Məmmədov M.Y. Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Atalar sözləri. Bakı: Gənclik, 1997.
68. Məmmədov V. «Dastani-Əhməd Hərami» poemasının dili və üslubu. Bakı: Sabah, 2001.
69. Məmmədova A. «Dədə Qorqud kitabı»nda milli leksikanın arxaik qatı. //Tədqiqələr. Bakı: Elm, 2004, № 1, s.180-187.
70. Məsihi. Vərqa və Gülşə. Bakı: Azər nəşr, 1977.
71. Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası nəş., 1995.
72. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı: Maarif, 1986.

73. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: ADU-nun nəşri, 1990.
74. Müasir Azərbaycan dili. I c., Bakı: Elm, 1978.
75. Müasir Azərbaycan dili. II c., Bakı: Elm, 1980.
76. «Oğuznamə». /Tərtib edən: S .Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1987.
77. Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti. Bakı: Elm, 1976.
78. Orucov Ə.Ə. Azərbaycan dili frazeoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı: Az.SSR EA nəşriyyatı, 1965.
79. Piriyev E.R. Fars dilindən alınmaların semantik inkişafı. //Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri məq.məc. Bakı, 1984. s.87-90.
80. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı: AEA nəşriyyatı, 1965.
81. Rzazadə M. Vaqifin qoşmalarında sinonimlər. Elmi əsərlər, XIX c., Bakı: API-nin nəşri, 1961.
82. Sabir M.Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 1976.
83. Seyidəliyev N.F. Frazeologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004.
84. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı: Səda, 2002.
85. Şükürlü Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993.
86. Tağıyeva Z. Azərbaycan dilində leksik omonimlərin əmələ gəlmə yolları. //AEA Xəbərləri, № 4.
87. Tanrıverdiyev Ə. Türk mənşəli antroponimlər. Bakı: ADPU-nun nəşri, 1996.
88. Zakir Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1988.
89. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981.

90. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II c., Bakı: ADU-nun nəşri, 1975.
91. Zeynalov F.R. Türk dillərində mürəkkəb fel problemi. //Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Bakı: ADU-nun nəşri, 1983, s.3-15.

Türk dilində ədəbiyyat

92. Atalay B. Türk dilində ekler və kökler üzerine bir deneme. İstanbul, 1942.
93. Dastani Ahmet Herami. İstanbul, 1946.
94. Kaşğarlı M. «Divanü-lügət-it türk». /Çevirən Atalay Ç.B. Ankara: Ankara Üniversitesi basım evi. I c.,1998; II c., 1998; III c., 1999; IV c., 1999.
95. Sümer F. Oğuzlar. İstanbul: TDAV, 1999.
96. Türkçe sözlük. İstanbul: Türk Dil Kurumu. 1997.
97. Türkçe sözlük. İstanbul: Türk Dil Kurumu, I c., 1992; II c., 1992.

Рус дилиндя ядыбийят

98. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957.
99. Баскаков Н.А. Гаракалпакский язык. т. Ы, М., 1952.
100. Батманов И.А. Употербление падежей в киргизском языке. Казань, 1939.
101. Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий., С.П.б., т. Ы, 1869.
102. Вандриес Ж. Язык: лингвистическое введение в историю. М., 1937.
103. Гаджиев Т. Восстановление древних морфем в тюркских языках. //Этимологические и историко-морфологические исследования тюркских языков. Баку: АГУ, 1987.

104. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. М.: Наука, 1967.
105. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.: Наука, 1948, 70 с.
106. Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.
107. Казымбек М. Грамматика турецкого-татарского языка. Казан, 1846.
108. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М., 1959.
109. Кулиев Г.К. Сравнительно-исторический анализ лексико-семантического развития глаголов зрания в тюркских языках огузской группы. //Советская тюркология. Баку, 1976, № 4, с.3-12.
110. Моллова М. Тюркские слова Тулум, Тобалак, Йез, Гапса в «Кодекс Куманикус». //Советская тюркология. Баку, 1982. № 2, с.34-40.
111. Мусаев К.М. Некоторые вопросы лексико-семантической дифференциации и интеграции тюркских языков. //Тюркологические исследования. М.: Наука, 1976, с. 138-151
112. Наирка М. Грамматика современного башкирского языка. 1981.
113. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. БВ т., СПб, 1911.
114. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М.: Наука, 1974.
115. Смирнов В.Д. Очерк истории турецкой литературы. //Всеобщая история литератур. т. БВ, С.П. б, 1892. № 25.

İXTİSARLAR

ADİL - Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti

A.söz - Atalar sözü

DLT – Divanü-lüğat-it türk

DL - Dialektoloji lüğət

DTS – Drevnetörkskiy slovarğ

KDQ – Dədə Qorqud Kitabı

Oğz. – Oğuznamə

TS - Türkçe sözlük

ARXAİK SÖZLƏR LÜĞƏTİ

aqçalı – pullu (31,57)^{*}

aqınçı – hücumçu, döyüşçü (32,49, 52)

assı – fayda (40, 60, 122)

anımaq – xatırlanmaq (37)

anıq – anlayan (29)

ayığ – ayı (34)

ayıtmaq – demək (18)

al – yalan, hiylə (33)

arınmaq – təmizlənmək (34)

baqır – mis (114)

banlamaq – səsləmək, (burada) oxumaq (175)

bay – var, dövlət (146)

---

^{*} **Qeyd:** mötərizədə verilən rəqəmlər arxaizmin «Oğuznamə»dəki səhifəsini göstərməklə yanaşı, həm də işlənmə tezliyinə işarə edir.

baylu – varlı (37, 197)
bayımaq – varlanmaq (145, 150, 162)
belirtmək – aşkar etmək (63, 164)
bəkləmək – gözləmək (198)
bəkli – nəzarətli (136)
bəlinlü – qorxulu (90)
bilir – bilən, bilikli (78)
bilış – tanış (190)
bin – min (72)
binmək – minmək (72)
birəgü – biri (72, 75, 83, 89)
bitik – kitab, yazı (64)
bizləngic – bizləyən adam (45)
bozlamac – xörək (74)
buçuqlu – yarımçıq (74, 82)
bulmaq – tapmaq (20, 33, 183)
bun – dərd, qüssə (192)
bunalmaq – kədərlənmək (42)
buymaq – buzlamaq, donmaq (154)
buzəğü – buzov (59)
buzalamaq – buzov doğmaq (51)

çağlu – sağlam, təravətli (90)
çalı – tikan (66)
çalım – balta zərbəsi (68, 81)
çapaqlu – yaxşı çapan, cəld (144)
çətik – pişik (21)
çələb – allah, tanrı (131)
çorlu – xəstə, azarlı (33)
çözmək – açmaq (58)

dəgmə – hərəkət (107)
dəpər – balta (101)
dəpmək – təpikləmək (170)
dəpərtmək – tərətmək (141)

dərilmək – toplanmaq (85, 168)
donanmaq – geyinmək (69)
dügimək – tükənmək (44)
dügünçi – toyu olan (99)
düş – yuxu, röya (102)

evərmək – evləndirmək (58)
eş – yoldaş (137)
eyü – yaxşı (26)
ədük – ayaqqabı, çəkmə (40)
əktilik – əkin vaxtı (64)
əkşi – turş (41, 203)
əm-səm – dərman (63)
ənicik – itin balası, küçük (33)
ərgən – subay oğlan (24)
ərinmək – tənbelləşmək (152)
ətmək – çörək (61, 138)
əski – köhnə (33)
əsən – salamat (40)
əsrimə – kiflənmə (182)
əyərləmək – yəhərləmək (56)

gedük – keçid (201)
gəzic – gəzəyən (162)
görklu – göyçək (170)
göymək – halına yanmaq, acımaq (61)

ısmarlamaq – tapşırmaq (54)
ırlamaq – nəğmə oxumaq (52, 93)

irmək – yetmək, çatmaq (42)
irişmək – qovuşmaq (166)
iraq – uzaq (133)
iss – yiyə, sahib (23, 24, 36, 40, 100)
issi – isti (36, 39)

iyəvən – inadkar, (burada) tamahkar (38, 78)

kedi – pişik (166, 169, 161)

keyik – dağ keçisi (30, 31)

kəl – keçəl (22)

kələçi – söz (21)

kəndözü – özü (38)

kəndü – öz (31)

kəsər – balta növü (162)

kiçi bayram – Qurban bayramı (21)

kişi – adam (160, 162, 167, 168)

kötü – pis (158)

köy – kənd (158, 160)

küçük – kiçik (75)

küsüklü – küskün, küsülü (82)

küyəgü – kürəkən (166, 169)

qaba – qalın, böyük (126)

qağırmaq – çağırmaq (152)

qaqıtma – qarğış (102)

qaqımaq – qəzəblənmək (105, 170)

qamu – hamı, bütün (146)

qanda – harda (155)

qanğı – hansı (77, 148)

qandırmaq – doyuzdurmaq (107)

qarağu – kor (64, 142, 146)

qaramaq – baxmaq, gözləmək (150)

qarınca – qarışqa (146, 153)

qasnaq – yamaq (147)

qatı – möhkəm, bərk (197)

qay – ayaqqabı (142)

qaşanmaq – coşmaq (48)

qaşıq – güclü, amansız (19)

qədəm – ayaq (24)

qırağ-u – qırov (154)
qıyı – kənar, uc (33)
qıyu – səs-küy (24)
qızıoğlan – qız uşağı (154)
qonmaq – köçmək, yerləşmək (168)
qoraq – qora (124, 183)
qoşmaq – qaçmaq (151)
qu – söz-söhbət (24)
qulağız – bələdçi (149, 151, 163)
quşluğun - səhərlə-günorta arası vaxt (61, 128)
quşanmaq – geymək, yaraqlanmaq (24, 48, 140)
qutlu – xoşbəxt, uğurlu (149)
quzulayıcı – iştahaçan (193)

oğlan – uşaq (28, 36, 37)
oğraq – biçin (59)
oqumaq – çağırmaq, dəvət etmək (30, 41)
oqçu – ox atan (32)
orda – ova, oymaq, düşərgə (40)

ödünc – borc (31, 44, 105)
ög – ön, qabaq (61)
ög – ök, intiqam (67)
ögdül – tərifli, məşhur (25)
ögmək – öymək, tərifləmək (48)
öksüz – yetim (34, 57, 62)
önəlmək – sağalmaq (144)

sağır – kar (123, 125)
sağış – hesab vaxtı, məşhər günü (101)
sağışlu – lənətli (104)
saqınmaq – çəkinmək (59, 122, 124)
satu – alış-veriş, bazarlıq (77)
sanmaq – fikirləşmək (58)
sayru – xəstə (122, 123)

səkil – sıçrayan, cəld (116)
sığır – inək (125)
sındu – qayçı (78, 85)
sıtma – qızdırma (122)
simiz – yağlı, kök (78, 113)
sum – pul vahidi (126)
sunmaq – uzatmaq, təqdim etmək (189)
sübaşı – qoşun başçısı (117)

şaşı – çaş, çaşqın (146)
şaşıрмаq – çaşıb qalmaq (96)

tasa – həyəcan, qorxu (84)
tamu – cəhənnəm (130)
tan – təəccüb, qorxu (120)
tanıq – şahid (73)
tapu – qulluq, ibadət (108, 152)
tapança – şillə (130)
tatlu – şirin (31, 134, 138)
tışra – çöl, bayır (77)
tobalaq – yabani bitki (62, 132)
tolu – dolu (192)
toğan – şahin (106)
torluq – tor üçün istifadə edilən ip (130)
tutmaq – çəriş ətindən bişirilən xörək (66)

uçmaq – cənnət (28, 81, 90)
udsuz – abırsız (54)
ulaşmaq – qovuşmaq, rast gəlmək (22)
ulus – el, xalq (50)
ulu – böyük (37, 59)
ulayu qalmaq – ulaya-ulaya qalmaq (59)
ur – nəsil, tayfa (152, 160)
urmaq – vurmaq (46, 70, 145, 185)
usul – sakit (183)

usatmaq – bezdirmək (65)
uyku – yuxu (56)
uyur – yatağan (43)
uyanlamaq – yüyənlənmək (56)
uz – yaxşı, kəsərli (29)
uzalmaq – yaxşılaşmaq (190)

ün – səs (181)
üşmək – yığışmaq (176)
ünlü – məşhur (38)
üyündü – üyüdülmüş (198)

yağma – talan (65)
yancıq – torba, kisə (61)
yanğu – əks-səda (193)
yanğulanmaq – əks-səda vermək (131)
yapmaq – düzəltmək, tikmək (120, 138, 142)
yapı – tikinti (195)
yar – ağız suyu (143)
yar – yarğan (120)
yarın – sabah (140)

yarıcı – köməkçi (99)
yarlığa – bəxşiş (76, 146)
yatlu – tənbel (41)
yatluluq – tənbellik (20)
yavuz – pis, acıqlı (194, 199)
yavrı – körpə, bala (89)
yelim – yapışqan (64)
yeg – yaxşı (49)
yeləgən – çapar at
yıldız – ulduz (65)
yitikli – itmiş, itkin (202)
yoğurd – qatıq (189, 193, 203)
yutmaq – udmaq (143, 170)

yumuş oğlan – mələk, elçi (200)
 yum - alqış, xeyir-dua (50, 58)
 yund – qulun, vəhşi at (53)
 yügrük – cəld, tez qaçan (200)
 yüz – üz (73, 191)

M Ü N D Ə R İ C A T

Abidənin uğurlu tədqiqi.....	3
I.«OĞUZNAMƏ» nin LÜĞƏT TƏRKİBİ	
HAQQINDA.....	6
Türk mənşəli leksika.....	8
Ümumişlək leksika.....	9
Köhnəlmiş sözlər.....	15
Alınma leksika.....	52
Ərəb mənşəli sözlər.....	53
Fars mənşəli sözlər.....	57
II. «OĞUZNAMƏ»DƏ SÖZ YARADICILIĞI.....	
Morfoloji üsulla söz yaradıcılığı.....	61
Ad düzəldən şəkilçilər.....	62
Fel düzəldən şəkilçilər.....	63
Sintaktik üsulla söz yaradıcılığı.....	88
III . SÖZLƏRİN SEMANTİK QRUPLARI.....	
Çoxmənalı sözlər.....	108
Omonimlər.....	108
Sinonimlər.....	116
Antonimlər.....	124
Antonimlər.....	153
IV. «OĞUZNAMƏ»nin FRAZEOLÖGİYASI.....	
Frazeoloji birləşmələr.....	161
Frazeoloji birləşmələrin semantik qrupları.....	163
Frazeoloji birləşmələrin semantik qrupları.....	180

Nəticə.....	188
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	192
İxtisarlər.....	200
Arxaik sözlər lüğəti.....	200